

roz pra wy

UNIwersYTETU

Warszawskiego

Józef MAROSZEK

**Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej
w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku**

DZIAŁ WYDAWNICTW

FILII UW W BIAŁYMSTOKU

**Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej
w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku**

401

**DISSERTATIONES
UNIVERSITATIS
VARSOVIENSIS**

ROZPRAWY UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

Józef MAROSZEK

**Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej
w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku**

Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku

P-L p[17/91

Recenzenci:

Prof. dr hab. Andrzej WYCZAŃSKI

Prof. dr hab. Maurycy HORN

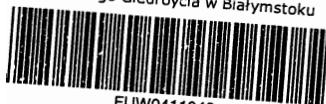

E338/1p

Opracowanie graficzne
Tadeusz MALEWICZ

Redaktor techniczny
Teodor WORONA

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
Im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

FUW0411043

DZIAŁ WYDAWNICTW FILII UW W BIAŁYMSTOKU - 1990

Nakład 300 egz. Ark. wyd. 12, Papier piśm. kl. III 80 g. Druk ukończono w grudniu 1990 r. Zamówienie Nr 47/90. Cena zł 9.000,-

Wykonano w Dziale Wydawnictw Filii UW w Białymstoku

Wstęp

Organizacja handlu wewnętrznego na ziemiach Korony Polskiej w 2 poł. XVII i w XVIII stuleciu - to problem, który nie doczekał się jeszcze studiów historycznych. Wynika to ze stanu zachowania źródeł szczególnie ubogich w informacje dotyczące małych ośrodków handlowych, które w ogólnej strukturze rynku musiały stanowić podstawowe ogniwo wymiany. Jednocześnie dostrzec można niechęć historyków do podejmowania badań nad miastami i miasteczkami w dobie ich największego gospodarczego upadku. Kryzys ekonomiczny, wojny i liczne klęski elementarne tych czasów doprowadzić miały miasta, a w szczególności najmniejsze ośrodki do całkowitej ruiny. Miasteczka skupiały niezwykle małą liczbę warsztatów rzemieślniczych, pozbawione były ludności kupiecko-handlowej, a dominującym w nich zajęciem było rolnictwo. W historiografii rozpowszechnił się sąd, że z ekonomicznego punktu widzenia małe ośrodki wymiany i wytwórczości rzemieślniczej były wsiami. Różnica między miasteczkiem a wsią 2 poł. XVII i XVIII w. w związku z tym sprowadzać się musiała do innych praw, którymi posługiwali się ich mieszkańcy, a w konsekwencji do innej przynależności stanowej.¹

Kryzys małych ośrodków wymiany i handlu związany był, jak się powszechnie uważa ze zjawiskiem dużego zagęszczenia miast i miasteczek, przy czym ciągle w 2 poł. XVII i w XVIII stuleciu przybywało lokacji osad miejskich. Zjawisko tworzenia nowych ośrodków wytwórczo-handlowych po-

zostaje w sprzeczności z rozprzestrzenionym poglądem o katastroficznej sytuacji ekonomicznej miast polskich w analizowanym okresie. Trzeba przyznać, że wiele prób tworzenia nowych miast się powiodło i lokacje te należałoby uznać za udane, a osady te trwale nabrały charakteru miejskiego.²

Kontrastowo, w stosunku do badań nad miastami i miasteczkami w 2 poł. XVII i XVIII stulecia przedstawiają się ustalenia dotyczące okresów wcześniejszych, zwłaszcza czasów świetności miast szesnastowiecznych. Ustalenia odnoszące się do tamtego okresu przenoszono i na czas późniejszy. Jest to dobrze dostrzegalne w badaniach nad organizacją handlu wewnętrznego, w tym i w najniższym szczeblu rynku małomiasteczkowego. Zwielokrotnianie liczb zjazdów handlowych, o które zabiegały miasteczka polskie tego czasu, miało być wyrazem zastoju w handlu wewnętrznym i prób szukania ratunku w dodatkowym mnożeniu jarmarków i targów, które miałyby ożywić zamierający ruch handlowy.³

W drugiej połowie XVII i w XVIII w. aktywizowały się wiejskie ośrodki wymiany. Powstawały liczne targowiska wiejskie, gdzie w czasie dorocznych jarmarków i cotygodniowych targów odbywała się regularna wymiana handlowa. Targowiska te uzyskiwały przywileje analogiczne do miejskich przywilejów handlowych. Król zezwalał na odbywanie targów we wsiach i miejscach targowych - osadach nie dysponujących prawem miejskim. Zjawisko to jest dziś całkowicie pominięte w badaniach historycznych, mimo, że

w historiografii odnaleźć można pojedyncze zdania charakteryzujące niektóre jego przykłady. Jedno z pierwszych spostrzeżeń należy do Stanisława Herbsta, który w 1953 r. na sesji naukowej PAN "Odrodzenie w Polsce", mówiąc o miastach i mieszczaństwie polskim stwierdził: "W ciągu dwu niemal wieków wzrastała ilość osiedli wyposażonych w prawo miejskie. Oczywiście nie wszystkie osiedla miały "magdeburgię", zdarzało się, że targi odbywały się we wsiach kościelnych, niektóre zaś wsie znad Wisły w XVI w. stanowiły dawne ośrodki handlu zbożem, skupiając kupców hurtowników. W XVII w. jako poważny ośrodek wymiany wyrastają Puławy, które formalnie "osadą miejską" stanęły w 1861 r. Są to wypadki rzadkie". Herbst wskazał przykłady: Kamionu u ujścia Bzury, Modlina (Mogilna), Skrwilna, Podgórza pod Płockiem i Nowego Targu.⁴ Historyk ten powołał się przy tym na dość charakterystyczną uwagę Anzelma Gostomskiego, który w 2 poł. XVI stulecia pisał: "To jest miasteczkom szkodliwa, iż księża przy wsiach kędy kościoły, targi założyli przeciw prawu, tak iż miasteczka zubożyli niczym więcej jak tymi targi, a piwa po wsiach waznieniem; tymże się wsi ubożą i nabożeństwo ginie, kiedy około kościoła kiermasze, a pospolicie gorzałkowe".⁵

Mimo dużego nasilenia po II wojnie światowej prac nad historią gospodarczą problem wsi, gdzie odbywały się targi i jarmarki nie doczekał się badań. Nie interesowali się nim historycy miast XVI-XVIII wieku, zbyt silnie stosujący ten element definicji miasta, który mówi o mieście

jako o osiedlu wyposażonym w prawa miejskie, a w związku z tym wsie targowe, które nie posiadały tych praw nie były miastami.⁶ Duże kłopoty z doбором haseł mieli redaktorzy "Miast polskich w tysiącleciu", którzy do swego przeglądu włączyli niektóre takie ośrodki wymiany jak: Piaski, Kargową, Krasnosielec i inne. Dotyczyło to przede wszystkim osad, które po uzyskaniu praw targowych zaczęto nazywać miastami lub później nadano im przywilej lokacyjny.⁷ Miejski charakter układów przestrzennych takich osad przyciągał uwagę urbanistów. Autorzy "Katalogu zabytków sztuki w Polsce" wskazywali na fakt, że mimo formalnego braku praw miejskich posiadają "miejskie" układy przestrzenne, z wykształtowanymi placami rynkowymi.⁸ Nieco bliżej z problemem zapoznaje praca W. Trzebińskiego, której przedmiotem była urbanistyczna działalność magnatów i szlachty w XVIII stuleciu. Osada tego typu interesowała go tylko wtedy, gdy etap wsi targowej był szczeblem do późniejszego uzyskania praw miejskich, lub przynajmniej miana miasta - mimo braku lokacji. Spowodowało to, że w pracy Trzebińskiego odnajdujemy nieliczne przykłady wsi targowych. Nie zajął się on bliżej układami przestrzennymi tych ośrodków zwracając baczniejszą uwagę na wielkie założenia pałacowo-miejskie charakterystyczne dla miast magnackich, nie zaś dla szlacheckich wsi targowych.⁹ Nie znalazło zjawisko uprzywilejowywania wsi prawami targowymi miejsca również w badaniach historyków prawa.¹⁰

Problem wiejskich ośrodków targowych nie doczekał się

jeszcze szczegółowego omówienia w historiografii. Nie zbadano ani jego wielkości - pozostając przy sądzie S. Herbsta wskazującym na rzadkość tego typu punktów wymiany. Nie zastanawiano się nad genezą zjawiska. Konieczność takich badań dyktują zainteresowania organizacją handlu wewnętrznego obowiązującego w XVII i XVIII w. systemu wymiany lokalnej i regionalnej, a wydaje się, że targ wiejski był wówczas jej niezwykle ważnym elementem. Nie zwracano uwagi na związki między obserwowanym tu zjawiskiem wytworzenia sieci pozamiejskich ośrodków handlowych ze zmianami struktur gospodarczych i społecznych (upadek gospodarczy starych miejskich ośrodków wymiany i wytwarzania się sieci nowych ośrodków, ściągających rzesze ludności - "miejscami cudownymi"). Warto zwrócić uwagę na fakt, że współcześni nam geografowie dokonując typologicznego rozróżnienia kategorii osad (przyjmując za podstawę nie moment prawny, a funkcje gospodarczo-społeczne) wyodrębnili osobny typ osiedla o charakterze prześciowym miejsko-wiejskim i wskazali jego podstawowe cechy oraz funkcje gospodarczo-społeczne.¹¹

Problem targowisk wiejskich implikuje szereg pytań: Co wpływało na aktywizację tej a nie innej miejscowości? Co sprzyjało powstawaniu targowisk wiejskich? Czy było to zjawisko samorzutne, czy też sterowane - jedynie odzwierciedlające dążność do zwiększenia dochodów poprzez uzyskiwanie opłat targowych? Jakie miało skutki dla organizacji rynków: lokalnych, regionalnych i krajowego? Czy zjawisko

wsie targowych było specyficznie polskie, czy posiadało swoje odpowiedniki w organizacji handlu wewnętrznego w innych krajach? Znalezienie odpowiedzi na postawione pytania jest celem niniejszej pracy.

Zbadanie problemu targowisk wiejskich nie jest sprawą łatwą. Źródła są niezwykle ubogie w informacje o handlu we wsiach. Sporadyczne tylko wzmianki można odszukać w lustracjach, które są dobrym źródłem do badań ekonomiki wsi i miast w interesującym nas okresie (lustracje z lat: 1660-4, 1765, 1789 r.).¹² Brak informacji o targowiskach wiejskich w lustracjach nie może dziwić, gdyż jak się w toku badań okazało, zjawisko to miało ograniczone rozmiary w królewstwach. Nie można problemu poznać w oparciu o gospodarcze archiwalia podworskie. Te zachowały się głównie dla wielkiej własności ziemskiej, wymagającej rozbudowanego zarządzania administracyjnego, a wsie targowe nie były typowe dla dóbr magnackich. Nie zajmowała się tym problemem literatura ekonomiczna XVII i XVIII w., gdyż przeznaczona ona była dla zarządców dużych majątków, nie zaś dla niemagnackich dóbr szlacheckich.¹³ Wymieniony wyżej materiał źródłowy stanowi jednocześnie podstawę prawie wszystkich prac historyków gospodarczych, badających polskie zjawiska ekonomiczne tego czasu. Nie można też opierać się na kościelnych materiałach źródłowych, gdyż w organizowaniu tego typu wymiany instytucje kościelne uczestniczyły rzadko (tylko z co dziesiątego targowiska wiejskiego kler pobierał opłaty targowe).

Właściwie jedynym masowym źródłem do badania tego zjawiska są królewskie przywileje zezwalające na odbywanie targów i jarmarków we wsiach Korony. Przywileje - źródła normatywne, nie mogą być analizowane jako dokumentacja stanu istniejącego. Brak źródeł innego typu, które umożliwiałyby sprawdzenie realizacji przywileju, powoduje, że należy je interpretować bardzo ostrożnie i że w efekcie uzyskuje się obraz stanu zamierzonego, a nie istniejącego.

Najwięcej wzmianek o przywilejach na targi i jarmarki we wsiach dają akta wytworzone przez kancelarie koronne: kanclerza wielkiego i podkanclerzego - Sigillata, Księgi Kanclerskie i Metryka Koronna.

Księgi Pieczętne Metryki Koronnej (Sigillata) zawierają regesty uwierzytelnionych pieczęcią dokumentów królewskich. W Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie przechowuje się 44 tomy tych ksiąg, obejmujących pisma wychodzące z kancelarii od 24 lipca 1658 do 14 kwietnia 1794 r. Pojedynczy tom przechowywany jest w zbiorach rękopisów Ossolineum we Wrocławiu.¹⁴ Sigillata nie są kompletne, brak w nich wpisów: z roku 1666, od listopada 1668 do października 1669 r., od listopada 1673 do lutego 1676 r., od sierpnia 1676 do czerwca 1685 r., od grudnia 1706 do listopada 1709 r., od kwietnia do sierpnia 1712 r., z roku 1717, od lutego 1733 do lutego 1734 r., od października 1763 do grudnia 1764 r., od kwietnia do grudnia 1793 r. Nie koniec z niedostatkami Sigillat. Były prowadzone przez

kanclerza i podkanclerzego. Zakres obowiązków obu kancelarii nie był określony i przywileje targowe dla wsi ewidencjonowane były alternatywnie - albo w księgach Sigillat podkanclerskich lub kanclerskich. Trudno ustalić, czy brak wytworów którejs z kancelarii jest spowodowany zaginięciem księgi, czy też druga kancelaria wypełniała całość obowiązków w tym zakresie.¹⁵ Dlatego spotykamy niekiedy dokumenty uprawniające do odbywania spotkań handlowych, których regestów nie można odszukać w Sigillatach, a zachowały się oblaty w Metryce Koronnej lub aktach grodzkich. Niekiedy o wcześniejszych dokumentach normujących handel wiejski wspominają późniejsze przywileje.

Regesty pozostawiają wiele do życzenia. Niektóre są bardzo lakoniczne i skąpe w informacje, np. z 1729 r. "Nundinae et fora septimanalia in bonis Sicin celebrandis instituuntur" lub z 1701 r.: "Jarmarki we wsi dziedzicznej Markowice urodzonego Pawła Morawskiego".¹⁶ Inne regesty Sigillat są obszerniejsze i zawierają więcej wiadomości, np. "Przywilej na 12 targów co rok do wsi Młyńca w ziemi dobrzyńskiej dany" (1791 r.) lub - "Nundinae binae pro festo SS Omnium et Purifications Beatae Virginis Mariae in villa Jadów, palatini Mariaeburgensis, (in) Masoviae" lub dotyczący tej samej wsi regest przywileju z 1776 roku: "Przywilej na targi co szroda w każdym tygodniu do dzierżawy Jadów nazwanej, w woj. mazowieckim, a ziemi nurskiej leżącej, w dożywotniej posesji ur. Karola Malczewskiego,

generała majora w wojsku koronnym będącym dany".¹⁷ Często brak informacji o przynależności administracyjnej wsi, stanie prawnym dóbr (królewskie, duchowne, dziedziczne szlacheckie), w jednym przypadku (przywilej z 1740 r. dla Jakuba Łaszewskiego) wystawiono dokument z tzw. okienkiem, pozostawiając odbiorcy uzupełnienie go nazwą miejscowości targowej.¹⁸ Wymienione niedostatki podstawowego źródła, jakim są Księgi Sigillat Metryki Koronnej, powodują, że wartość statystyczna uzyskanego z nich materiału jest niewielka i wszystkich danych liczbowych uzyskanych z Sigillat nie można traktować jako obrazujących całość zjawiska. Brak określeń przynależności organizacyjnej uprzywilejowanych osad i brak stwierdzeń o przynależności do różnego pod względem własności typu dóbr wymagało dalszego sprawdzenia i identyfikacji, co nie zawsze było możliwe. Przykładem może być targowa wieś Dębowo (woj. kaliskie), trzykrotnie obdarzana przywilejami na jarmarki, ale utożsamienie jej z konkretną miejscowością jest bardzo trudne i może być wątpliwe.¹⁹ W sumie dla 400 miejscowości zachowały się wzmianki o przywilejach w aktach władz centralnych (Sigillatach, Księgach Kancleńskich i Metryce Koronnej).

Mało przydatne okazały się Księgi Wpisów Metryki Koronnej, gdzie odnaleziono zaledwie kilka tekstów oblatowanych przywilejów targowych. Rzadkość występowania tego typu oblat w księgach Metryki Koronnej każe wnioskować, że zezwolenia targowe nie przedstawiały większej wartości dla

odbiorcy - skoro nie chciał on wpisać dokumentu do akt centralnej kancelarii państwowej. Być może odbiorca był niezbyt bogaty i nie stać go było na ponoszenie dodatkowych kosztów, związanych z wpisaniem oblaty.²⁰

Źródłem o dużej wartości okazały się Księgi Kancelarskie, gdzie kopiowano pisma wychodzące z kancelarii królewskiej. Zaczęto je prowadzić w latach 30-tych XVIII wieku, a od 1764 r. zawierają kopie wszystkich wychodzących pism. Księgi Kancelarskie i niektóre akty oblatowane w Metryce Koronnej znacznie uzupełniają bardzo skąpe z reguły rejestry Sigillat.²¹

Również rzadko odbiorcy oblatowali przywileje targowe w aktach grodzkich. Przeprowadzona przez archiwa polskie tzw. kwerenda wiejska służąca zebraniu materiałów do historii wsi polskiej XVII i XVIII w. w aktach grodzkich natrafiła zaledwie na 21 oblat wiejskich przywilejów targowych.²² Kierując się "Kwerendą" sięgnięto do wskazanych przez nią ksiąg z oblatowanymi dokumentami uzupełniając w ten sposób pełną treść przywilejów. Przejrzenie całości ksiąg wpisów ziemskich i grodzkich z tego czasu wobec ogromnej liczby tych akt, przy względnie rzadkim oblatowaniu takich dokumentów jest praktycznie nie wykonalne.

Przywileje na targi i jarmarki dla wsi mają stereotypową formułę, zawierającą ten sam zestaw informacji. Warto przytoczyć przykładowo taki tekst - przywileju dla wsi Zielunia w woj. płockim z 1778 roku: "Stanisław August

król polski etc. Czajmujemy niniejszym listem, przywilejem naszym, wszem obec i każdemu z osobna, komu o tym wiedzieć należy. Iz czułości i dobroczynności naszej królewskiej rzecz przyzwoitą bacząc, wszelkimi sposobami i szrodkami pomnażać dobro i majątki poddanych naszych. Chętnie więc do tego końca przychyliłiśmy się na prośbę ur. Rudzińskich wojewodzców mazowieckich do nas wniesioną, abyśmy targi we wsi Zieluń nazwanej, w województwie płockim, a powiecie sierpskim leżącej, tychże ur. Rudzińskich dziedzicznej, co tydzień nadać, naznaczyć raczyli, jakoż wiecznemi czasy naznaczamy i nadajemy bez szkody jednak poblizszych miast, miasteczek i wsiów, w których dawniej za przywilejami targi odprawować się zwykli. Na które to targi teraz wyznaczone wolno bęzoie do pomienionej wsi wszelakiego narodu kupcom et cuiuscunque status et conditionis ludziom przyjeżdżać, przychodzić, rzeczy wszelakie, zboża przywozić, konie, bydło rogate i nierogate przypędzać; to wszystko przedawać, kupować, rzeczy za rzeczy zamieniać, i insze sprawy na targach pozwolone odprawować - pod wolnością i bezpieczeństwem jadącym, idącym, na tych targach bawiącym się i z nich powracającym, w prawie opisanemi i warownemi. Takich tylko nie dpuszczając, których prawa od współkowania z dobremi oddalają i onego zabraniają, prawa nasze królewskie, Rzeczypospolitej i Kościoła Świętego Katolickiego w całości zachowując. Na co dla lepszej wiary przy podpisie ręki naszej pieczęć koronną przycisnąć rozkaza-

liśmy. Dan w Warszawie dnia XVI miesiąca listopada roku pańskiego MDCCLXXVIII, panowania naszego XV roku ..."²³

Formularz dokumentu targowego zawiera następujące informacje: 1. nazwę wsi lub dóbr przywilejowanych, 2. przynależność administracyjną miejscowości lub dóbr (województwo, niekiedy też ziemię i powiat), 3. typ dóbr (dziedziczne, szlacheckie, dzierżawy królewskie, dobra duchowne), 4. nazwisko, imię i tytułaturę osoby przywilejowanej, 5. terminarz zjazdów handlowych (dzień tygodnia w przypadku targów tygodniowych, święta kościelne w przypadku jarmarków), 6. zakaz przeszkadzania przez przywilejowane targowisko okolicznym ośrodkom targowym, 7. królewskie zabezpieczenie wolności osobom różnych stanów, z wyjątkiem takich, na których ciąży wyrok sądowy, 8. datę aktu, 9. podpisy.

Bardzo rzadko dokumenty targowe podają przedmioty handlu lub szczególniejsze motywy nadania. Zestaw określonych informacji, które uzyskujemy z przywilejów targowych lub ich rejestrow najczęściej jedyne źródła do badań handlu wiejskiego, dyktują możliwość poznania niektórych tylko aspektów zjawiska. Można określić aktywność poszczególnych grup społecznych, zyskujących takie dokumenty, wskazać nasilenie regionalne zjawiska itd.

Akty królewskie zezwalające na wiejskie zjazdy handlowe zawierają określenia: "przywilej do wsi", "do dóbr", niekiedy "do miejsca". Pewne niebezpieczeństwo kryje się w sformułowaniu "do dóbr". Ustalono, że pod pojęciem "do

dóbr" w 21 przywilejach mamy do czynienia z osadami obdarzonymi wcześniej prawami miejskimi, a które figurują w ówczesnych wykazach miast, te przywileje (dotyczące 20 miast) pominięto.²⁴

Trudności terminologiczne nie kończą się na takim rozróżnieniu i jego interpretacji. Cała masa wsi targowych, osad nie posiadających praw miejskich otrzymywała prawa handlowe, a dokument nazywał je miastem. Przykłady tego są bardzo liczne. Osada Topczewo (woj. podlaskie) jako wieś uzyskała przywileje w 1659 i 1699 r., w dokumencie targowym z 1744 r. określona została jako "oppidum".²⁵ Analogiczną sytuację obserwować można w stosunku do innych wiejskich targowisk - m.in. podlaskich, np. jako "oppida" otrzymały przywileje targowe: w 1687 r. Kozany, 1688 r. Dołubów, a w 1752 Ostrożany - we wcześniejszych aktach zwane wsiami.²⁶ Nie można niestety objąć badaniami tych wsi, gdyż najczęściej nie jesteśmy w stanie stwierdzić czy miejscowości te rzeczywiście nie otrzymały lokacyjnego przywileju miejskiego.²⁷

W wielu dokumentach targowych stwierdzamy, że były to zatwierdzenia sankcjonujące stan istniejący, nie zaś stwarzające nową sytuację.²⁸ Wreszcie cała masa wsi nigdy nie otrzymała, ani nawet nie ubiegała się o odpowiednie dokumenty handlowe, jednak funkcjonowały w nich targowiska, na co dowodem jest używanie określenia "rynek" na oznaczenie placu przykościelnego.²⁹

Oprócz przywilejów na targi we wsiach spotykamy też

inny typ dokumentów normujących pozamiejską organizację handlu wewnętrznego. Są to zezwolenia instytucjom kościelnym i cerkiewnym na pobieranie opłat targowych z targowisk przykościelnych.³⁰ Lepiej zjawisko to jest znane z terenu Podlasia. W 1636 r. uprawnienia pobierania opłat targowego we wsi Paprotnia otrzymał tamtejszy pleban.³¹ W 1765 r. cerkiew św. Jana Ewangelisty w Nowym Berezowie (wsi w woj. podlaskim) uzyskała "konfirmację praw i przywilejów cerkwi nowoberezowskiej religii grecko-unickiej służących", gdzie stwierdzono: "z targowego egzakcją festa czyli prazniki od Żydów i inszych przedających na własną swoją potrzebę, tudzież ludziom cerkiewnym, poddanym na ich domową potrzebę".³² We wsi Białymstoku (woj. podlaskie) w 1664 r. Jan Kazimierz zezwolił na wolny handel w posiadłościach kościelnych.³³ Z targowiska przykościelnego wyrosło późniejsze miasto Białystok. Zezwolenia na pobieranie targowego przez kościół zawarowane w potwierdzeniach praw beneficjalnych nie podają terminów, handel odbywał się tam tylko w czasie "prazników" - "odpustów" oraz świąt kościelnych. Prawa na targowe bywały dołączone do innych praw kościelnych (cerkiewnych) i wraz z nimi zatwierdzane. Kwerenda źródłowa, przez wzgląd na obszerność archiwów kościelnych i ich znaczne rozproszenie nie jest możliwa do przeprowadzenia.

Wzmianki o zabiegach uzyskiwania przywileju targowego dla wsi spotykamy niekiedy w instrukcjach poselskich na sejm, np. w 1640 r. szlachta ziemi bielskiej miała się do-

magać: "Także o targowe w Topczewie, iżby służyło kościołowi tamecznemu topczewskiemu mają się przyczynić".³⁴ W 1689 r. sejmik w Wiszni nakazał w "petitach" swego laudum: "Także wniesioną instancję od Imci pana Franciszka Orzechowskiego łowczego ziemi przemyskiej serio promovebunt Imci panowie posłowie nasi, aby we wsi Cisowie, na pograniczu od Węgier, w pow. żydaczowskim zostającym mógł otrzymać constitutionem jarmarków".³⁵

Dla statystycznego zbadania niektórych aspektów analizowanego tu zjawiska, celem zachowania właściwych proporcji regionalnych chronologicznych, czy typologii odbiorców przyjęto tylko te przywileje, których rejestry lub same teksty dostarczyła kwerenda przeprowadzona w Sigillatach, Metryce Koronnej i Księgach Kancelarskich pomijając w zestawieniach informacje pochodzące z innych źródeł i literatury historiograficznej, wykorzystując je jednocześnie jako materiał uzupełniający.³⁶

Wykorzystane źródła warunkują zakres chronologiczny badań. Skoncentrowano się więc na analizie zjawiska targowisk wiejskich funkcjonujących w 2 poł. XVII i XVIII w., zwracając jednak uwagę na jego wcześniejszą historię oraz dzieje targowisk wiejskich czynnych w XIX w.

Wystawiane przez kancelarie przywileje targowe dla wsi dotyczą terenu całej Korony (wraz z Inflantami), w sumie 23 województw. W zestawieniach i na mapie targowisk wiejskich potraktowano łącznie: ziemię wieluńską z woj. sieradzkim, ziemię dobrzyńską z woj. inowrocławskim,

ziemię chełmską z woj. ruskim, a wyodrębnione w 1768 roku woj. gnieźnieńskie łącznie z woj. kaliskim. Załączona mapa nie obejmuje Inflant, dla których niecelowym było przedstawienie kartograficzne targowisk, gdyż występowały one tam sporadycznie (tylko 2 przywileje dla 2 targowisk).³⁷

Objęcie badaniami obszaru Korony Polskiej we względnie długim okresie czasu - blisko półtora wieku uniemożliwia pełne rozpoznanie się w zjawisku w stosunku do całego kraju. Dlatego zdecydowano się na wybór jednego z regionów, w którym zjawisko występowało w zmasowanej postaci, dla autora znanego najlepiej - jest nim Podlasie. W niniejszej pracy wielokrotnie sięgano do przykładów podlaskich starając się jednocześnie nie zapominać o odrębnościach regionalnych tego i innych obszarów.

Przypisy

- X Niniejsza publikacja jest przeredagowaną formą rozprawy doktorskiej "Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII w." napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Wyrobisza. Memu promotorowi oraz wszystkim tym, którzy umożliwili mi prowadzenie badań i służyli radami tą drogą wyrażam serdeczne podziękowania.
- ¹ Podsumowaniem "znanych, ustalonych już przez naukę faktów z dziejów miast prywatnych w Polsce" i postulat szerokich badań nad funkcjami małych ośrodków miejskich wysunął A.Wyrobisz, Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku, "Przegląd Historyczny" (dalej w skrócie: "PH") t. LXV, 1974, z. 1, s. 19-46, gdzie dokonał też zestawienia dotychczasowej literatury historycznej zajmującej się problemami małych miast w XVI i XVII wieku. Por. tegoż, Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w., (w:) Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa 1976, s. 177-187. Opinie na temat miasteczek polskich XVII i XVIII stulecia zestawił B.Baranowski, Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku, Warszawa 1975. Organizacją handlu wewnętrznego w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku zajmowali się: B.Grochulska, Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku, "PH" t. LXIV, 1973, z. 4, s. 793-821; T.Korzan, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. II, Kraków-Warszawa 1897; W.Rusiński, O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII wieku, "Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych" t. XVI, 1954, s. 113-149.
- ² Problem lokacji miast w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu ma dość bogatą literaturę. Por. Z. Kulejewska-Topolska, Nowe lokacje miejskie w Wielko-

polsce od XVI do końca XVIII wieku, Poznań 1964; S.Pazyra, Geneza i rozwój miast mazowieckich, Warszawa 1959; W.Trzebiński, Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku, Warszawa 1962; G.Wróblewska, Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku, Warszawa-Poznań 1977; A.Wyrobisz, Małe miasta..., op. cit., s. 177-178; tenże, Rola miast..., op. cit., s. 19-24; T.Zarębska, Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku, (w:) Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa 1976, s. 217-252.

- ³ Działalność szlachty na polu ożywienia gospodarczego małych miasteczek poprzez zwielokrotnienie liczby jarmarków i targów zyskała niekorzystną opinię. W.Surowieckiego, który w początkach XIX w. pisał: "Dziedzice dóbr ziemskich nie przestając na licznych karczmach, wabiących na wszystkie strony ciemny lud do próżnowania i opilstwa, w targach i jarmarkach chcieli jeszcze szukać źródła swoich dochodów. Tym końcem uścigając się nawzajem, wyciskali na słabych monarchach bez liczby i miary przywileje na miasteczka... W końcu liczba ich tak się rozmnożyła, że stykając się już ze sobą i każdą prawie wioską w kraju, gdy wyszały to wszystko, co je otaczało, z niedostatku i głodu same się nawzajem pożerały" - W.Surowiecki, O upadku przemysłu i miast w Polsce, Warszawa 1918, s. 43. Opinia ta stała się podstawą obojętnego sądu w historiografii o niekorzystnym ze względów ekonomicznych zjawisku nowych lokacji miast i zwielokrotniania przywilejów targowych i jarmarcznych.

- ⁴ S.Herbst, Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego, (w:) Odrodzenie w Polsce, t. I, Historia, pod red. S.Arnolda, Warszawa 1955, s. 337.

- ⁵ A.Gostomski, *Gospodarstwo*, wyd. S.Inglot, Wrocław 1951, s. 101.
- ⁶ Nie zwrócili uwagi na wsie targowe: Z.Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje...*, op. cit.; S.Pazyra, op. cit.; S.Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII wieku*, Gdańsk 1966 i inni.
- ⁷ *Miasta polskie w Tysiącleciu (dalej w skrócie: Miasta ...)*, t. I, Wrocław 1965, s. 635; t. II, Wrocław 1967, s. 278, 477, 635 i inne.
- ⁸ Por. Katalog zabytków sztuki w Polsce, red. nacz. J.Z.Łoziński, B.Wolff-Łozińska (dalej w skrócie KZ), t. I, z. 4, Warszawa 1952, s. 1 - Alwernia, t. V, z. 13, s. 4 - Kwilcz, t. V, z. 22, s. 44 - Zbuczyn.
- ⁹ W.Trzebiński, op. cit.
- ¹⁰ Por. Z.Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII w.)*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. VIII, z. 2, s. 253-267; S.Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów 1905; S.Bardach, B.Leśnodorski, M.Pietrzak, *Historia państwa i prawa Polski*, Warszawa 1976.
- ¹¹ Por. M.Kiełczewska-Zalewska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1970, s. 100-106 - tam również literatura geograficzna odnosząca się do typu osiedla.
- ¹² Por. wykaz źródeł drukowanych. Większą przydatność posiadają lustracje z lat 1659-1665, znacznie mniejszą z lat 1765 i 1789, co wynika z faktu, że w 1764 r. nastąpiło zniesienie opłat targowych, a w związku z tym sprawa targów i jarmarków nie interesowała lustratorów.

- ¹³ Brak informacji o zasadach organizacji targowisk wiejskich stwierdzono w popularnych w badanym okresie w pracach traktujących o ekonomice i organizacji dóbr ziemskich i handlu wewnętrznego: A.M.Fredro, *Militaria* (księga I, cz. 1 i 2), (w:) *Merkantylistyczna myśl ekonomiczna w Polsce XVI-XVII w. Wybór pism*, wyd. J.Górski, E.Lipiński, Warszawa 1958, s. 397-475; J.K.Haur, *Ziemiańska generalna oekonomia*, Kraków 1675; A.Jabłonowska, *Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców t. I*, Warszawa 1786, t. II-VIII, Warszawa 1787; W.Mitzler de Kolof, *O sposobach ustanowienia handlów w Polsce i przyprowadzeniu ich do doskonałości*, "Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uczzone albo Magazyn Wszystkich Nauk do Szczęśliwego Życia Ludzkiego Potrzebnych", t. I, cz. II, Warszawa 1758, s. 75-106; *O związkach i przystosowaniu wzajemnym rolnictwa, rękodzieł i handlu*, Warszawa 1786; *Zasady o rolnictwie, rękodziełach i handlu poprzedzające projekta ekonomiczne stosowne do konstytucji Komisji Cywilno-Wojskowej*, Supraśl 1790; Charakterystykę głosów teoretycznych o zasadach ekonomicznych dotyczących problemów miast polskich w drugiej połowie XVIII stulecia podał T.Korzon, op. cit., t. II, s. 14-29.
- ¹⁴ Biblioteka Zakładu im Ossolińskich PAN we Wrocławiu, Zbiór rękopiśmienny, nr II.136 (dalej w skrócie: Ossolineum, rkps II.136).
- ¹⁵ Zob. tabelę nr 1. Por. wstęp do: *Inwentarz Metryki Koronnej*, opr. I.Sułkowska-Kurasiowa, H.Woźniakowa, Warszawa 1975.
- ¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej w skrócie: AGAD), Księgi Pieczętne (Sigillata) Metryki Koronnej (dalej w skrócie: Sig.), nr 22, k.34v - Siecień, nr 15, s. 277 - Markowice.

- 17 Sig. nr 37, k. 119v-190 - Młyniec, nr 6, k. 43, nr 15, s. 193, nr 32, k. 378 - Jadów.
- 18 Sig. nr 25, k. 115.
- 19 Sig. nr 19, s. 350; nr 25, k. 131v; nr 28, s. 216.
- 20 AGAD, Księgi Wpisów (Libri Inscriptionum) Metryki Koronnej (dalej w skrócie: MK) nr 201-235, 238-271.
- 21 AGAD, Księgi Spraw Publicznych (Kanclerskie) Metryki Koronnej (dalej w skrócie: KK), nr 1-108.
- 22 Por. wykaz źródeł rękopiśmiennych; Kartoteki kwerendy wiejskiej znajdują się w AGAD.
- 23 KK nr 58, cz. II, s. 142-144; W.H.Gawarecki, Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów polskich udzielone miastom województwa płockiego, Warszawa 1828, s. 278-280.
- 24 Pominęto przywileje "dla dóbr":
 Białystok (woj. podlaskie) z 1749 r. - Sig. nr 28, s. 138.
 Boćki (woj. podlaskie) z 1754 r. - Sig. nr 28, s. 444.
 Czudec (woj. sandomierskie) z 1750 r. - Sig. nr 22, k. 98.
 Drążgów (woj. lubelskie) z 1731 r. - Sig. nr 22, k. 98.
 Działoszyce (woj. krakowskie) z 1754 r. - Sig. nr 28, s. 396.
 Gniewoszewo (woj. sandomierskie) z 1730 r. - Sig. nr 22, k. 57v.
 Lidzka (Lautenburg, woj. chełmińskie) z 1731 r. - Sig. nr 22, k. 97v.
 Lubecz (woj. kijowskie) z 1758 r. - Sig. nr 29, s. 120.
 Mokobody (woj. podlaskie) z 1729 i 1758 r. - Sig. nr 29 k. 18v, nr 28, s. 117.
 Miasteczko (woj. kaliskie) z 1720 r. - Sig. nr 19, s. 238.

Miasteczko (woj. pomorskie) z 1754 r. - Sig., nr 28,
s. 414.

Poddębnie (woj. wołyńskie) z 1766 r. - Sig. nr 30,
s. 120.

Radzanowo (woj. płockie) z 1754 r. - Sig. nr 28,
s. 436.

Rycotycze (woj. ruskie) z 1738 r. - Sig. nr 26, k. 82v.

Rynarzew (woj. kaliskie) z 1766 r. - Sig. nr 31, k. 74.

Sochocin (woj. mazowieckie) z 1754 r. - Sig. nr 28,
s. 437.

Staw (woj. kaliskie) z 1685 r. - Sig. nr 14, k. 11.

Szczurowice (woj. bełskie) z 1763 r. - Sig. nr 29,
s. 384.

Ustrzyki Dolne (woj. ruskie) z 1766 r. - Sig. nr 31,
k. 84v.

25 Sig. nr 1, s. 215; nr 15, s. 259, nr 26, k. 172v.

26 Archiwum Parafii (dalej cyt. Arch. Par.) Prawosławnej
w Kożanach, Cerkovno-prichodskaja letopis kożanskoj
Krestovozdviżenskoj cerkvi zavedena s 1912 godu,
s. 1-2 - Kożany; Sig. nr 14, k. 46 - Dołubów; AGAD,
Zbiór dokumentów papierowych, nr 1877 - Ostrożany.

27 Trudności terminologiczne wynikające ze źródeł omawia
W.Trzebiński, op. cit., s. 145.

28 Np. w przywileju dla Smłodowa (późniejsze Śniadowo
w woj. mazowieckim) stwierdzono: "villa Smłodowo ubi
ad antiquis temporibus foralia post septimanalia
exercentur" - AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych
(dalej w skrócie: KRSW), nr 4762^a, k. 222.

29 Np. targowisko w osadzie nie posiadającej praw miejs-
kich - Zarębach Kościelnych (woj. mazowieckie) nigdy
nie otrzymało jak się wydaje odpowiedniego dokumentu
normującego stronę prawną odbywających się tam w XVI-
-XIX w. zjazdów handlowych - por. Słownik Geograficzny

Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (dalej w skrócie: Sł.G.). t. XIV, Warszawa 1895, s. 420: "jako położone dość daleko od miast, w centrum obszaru zaludnionego przez drobną szlachtę Zaręby staną się targowiskiem i przybiorą charakter miasteczka".

- 30 Zjawisko przywilejowania instytucji kościelnych znane też jest w miejskich jurydykach kościelnych. Taki przywilej posiadała cerkiew katedralna Św. Jura we Lwowie (potwierdzany w 1552, 1679 i 1720 r.) zezwalający na pobieranie targowego z "jurydyki Św. Jura".³⁰ Podobnie w 1698 r. król pozwolił monasterowi dyzunickiemu w miasteczku Drohiczynie (woj. podlaskie) "ludzi z jakimikolwiek komercjami, napojami przyjeżdżającym, którzy per modum elaeosyna temuż monasterowi, a nie komu innemu oddawać mają targowe...". Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (dalej w skrócie: AGZ), t. X, Lwów 1884, s. 63 i 339; Sig. nr 19, s. 238 - Lwów; AGAD, MK nr 203, s. 297-299 - Drohiczyn.
- 31 Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, nr 150; Compendium variarum Ecclesiae Paprotna..., k. 25.
- 32 KK nr 27, s. 348-350.
- 33 MK nr 203, s. 297-299.
- 34 Archiwum Państwowe (dalej cyt. AP) Białystok, Księga grodzka brańska 1638-1641, k. 125v.
- 35 AGZ, t. XXII, s. 224.
- 36 Pominięto targowisko wiejskie posiadające przywileje na targi i jarmarki, których jednak nie udało się odszukać w Sigillatach, Księgach Kanclerskich i Metryce Koronnej:

targów we wsiach, dla których nie są znane przywileje targowe:

Błazowa (woj. ruskie) - w 1733 r. - AGZ, t. XXIII, s. 36.

Bzów (woj. pomorskie) - w 1676 r. - A.Pryłowski, Gospodarka Nowego n. Wisłą w latach 1662-1772. Problemy produkcji i wymiany, Bydgoszcz 1978, s. 166.

Czarz (woj. chełmińskie) - w 1745 r. - tamże, s. 146.

Drzycim (woj. pomorskie) - w 1745 r. - tamże, s. 139.

Korczyna (woj. ruskie) - przed 1747 r. AGDZ, t. XXIII, s. 36.

Łubin Kościelny (woj. podlaskie) - w 1657 r. - por. J.A.Chrapowicki, Dariusz, wyd. I.Wasilewski, cz. I, Warszawa 1978, s. 114.

Rakowiec (woj. pomorskie) - w 1696 r. - A.Pryłowski, op. cit., s. 166.

Tyrawa Wołoska - w 1733 r. - AGZ, t. XXIII, s. 36.

- ³⁷ Por. Aneks i mapę: Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.

- Dobrzany (woj. ruskie) - w 1715 r. Antoni Odrzywolski wójt dobrzański potwierdził monasterowi w Dobzranach prawo wybierania targowego i szynkowania napojów w czasie odpustów - AGZ, t. X, s. 399.
- Gromnik (woj. krakowskie) - w 1689 r. uzyskał przywilej królewski na targi tygodniowe - AP Kraków, Księgi grodzkie bieckie, nr 210, s. 247-248.
- Kargowa (woj. poznańskie) - w 1630 r. uzyskała prawo do 6 jarmarków na nierogaciznę - por. Miasta..., t. I, s. 635.
- Krasnosielec (woj. mazowieckie) - w 1781 r. Stanisław August zezwolił na odbywanie 4 jarmarków rocznie, a w 1786 r. zwiększył liczbę tych zjazdów do 8 - por. Miasta..., t. II, s. 477.
- Myscowa (woj. krakowskie) - w 1668 r. otrzymała od Jana Kazimierza prawo na targi, z których dochód miał otrzymywać dziedzic - AP Kraków, Księgi grodzkie bieckie, nr 194, s. 630-632.
- Paprotnia (woj. podlaskie) - w 1636 r. król w czasie sejmu walnego zezwolił kościołowi tamtejszemu pobierania opłat targowych - Arch. Diecezjalne Siedlce, nr 150, Compendium ..., k. 25.
- Rosko (woj. poznańskie) - w 1648 r. uzyskał przywilej na targi - por. AGAD, kwerenda wiejska nr 31 (powołując się na AP Poznań, Księgi grodzkie relacyjne poznańskie, ale nie podając sygnatury).
- Szalowa (woj. krakowskie) - w 1690 r. Jan III zezwolił na targi tygodniowe - AP Kraków, księgi grodzkie sądeckie, nr 140, s. 1447-1449.
- Tajno (woj. podlaskie) - w 1676 r. Jan III na prośbę posesorów dzierżawy tajeniskiej nadał przywilej na zaprowadzenie tam targów - AGAD, Kapi-ciana, nr 42, s. 472.
- Ponadto zachowały się wzmianki o odbywaniu się

targów we wsiach, dla których nie są znane przywileje targowe:

Błazowa (woj. ruskie) - w 1733 r. - AGZ, t. XXIII, s. 36.

Bzów (woj. pomorskie) - w 1676 r. - A.Pryłowski, Gospodarka Nowego n. Wisłą w latach 1662-1772. Problemy produkcji i wymiany, Bydgoszcz 1978, s. 166.

Czarz (woj. chełmińskie) - w 1745 r. - tamże, s. 146.

Drzycim (woj. pomorskie) - w 1745 r. - tamże, s. 139.

Korczyna (woj. ruskie) - przed 1747 r. AGDZ, t. XXIII, s. 36.

Łubin Kościelny (woj. podlaskie) - w 1657 r. - por. J.A.Chrapowicki, Dariusz, wyd. I.Wasilewski, cz. I, Warszawa 1978, s. 114.

Rakowiec (woj. pomorskie) - w 1696 r. - A.Pryłowski, op. cit., s. 166.

Tyrawa Wołoska - w 1733 r. - AGZ, t. XXIII, s. 36.

- 37 Por. Aneks i mapę: Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.

Rozdział I

TARGI WIEJSKIE PRZED POŁOWĄ XVII WIEKU

Sieć targowisk wiejskich w Europie Środkowej wytworzyła się we wczesnym średniowieczu. W końcu XII w. na ziemiach polskich i Pomorzu funkcjonowało około 250 wsi targowych, wśród nich prawie połowę stanowiły osady przygrodowe przy ośrodkach kasztelańskich. Wiejska osada handlowa zwana w źródłach "villa fori lub villa forensis" często stawała się początkiem miasteczka. W krajach Europy Środkowej, również w Polsce osady targowe najczęściej przekształciły się w miasta i miasteczka (XII-XV w.).¹ Nie wszystkie stały się jednak miastami. Część z nich wyeliminowana została przez nowe ośrodki handlowe z udziału w obrotach rynkowych.

Należałoby postawić pytanie, jaki jest stosunek uprzywilejowanych w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu wsi targowych do wiejskich targowisk przedlokacyjnych? Zbieżności nie są wielkie, dotyczą kilku ośrodków. Wieś Tur (woj. łęczyckie) w średniowieczu była targowiskiem należącym do klasztoru łądzkiego, nie stała się później miastem, co związane być musiało z rozwojem okolicznych osad miejskich. Z 1750 r. pochodzi "list królewski wydany dla Jakuba Dąbrowskiego i jego dóbr Tur, zawierający przywilej odbywania się 4 jarmarków rocznych, przy kościele

w tychże dobrach będącym".² Podobnie było z targowiskiem w Sobótkach (woj. łęczyckie), znanym w XII w. miejscem targowym, które w 1790 r. otrzymało zezwolenie królewskie na odbywanie się tam jarmarków.³ W 1295 r. książę Świętopełk wystawił dla premonstrantek w Żukowie przywilej immunitetowy, w którym zezwolił: "ad lumen ecclesiae liberum forum cum tabernis et aliis utilitatibus vel civitatem si construere possunt cum iure Theutonico (...) locare". Żuków pozostał jednak wsią. W 1750 r. ponownie ukonstytuowuje się jako ośrodek handlu. Nadane jarmarki odbywały się tam jeszcze w 1895 r.⁴ Probstwo targowej wsi Pruszc (woj. kaliskie) posiadające przywileje na targi i jarmarki, uposażone było w wieś noszącą charakterystyczną nazwę "Targowo", będącej zapewne średniowieczną osadą targową, której funkcje przejął rynek przykościelny w Pruszczu.⁵ Taką sytuację obserwujemy w przypadku uprzywilejowanej w 1769 r. w cztery jarmarki wsi Samplaw, w której sąsiedztwie znajdowała się wieś Targowisko.⁶ W obu wypadkach dopatrywać się można kontynuowania targowisk wiejskich bardzo starej daty, zapewne jeszcze wczesnośredniowiecznych.

Podobne zjawisko obserwować można w przypadku osad, które we wczesnym średniowieczu były siedzibami kasztelanii, później zaś nie uzyskały miejskich przywilejów lokacyjnych. Tuczno (woj. inowrocławskie), w średniowieczu ośrodek tzw. Ziemi Tucznińskiej, otrzymuje w 1745 r. prawo odbywania jarmarków.⁷ Inna średniowieczna siedziba

kasztelanii - Goręczyno (woj. pomorskie) w 1730 r. również uzyskało taki przywilej.⁸

Przytoczone przykłady wskazywać mogą na fakt, że w późnym średniowieczu powstała sieć miast nie wyeliminowała wszystkich czynnych w okresie przedlokacyjnym osad, z udziału w obsłudze rynku lokalnego. Mimo, że te wsie targowe nie uzyskały nigdy praw miejskich, mogły utrzymać swoje funkcje handlowe i być nadal miejscem wymiany. Potwierdza to fakt, że ubiegają się one w drugiej połowie XVII i w XVIII w. przede wszystkim o prawo odbywania jarmarków, a jedynie w Pruszczu starano się o zaprowadzenie tygodniowych targów. Widocznie targi tygodniowe już tam funkcjonowały.

Charakterystycznie polskim zjawiskiem polskiego średniowiecza był brak lokowania osad wiejskich z prawem targów. Inaczej było w Niemczech, gdzie od X w. udzielano mieszkańcom wsi targowych uprawnień do prowadzenia handlu. Licznie spotykane w Niemczech nazwy "Neumarkt" - to zachowany w toponomastyce ślad uprzywilejowania takich osad.⁹ W dobrach arcybiskupstwa magdeburgskiego i na Śląsku wsie targowe osadzone na prawie niemieckim miały pełnić istotne funkcje osadnicze, gospodarcze i administracyjno-sądowe - będąc centrami tzw. "weichbildów". Wzorce magdeburgskie i śląskie rozpowszechniły się w Małopolsce, Wielkopolsce, Prusach Krzyżackich i Morawach, ale analogiczną rolę centrów "weichbildów" otrzymały tam nie wsie targowe, lokowane na prawie niemieckim, ale nowo powsta-

jące miasta.¹⁰ W Polsce można odnaleźć tego tylko nieliczne przykłady. Taką genezę mają: Nowy Targ na Podhalu, Magnuszew i Siekluki na Mazowszu. Niekiedy rolę "villae forensis" pełniły wsie zamieszkałe przez ludność rządzącą się prawem niemieckim, mimo, że jak się wydaje, nie posiadały odnośnego przywileju. T.Lalik tłumaczy rzadkość zjawiska wsi targowych na ziemiach polskich innymi wzorcami urbanistycznymi: "Występuje jednak ono na terenie Polski sporadycznie. Do lokacji miasteczek służyło u nas nie prawo targowe, lecz prawo miejskie, wykształcone na terenach saskich (Magdeburg, Halle i inne ośrodki). Przyjęcie zasad prawa niemieckiego z orzeczeniami i poruczeniami dotyczącymi statusu mieszczan stwarzało dla nich sytuację korzystniejszą niż w wypadku prawa targowego".¹¹

Starano się więc przede wszystkim o prawa lokowania miast nie dbając o tworzenie osad targowych bez prawa miejskiego, bo akcja taka z góry musiałaby być skazana na niepowodzenie. To, że tylko nieliczne ośrodki otrzymały przywileje monarsze na targ nie ubiegając się (lub nie otrzymując) praw miejskich, wskazuje na pewne zacofanie polskiego procesu lokacyjnego w porównaniu z ziemiami niemieckimi, gdzie rozwój handlu wewnętrznego otrzymał pełniejsze formy organizacyjne, a wieś targowa stała się ważnym elementem organizacji procesu wymiany między miastem a wsią.

Przypuszczać należy, że mogła być jeszcze inna droga

powstania targowisk wiejskich. Był nią problem nieudanych lokacji miejskich. Gdy nie zdołano stworzyć małego miasta lub miasteczka, albo nastąpił jego upadek i zanik podstawowych funkcji miejskich (nieużywanie prawa miejskiego, brak samorządu, brak odpowiednich grup ludności - rzemieślniczej i kupieckiej), a utrzymały się funkcje handlowe osady, wówczas dawne miasteczko stawało się osadą targową. W związku z tym odbiorcy przywilejów starali się o miejskie przywileje lokacyjne, a nie targowe, bo praktycznie pierwsze z nich dawały możliwość prowadzenia handlu i zawsze można było je stosować w przypadku lokacji nieudanej.

Przykłady tego są dosyć liczne i dotyczą tak późnego średniowiecza jak i czasów nowożytnych. Dostarcza ich historia osad, które w drugiej połowie XVII i w XVIII w. otrzymały uprawnienia targów i jarmarków. Wieś Zadzim (woj. sieradzkie) według tradycji miała być miastem nazywającym się Jakuszew, a zniszczonym przez Tatarów i wyludnionym przez morowe powietrze. Jednak swój handlowy charakter osada utrzymała i później.¹² W 1340 r. Fałkowo (woj. sandomierskie), a w 1359 r. Jodłowa (woj. krakowskie) uzyskały miejskie przywileje lokacyjne.¹³ Również wieś Srebrnogóra, która w 1458 r. występowała jako miasteczko, przez źródła późniejsze w 1577 i 1618 r. odnotowywana jako wieś-otrzymała przywilej na 4 doroczne jarmarki w 1702 r.¹⁴

W XVI i pierwszej połowie XVII w. uzyskały prawa

miejskie bądź nawet bez przywileju królewskiego używały nazwy "miasto": Oleksin (woj. mazowieckie) posiadający przywilej lokacyjny z 1577 r., ale bez potwierdzeń jego realizacji, Wyrzysk (woj. kaliskie), który zaczął się rządzić prawem miejskim przed 1565 r., natomiast już w 1578 r. występował jako wieś, Trzebieszów (woj. lubelskie) lokowany w 1717 r., w 1787 r. zaprowadzono targi "we wsi Trzebieszów", Żeliszew (woj. mazowieckie) z lokacją szesnastowieczną, już w 1577 r. nazywany był wsią, Żabno (woj. poznańskie) w 1465, 1590, 1642 r. nazywane miastem, Podhorylce (woj. ruskie) w 1627 i 1609 r. nazywane miastem. Osady te, wcześniej będące miastami, "spadały" do kategorii wsi i jako takie otrzymywały prawa targowe: Oleksin (1700 r.), Wyrzysk (1720 r.), Żeliszew (1720, 1776 r.), Żabno (1760 r.), Pohorylce (1773 r.).¹⁵

Przypuszczać należy, że ośrodki posiadające dokumenty lokacyjne i pełniące wcześniej funkcje miast, które z różnych względów straciły charakter miejski, utrzymały niektóre z miejskich cech - jak uprawnienia do odbywania się w tych osadach zjazdów handlowych. Upadek miejskiego charakteru osad polegał na zaniku samorządu, ludności rządzącej się prawem miejskim, zatracenia funkcji produkcyjnych. Osiedla te przetrwały jednak jako miejsca wymiany handlowej. W drugiej połowie XVII lub w XVIII w. ubiegały się o nowe terminy, lub zatwierdzenie starych zjazdów handlowych.

Nadawanie w Polsce praw miejskich "na wyrost" osadom

lokowanym w trakcie nasilonego procesu urbanizacyjnego w XIII-XV w. zasada kontynuowana i później, znacznie utrudnia badania nad siecią wymiany handlowej lokalnej. W efekcie bardzo trudno ustalić granicę pomiędzy pojęciami "miasto" - "wieś targowa".

Miało to i inne następstwa. Osady targowe kontynuujące tradycje handlowe jeszcze wczesnośredniowieczne, powstałe jako następstwo nieudanej lokacji, bądź zaniechania posługiwania się prawem miejskim, jak również powstałe samorzutnie wiejskie ośrodki wymiany targowej, nabierały charakteru miejskiego i zaczynały w następstwie tego używać nazwy miasteczko, często nie mając odpowiedniego dokumentu monarszego. Zasadę odbywania się tam targów i jarmarków uznawano za wystarczającą podstawę, by posługiwać się zwyczajami miejskimi. Tak działo się z targowiskiem w królewskiej wsi Jodłowa (woj. krakowskie), 30 września 1359 roku wyposażonej w prawo miejskie przez Kazimierza Wielkiego. Później z bliżej nieznanых powodów z praw tych nie korzystano. W 1726 r. nastąpiło "nadanie jarmarków i targów wsi Jodłowa w woj. krakowskim, pow. bieckim". W 1765 r. w lustracji starostwa jodłowskiego opisano: "Wieś Jodłową" osiadłą na 36 łanach przez 101 kmieci, a następnie: "Miasteczko. Jest założone niedawnymi czasy i w nim jarmarki za przywilejem JKM naznaczone, dziesięć na rok. Jednak domków nie masz więcej tylko 6, z których komornego płacą in summa (florenów) 258. Z browaru i ratusza płci Żyd na rok 300, rzeźników 2 za łój

płacą - 32". Przywilej na targi i jarmarki stał się podstawą założenia miasteczka, w którym wzniesiono kramnice, czyli tzw. "ratusz".¹⁶

W XV w. powstały nowe targowiska wiejskie. W 1468 r. opat świętokrzyski skarżył się Kazimierzowi Jagiellończykowi, że na Świętym Krzyżu w Zielone Świątki odbywa się jarmark, na co kupcy nie posiadali odpowiedniego przywileju. Masowo uczestniczyła w zjeździe miejscowa ludność. Król zakazał jarmarku przy klasztorze i wyznaczył mu miejsce w Słupi, gdzie miał odbywać się w dotychczasowym terminie Zielonych Świąt, a opat świętokrzyski uzyskał prawo wybierania opłat targowych i sprzedaży napojów (za wyjątkiem wina).¹⁷ Pośrednio poświadczają wzrost zjawiska ówczesne przywileje dla miast. Dokument z 1455 r. dla Łukowa (woj. lubelskie) zastrzegał: "in villis vicinis łukow nulla fora amplius fiant, nec aliquę venditiones et emptiones, que possent impedire ipsum forum septimanale in dicta łukow, que et nos inhihemus per presentes".¹⁸ Przywilej lokacyjny Międzyrzecza Wielkopolskiego z 1485 r. zakazywał targów w promieniu 1 mili od miasta.¹⁹

W początkach XVI w. zjawisko musiało przybrać na sile, gdyż zajął się tym sejm. W 1507 r. wyszła konstytucja "Jarmarki i targi po wsiach bywać nie mają pod utraceniem rzeczy, które przedają". Głosiła ona: "Providere volentes indemnitati oppidorum, et eorum subditorum, in quorum prejudicium mercata in villis, fieri consueverunt: statuimus et decernimus; ut Capitanei locorum mercata in

villis per publicas proclamationis exerceri prohibeant; ex maxime, ne in villis et caeteris locis, quibus fora ex privilegio non sunt concesam, ulnis et talento fiat venditio; secus facientes, per rerum venditioni expositarum receptionem puniantur; exceptis frumento, pecoribus pecudibusque. Ipsi villam Capitanei prohibitori sunt negotiatoribus, quod non nisi vijs consvetis et publicis stratis, telonea et publica loca non declinada vandat: sub rerum, quas per obliquas vexerint privatione".²⁰

Również konstytucja 1538 r. zakazywała wiejskiego handlu: "Item cum christianis jura Regni mercaturas et fora in villis facere prohibeant multominus hoc judaeis licere cenemus, imo sub gravissimis poenis, ne talia audeant, cis interdiciamus, et prohibemus, sub emissionem rerum omnium, juxta antiquum status confiscandarum".²¹

W XVI w. zjawisko praktykowania targów we wsiach nasiliło się. Wskazuje na to przytoczona opinia Gostomskiego.²² Potwierdzają inne źródła. W 1580 r. poborcy podatko-
wi w ziemi drohickiej odbierali pobór "w miasteczkach i po wsiach w targi".²³ W 1578 r. w woj. podlaskim "do wsi Kobylina z inszych miasteczek siła luźnych i rzemieślników wyszła dla uchronienia poborów, które gdy tam popisywać przyjechano, szlachta tameczna na te posłańce w dzień targowy, gwałtu zwoławszy rzuciła się, a nie tylko popisywać dopuściła, ale też te posłańcy ze wszystkiego, co przy sobie mieli złupiła - jako o tem szerzej posłani i inkwizycja około czego czyniona - a przed się tego urząd

grodzki decydować nie chciał według powinności i prawa".²⁴ W XVI w. wraz z rozwojem handlu zbożowego powstawały nad-rzeczne wsie targowo-portowe.²⁵

Zjawisko to było też typowe dla litewskich ziem Rzeczypospolitej. Jeden z artykułów "Ustawy włóczęj" z 1557 r. zawierającej przepisy dla dóbr gospodarskich głosił: "Targi niczyje nowe podle miast królewskich bliżej 3 mil ku przeszkodzie miastom targowym aby nie były, okrom targów starych, te po dawnemu być mają".²⁶ Postanowienie to w zasadzie akceptujące zjawisko targowisk wiejskich miało znaczenie dla rozwoju wiejskich targowisk na terenach, które w 1569 r. włączono do Korony.

Pośrednio rozwój handlu wiejskiego poświadczają inne źródła, m.in. inwentarze majątkowe chłopów, np. na terenie ekonomii malborskiej akty kupna-sprzedaży i inwentarze chłopskie odnotowują posiadanie przez chłopów własnych kramów - Kończewice (1608), Lichnówka (1614), Lasowice (1621), Krasnołęka (1622 r.).²⁷ Jedyne szesnastowieczny dokument królewski dla targowiska wiejskiego otrzymał w 1555 r. Adam Oczeski na wybieranie targowego we wsi Opatkowice.²⁸

W pierwszej połowie XVII w. wsie targowe dalej egzystują, ale w ich prawnym położeniu zachodzi istotna zmiana, zaczynają wbrew konstytucjom 1507 i 1538 r. otrzymywać królewskie pozwolenia na handel. Najstarszym znanym przywilejem jest dokument z 1630 r., który otrzymał właściciel wsi Kargowa (woj. poznańskie). Zabiegi tworzenia

miasta Unrugowa ze wsi Kargowej trwały w latach 40-tych - 60-tych XVII w. W 1653 r. Krzysztof Unrug starosta gnieźnieński wystawił przywilej dla cechu sukienników. Dopiero w 1661 r. miejscowość ta otrzymała miejskie prawo magdeburskie.²⁹ W 1636 r. król zatwierdził uprawnienie plebana w Paprotni (woj. podlaskie) do ściągania opłat targowych w tej miejscowości.³⁰ W 1640 r. szlachta ziemi bielskiej domagała się, aby posłowie na sejm wystarali się "także o targowe w Topczewie, iżby służyło kościołowi tamiecznemu topczewskiemu".³¹ W 1649 r. król wydał przywilej ustanawiający targi we wsi Rosko, należącej do starostwa wieleńskiego (woj. poznańskie).³² W 1650 r. taki dokument otrzymali jezuici łomżyńscy, którym pozwolono pobierać targowe w czasie trzech jarmarków mających odbywać się w prowadzonej przez ojców Misji Myszynieckiej (woj. mazowieckie).³³

O tym, że targowiska wiejskie przechodziły w połowie XVII w. silną aktywizację handlową, poświadczają pojawiające się w laudach sejmikowych, właśnie w tym czasie, postanowienia o konieczności wybierania akcyzy we wsiach, "w których jakiegokolwiek targi odprawować się będą ab omni-bus in genere mercibus tam victualibus quam utensilibus".³⁴

Przypisy

- ¹ Literatura dotycząca targów w okresie przedlokacyjnym jest bogata, por. S.Bobiński, Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych, Warszawa 1975; K.Buczek, Targi i miasta na prawie polskim, Wrocław 1964; R.Grodecki, Targi w Polsce przed kolonizacją na prawie niemieckim, (w:) Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, nr 4, 1922; I.Lalik, Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej, (w:) Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa 1976, s. 113-135; K.Maleczyński, Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast na prawie niemieckim, Lwów 1926; S.Russocki, Uwagi o polityce targowej książąt mazowieckich, "PH" t. LI, 1960, z. 2, s. 275-284; K.Tymieniecki, Początki Kielc w związku z pierwotnym osadnictwem Łysogów, (w:) Pamiętnik Świętokrzyski, Warszawa 1930-1931, s. 64-79; Z.Wojciechowski, Najstarsze targi w Polsce, (w:) Pamiętnik 30-lecia pracy naukowej P.Łąbkowskiego, Lwów 1927.
- ² Sł.G. t. XV, s. 628; Sig. nr 28, s. 218; AGAD, Księgi grodzkie łączyckie oblat, nr 31, k. 163-163v.
- ³ Sł.G. t. X, s. 955; Sig. nr 38, k. 108; KK nr 93, s. 145-147.
- ⁴ I.Lalik, Geneza ..., op. cit., s. 132; Sł.G. t. XIV, s. 849-850; Sig. nr 27, s. 186.
- ⁵ Sł.G. t. IX, s. 104; Sig. nr 19, s. 233, nr 27, s. 189.
- ⁶ Sł.G. t. X, s. 258; Sig. nr 32, k. 66; KK nr 47, cz. II, s. 140-141.
- ⁷ Sig. nr 25, k. 194v; KK nr 102, k. 251-252; KZ t. XI, z. 8, s. 73.

- 8 Sł.G. t. II, s. 705-706; Sig. nr 22, k. 51v.
- 9 T.Lalik, Geneza..., op. cit., s. 130-134.
- 10 B.Zientara, Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże "weichbildów" w arcybiskupstwie magdeburskim i na Śląsku w XII-XIII wieku, "PH" t. LXIV, 1973, z. 4, ss. 681-696.
- 11 T.Lalik, Geneza..., op. cit., s. 132.
- 12 Sig. nr 7, k. 33v; Sł.G. t.XV, k. 255.
- 13 Sig. nr 38, k. 2v; KK nr 83, cz. II, s. 5-7; Miasta..., t. I, s. 506; Echard, Dykcyonarzyk geograficzny, t. III, Warszawa 1783, s. 7 - Fałkowo; Sig. nr 21, s. 71; Miasta..., t. II, s. 359 - Jodłowa.
- 14 Sig. nr 16, s. 5; Miasta..., t. II, s. 299.
- 15 Sig. nr 19, s. 27, nr 19, s. 262, nr 19, s. 330, nr 24, k. 55, nr 29, s. 233, nr 32, k. 383, nr 38, k. 95v; KK nr 56, cz. III, s. 172, nr 91, s. 322-324; MK nr 220, k. 138-138v, nr 242, k. 49v-50v; KZ t. V, z. 25, s. 54; Miasta ..., t. II, s. 482; Sł.G. t. VII, s. 17, t. XIV, s. 771; W.Trzebiński, op. cit., s. 16.
- 16 Sig. nr 21, s. 71; Lustracja województwa krakowskiego 1765, cz. I, wyd. A.Falniowska-Gradowska, Warszawa-Kraków 1973, s. 166-170; Kodeks dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieskie, jako też wszystkie nadania prywatne od najdawniejszych czasów aż do r. 1506, wyd. L.Rzyszczewski, A.Muczkowski, J.Bartoszewicz, t. III, Warszawa 1858, nr 121.
- 17 J.Szczyпка, Kalendarz polski, Warszawa 1979, s. 133.
- 18 Lustracja województwa lubelskiego 1661, wyd. H.Oprawko,

K.Schuster, Warszawa 1962, s. 14.

- 19 Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659-1665, cz. I - województwa poznańskie i kaliskie, wyd. Cz.Ohryzko-Włodarska, Wrocław 1978, s. 20. Prawo miejskiej obowiązywało powszechnie i w innych lokowanych na prawie niemieckim miastach.
- 20 Volumina legum, wyd. J.Ohryzka, t. I, Petersburg 1859, s. 165-166.
- 21 Tamże, s. 259.
- 22 A.Gostomski, op. cit., s. 101.
- 23 A.Jabłonowski, Podlasie, (w:) Źródła dziejowe, t. XVII, cz. I, Warszawa 1908, s. 79-82.
- 24 Tamże, cz. III, s. 79-82.
- 25 S.Herbst, op. cit., s. 337; Szerzej na temat zjawiska wsi targowo-portowych zob. w rozdziale IV.
- 26 A.Jabłonowski, op. cit., cz. III, s. 182.
- 27 A.Mączak, Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku, Warszawa 1962, s. 53.
- 28 Matricularum Regni Poloniae Summaria, cz. V, t. 2, Warszawa 1961, s. 145.
- 29 Miasta ..., t. I, s. 635.
- 30 Arch. Diecezjalne w Siedlcach, nr 150, Compendium..., k. 25.
- 31 AP Białystok, księga grodzka brańska 1638-1641, k. 125v.
- 32 AGAD, Kwerenda wiejska, nr 31; Por. Wstęp.
- 33 W.Jemielity, Parafie Puszczy Kurpiowskiej, Łomża, b.d., s. 9.

- ³⁴ Takie postanowienie spotykamy w "Uchwale szlachty księstw Zatorskiego i Oświęcimskiego" powziętej na sejmiku w Zatorze 9 września 1659 r., "Uchwale sejmiku relacyjnego województwa krakowskiego w Proszowicach z 10 września 1658 r.- por. Akta sejmikowe województwa krakowskiego 1649-1660, wyd. A.Przyboś, t. II, fascykuł II, Wrocław-Kraków 1955, s. 645, 650 i 690.

Rozdział II

OBBIORCY PRZYWILEJÓW TARGOWYCH

Charakterystyczną cechą królewskich zezwoleń na handel wiejski jest często używane sformułowanie "przywilej do dobr".¹ Określenie to wskazuje na zasięg oddziaływania targowiska wiejskiego, które w myśl przywilejów królewskich miało zaopatrywać w towary miejskie teren określonych dóbr ziemskich i dla nich stanowić miejsce zbytu surowców rolnych. Zwracano już uwagę na fakt, że rynki lokalne miast prywatnych powstających w XVI i XVII wieku pokrywały się granicami własności ziemskiej. A. Wyrobisz stwierdził: "Wydaje się jednak, że liczne lokacje prywatnych miast szlacheckich i magnackich w XVI w. dokonywane często w okolicznościach mało sprzyjających rozwojowi tych miast można wytłumaczyć tylko jako próby tworzenia nowych rynków w ramach własnych dóbr po to, by opanowały one całkowicie lokalną wymianę towarową między wsią a miastem i w ten sposób wyeliminowały chłopstwo z udziału w handlu o jakimś szerszym zasięgu". Obserwacje poczynione przez tego historyka dotyczą miast lokowanych przez Firlejów w XVI stuleciu. Badania wykazały, że Firlejom zależało na tworzeniu własnych ośrodków miejskich w ramach poszczególnych kluczy dóbr i oparcia na nich lokalnej wymiany towarowej.²

W XVI i XVII w. dokonywały się więc istotne zmiany w strukturze handlu wewnętrznego. Zasięg rynków lokalnych miast pokrył się z granicami własności ziemskiej, ale właśnie tego typu ograniczenie nie pozwalało jednocześnie tym ośrodkom na rozwój na większą skalę.

Oczywiście nie we wszystkich dobrach ziemskich w XVII czy XVIII wieku lokowano miasto, właśnie celem wypełnienia tych luk powstałych z przebudowy systemu wymiany handlowej powoływano targowiska wiejskie. Na lokacje nowego miasta w badanym okresie mógł pozwolić sobie magnat, nie zaś średniozamożny, czy nawet dość bogaty szlachcic. Dobra bogatszej szlachty nie były dużymi kompleksami ziemskimi, tworzenie w nich oddzielnych miast miałooby się z celem, w związku z tym wygodniej było powołać targowisko w miejscowości nie posiadającej praw miejskich, niż zabiegać o osadników miejskich, inwestować w tworzenie kolonii rzemieślniczych, czy łożyć na wznoszenie budowli miejskich. Na tego typu inwestycje nie stać było średniozamożnego szlachcica.

Potwierdzeniem tego są wyniki badania odbiorców przywilejów targowych dla wsi. W uzyskiwaniu takich przywilejów aktywni powinni być przede wszystkim magnaci, którzy w badanym okresie stanowili elitę władzy. W historiografii trwa nadal dyskusja nad kryteriami przynależności do warstwy magnackiej.³ Z proponowanych kryteriów uwzględnić tu można właściwie jedno - kryterium prawnopolityczne, w myśl którego magnatem należy nazwać osobę zasiadającą

w senacie, pełniącą funkcje: kasztelana większego, ministra lub dygnitarza koronnego. Nie można uwzględnić innych kryteriów (ekonomicznego, przynależności rodowej, posiadania własnego dworu, odpowiedniej rezydencji, milicji itd.), gdyż ustalenia tych cech muszą być oparte na drobiazgowych badaniach. Przyjęcie tylko kryterium prawnopolitycznego dyktują same źródła - przywileje i ich rejestry, skrupulatnie notujący najważniejszy tytuł odbiorców przywilejów. W sumie znamy 312 odbiorców przywilejów targowych. Tylko 48 przywilejów (15,4%) otrzymały osoby zajmujące wyżej wymienione miejsca w senacie. Zastosowanie tylko jednego kryterium kwalifikacyjnego, wyodrębniającego osoby, które można nazwać magnatami prowadzi do pewnej deformacji, obejmuje ono również częściowo najbogatsze, czy też najbardziej wpływowe osoby nie będące jednak magnatami w pełnym tego słowa znaczeniu. Zastosowanie tego i tak zbyt szerokiego kryterium wskazuje na rzadkość ubiegania się o takie dokumenty przedstawicieli tej warstwy społecznej.

Niewielki odsetek magnackich odbiorców przywilejów targowych ma istotne znaczenie dla ustaleń dotyczących struktury handlu wewnętrznego. Wypada przypomnieć, że w badaniach nad gospodarką polską drugiej połowy XVII i XVIII wieku historycy opierają się przede wszystkim na źródłach pochodzących z archiwów podworskich, zachowanych przede wszystkim dla dóbr magnackich i najzamożniejszych grup szlacheckich, właścicieli dużych kompleksów dóbr

ziemskich, których zarząd wymagał rozbudowanej biurokracji, produkującej akta. Nie zwracanie uwagi w dotychczasowych badaniach historycznych na zjawisko targowisk wiejskich było spowodowane ich marginesowym występowaniem w aktach podworskich.

Wśród odbiorców przywilejów znaczny był odsetek średniozamożnej i bogatej szlachty. Do grupy tej zaliczyć wypada posiadaczy starostw i dzierżaw królewskich (35 przywilejów - 11,2%), dworzan królewskich (6 przywilejów - 1,9%), osoby pełniące funkcje wojskowe (13 przywilejów - 4,2%), urzędników i dygnitarzy szczebla wojewódzkiego, względnie ziemskiego (103 przywileje - 33%) oraz blisko spokrewnionych z urzędnikami koronnymi i senatorami wliczonymi do warstwy magnackiej (14 przywilejów - 4,5%). W sumie do grupy odbiorców średniozamożnych i bogatszej szlachty adresowanych było 171 przywilejów (55,6% ogółu). 83 odbiorców przywilejów na handel we wsiach (26,6% nie posiadało w momencie wystawienia przywileju ani dygnitarstw, ani tytułów, czy uprawnień. Domyślać się należy, że należeli do mniej zamożnych grup społeczeństwa szlacheckiego. Pozostałych 10 przywilejów przeznaczonych było dla odbiorców kościelnych (3,2% ogółu).

Podsumowując należy stwierdzić, że przywileje targowe przeznaczone były dla dóbr średniozamożnej i biedniejszej szlachty, której nie stać było na stworzenie we własnych dobrach odrębnych ośrodków miejskich, toteż uciekała się ona do organizowania tylko wymiany handlowej

nie tworząc ośrodków produkcyjnych, na które nie było ją stać.

Targowiska wiejskie miały na celu zwiększenie dochodów średniozamożnych grup szlacheckich. Opłaty targowe wnoszone przez przybywającą na targi i jarmarki ludność powiększały zyski właścicieli miejsc targowych. Ale nie był to jedyny czynnik sprawczy wpływający na chęć zyskania przywilejów królewskich. W 1764 r. ustawa sejmowa zniosła opłaty targowe, jednak szlachta nadal ubiegała się o zorganizowanie targowisk wiejskich.⁴ Widocznie inne motywy, niż bezpośrednie zyski fiskalne wpływały na podejmowanie starań w kancelarii królewskiej o odpowiednie prawa handlowe. Właścicielom dóbr musiało zależeć na organizacji zbytu tak artykułów wyprodukowanych w gospodarstwach folwarcznych jak i w ramach gospodarstw swoich poddanych oraz na łatwiejszym zaopatrzeniu w produkty miejskie.

Powyższe spostrzeżenia mają też swoje potwierdzenia w obserwacji typów własności miejsc targowych, w których zaprowadzono w myśl dokumentów królewskich "zjazdy publiczne". 294 wsie (73,9%) stanowiły własność dziedziczną szlachty, 56 wsi (14,0%) było zlokalizowanych w dobrach królewskich, 45 wsi (11,3%) znajdowało się na gruntach należących do różnych instytucji kościelnych (rzymsko-katolickich), 3 wsie (0,8%), w których znajdowały się targowiska należały do miast - Lwowa i Gdańska. Przywileje targowe są więc przede wszystkim typowe dla własności

szlacheckiej, przy nieznacznym tylko udziale innych właścicieli ziemskich.⁵

Zjawisko to dość równomiernie występowało w całej ówczesnej Koronie. Znaczniejsze różnice dostrzec można tylko w województwie pomorskim, gdzie istniały inne niż gdzie indziej proporcje między typami własności, wyposażonymi w dokumenty handlowe. W województwie pomorskim, 20 targowisk (42,6%) zlokalizowanych było we wsiach lub na gruntach należących do dzierżaw i starostw królewskich, 18 (38,3%) znajdowało się we wsiach dziedzicznych szlacheckich, 8 (17,0%) wsi i placów targowych położonych było na gruntach należących do instytucji kościelnych, 1 wieś (2,1%) należała do patrycjuszy gdańskich (Wrzeszcz).⁶ Nie można porównać tych danych z istniejącą w drugiej połowie XVII i w XVIII w. strukturą własności ziemskiej, brak bowiem odpowiednich badań. Konieczne jest więc sięgnięcie do ustaleń M.Biskupa, odnoszących się do istniejącej w drugiej połowie XVI w. struktury własnościowej. W ogólnej liczbie wówczas istniejących osad wiejskich wsie królewskie stanowiły 29,5%, wsie szlacheckie 44,3%, wsie własne kościelne 16,3%, a 8,3% osad należało do miast.⁷ Zasadnicze proporcje pomiędzy wymienionymi typami własności nie zmieniły się w zasadzie i w okresie późniejszym, kiedy struktura własnościowa, jak się wydaje była podobna. Również obserwacje wewnętrznej struktury własnościowej wskazuje, że królewszczynny tego regionu były aktywne w organizowaniu targowisk wiejskich. Wydaje się, że łączy-

to się ze specyficzną sytuacją rzadkiej sieci miast w tym regionie, a w związku z tym również w królewskich tworzy się sieć "miejsc targowych". Jednocześnie wsie tego województwa zaopatrywały chłonny wielkomiejski rynek gdański w produkty żywnościowe. W regionie tym też zaszły od XVI w. podziały jednolitych wcześniej kompleksów dóbr królewskich, z których wyodrębniły się mniejsze dzierżawy, dla nich targowiska wiejskie miały być centralnymi miejscami wymiany handlowej.

Podziały królewskich prowadziły i w innych regionach do organizacji odrębnych placów targowych. Przykładem mogą być targowiska w Kramsku (woj. kaliskie), w Modrzem (woj. poznańskie), Ulanie (woj. lubelskie), Jadowie (woj. mazowieckie), Rybołach (woj. podlaskie) i innych wsiach. W miejscowościach tych organizuje się targowiska wówczas, gdy stają się one siedzibami zarządów wydzielonych z większych kompleksów królewskich osobnych dzierżaw.⁸ W 1699 r. Melchior Czapski uzyskał nadanie na zaprowadzenie jarmarków we wsiach Rywałd i Linowo w woj. chełmińskim. Obie wsie należały do starostwa radzyńskiego, jednak targowiska w nich były umieszczone w wyodrębnionych wcześniej z królewskich dziedzicznych działach szlacheckich, które około 1689 r. skupili w swym ręku Czapscy. Oba targowiska sprzężone były z miejscami odpustowymi. Targowiska w Linowie i w Rywałdzie obsługiwać jednak miały przybywającą na zjazdy handlowo-religijne ludność okolicznych wsi królewskich, a Czapskiemu chodziło zapewne

o zyskanie dochodów z targowego i stworzenie konkurencyjnego ośrodka handlowego dla rozwijającego się w pobliżu, również wiejskiego targowiska, związanego z miejscem kultowym w Jabłonowie.⁹

Dlaczego targowiska wiejskie nie występowały w dobrach magnackich i w dużych kompleksach królewskich? Zjawisko to tłumaczą badania struktury handlu Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI - I połowie XVII w. Znane są z tego czasu zarządzenia wydawane dla niektórych włości, zakazujące handlu wiejskiego. Ustawa dla włości i miasta Bobrujska z 1560 r. (potwierdzona w 1584 r.) bezskutecznie usiłowała zwalczać to zjawisko. W 1604 r. starosta bobrujski pisał: "zwyczaj dotąd był, że różni, tak swoi miescy, jako i sielscy kupczycy po wsiach włości tej włódcząc się, targi swoje odprawowali, a poddani im wszelką nad potrzebę swą zbywającą, a na sprzedaż zgotowaną rzecz potajemnie przedawali". Postanowienie rewizorskie z 1626 r. zakazywało handlu we wsiach, ze względu na interesy skarbu, miasta Bobrujska i poddanych narażonych na wyzysk kupców płacących ceny niższe od rynkowych. W 1561 r. poddanym włości czeczerskiej zakazano handlu wiejskiego pod karą 2 rubli na rzecz skarbu gospodarskiego. Była to już kolejna dyspozycja króla w tej sprawie, gdyż już w 1554 r. zakazano sprzedaży po wsiach futerek, miodu przaśnego i żywności. Taki też zakaz obowiązywał w ekonomii propojskiej. W 1657 r. został on wprowadzony przez wyrok rewizorski w ekonomii szawelskiej.

Zakazy handlu wiejskiego obowiązywały też w litewskich majątnościach magnackich. W 1609 r. zabroniono handlować po wsiach klucza birżańskiego. Obowiązkiem mieszkańców tej majątności był handel na targach w Birżach lub sąsiednich miasteczkach radziwiłłowskich. Bogusław Radziwiłł umieścił ten zakaz w ordynacji dóbr birżańskich wydanej ok. 1662 r. Powtarzające się zakazy handlu wiejskiego w litewskich kompleksach królewskich i włościach magnackich wskazują na fakt, że niewiele one pomagały.

Ustawy te kierowały się względami układu cen na rynkach miejskich. Handlującym po wsiach zarzucano, że wpływają na spekulacyjne ceny towarów - tak żywnościowych, zakupywanych we wsiach jak i narzucaniu wyższych cen produktów "miejskich" dostarczanych przez nich odbiorcom wiejskim. Zakazy handlu wiejskiego miały chronić miasteczka przed zawyżonymi cenami artykułów spożywczych, bronić interesów skarbu dworskiego, który nie kontrolując transakcji na targowiskach wiejskich tracił dochody targowego.¹⁰

Wydaje się, że podobne względy jak we włościach należących do magnatów i w królewskich litewskich, również w gospodarce magnackiej i królewskich koronnych nie pozwalały na tworzenie wiejskich placów targowych.

Duże kompleksy dóbr ziemskich w Koronie wyposażone były z reguły w ośrodki miejskie, poprzez swoje rynki mające zaopatrywać wiejskie zaplecze w towary miejskie, a wymiana pomiędzy zapleczem, a odbiorcami miejskimi miała

odbywać się na rynkach miejskich. Ważną rolę w przypadku dużych kompleksów dóbr w związku z tym musiały pełnić karczmny wiejskie kontrolowane przez władzę dominialną, które miały zaopatrywać wieśniaków w różne produkty miejskie, a arendarze karczemni uczestniczyli zapewne w skupie produktów rolno-hodowlanych i innych, wytworzonych w ramach gospodarstw wiejskich. Karczmy w dużych dobrach ziemskich zastępowały częściowo brak wiejskich targowisk.¹¹

W efekcie należy stwierdzić w badanym okresie występowanie dążeń do tworzenia rynków lokalnych, zamykających się w granicach własności ziemskiej, gdzie targowiska wiejskie miały za zadanie obsługiwać tylko klucze dóbr średniowiecznej i uboższej szlachty, a targowiska miejskie nastawione były na obsługę dużych kompleksów własności wiejskiej i tam targowisk wiejskich nie organizowano.¹²

Warto zwrócić uwagę na organizację targowisk wiejskich w okolicach zamieszkałych przede wszystkim przez drobną szlachtę. Mazowsze i Podlasie - to regiony, gdzie notowane są największe zagęszczenia tych ubogich posesjonatów ziemskich. Były to też regiony względnie słabo zurbanizowane, gdzie sieć miast związana była głównie z kompleksami królewskimi. Toteż w okolicach dużego zagęszczenia wsi drobnoszlacheckich powstawały masowo targowiska wiejskie, mające wypełniać niedostatki sieci miast. Interesujące, że w okolicach tych często organizatorem targowisk były

instytucje kościelne (np. Oleksin, Sadowne, Borzejewo, Szczepanków - w woj. mazowieckim, Dąbrówka Mała, Działkowice, Górki, Juchnowiec Kościelny, Kobylin Borzemy, Dolistowo, Skrzyszew i Sokoły w woj. podlaskim). Bardzo aktywnie o prawa targowe zabiegają w tych regionach właściciele niedużych kompleksów dóbr, sąsiadujących z "okolicami szlacheckimi".¹³ W gęsto zasiedlonych przez drobną szlachtę wsiach kościelnych na Podlasiu i Mazowszu jeden z właścicieli skupował innych "dziedziców" i tworzył na tych gruntach osadę targową (np. Sokoły i Czyżew).¹⁴

Pokrycie się struktur handlowych ze strukturami własnościowymi ma swoje odpowiedniki również w zakresie produkcji. Badanie tego zjawiska wykracza poza ramy niniejszej pracy. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w omawianym okresie zaczynają powstawać organizacje rzemieślnicze skupiające rzemieślników nie tylko z danego ośrodka miejskiego, ale również rzemieślników wiejskich. W 1726 r. August II zatwierdził "erygowanie cechu sukienniczego w dobrach Ronowo ur. łochockiego kasztelana poznańskiego, w pow. wałęckim leżących". Jednocześnie król zatwierdził powstanie cechu szewskiego "w dobrach Ronowo".¹⁵ Krawcy żydowscy z miasta Tykocina (woj. podlaskie) zdominowali całą wytwórczość krawiecką wschodniej części woj. mazowieckiego i północnej woj. podlaskiego. Narzucili oni "krawcom wiejskim", zamieszkającym głównie we wsiach targowych: Stawiskach, Sokołach, Jedwabnem, Śniadowie obowiązek wnoszenia opłat do kasy cechu tykocińskiego. W XVIII w.

trwała walka o te opłaty "tygodniowe". Powoływanie cechów "terytorialnych", obejmujących swoimi wpływami rzemieślników wiejskich miało na celu walkę z konkurencją rozwijającego się rzemiosła pozacechowego.¹⁶

Przypisy

- ¹ W 155 wypadkach w rejestrach dokumentów targowych i w samych przywilejach użyto określenie "do dóbr", co stanowi 34,5% ogółu omawianych aktów prawnych. Zresztą w użyciu terminów: "do wsi" i "do dóbr" nie można znaleźć różnic. Oba sformułowania stosowano wymiennie, co znajduje udokumentowanie w przypadkach kilkakrotnych nadań, gdy te same targowiska raz otrzymywały przywilej "do dóbr", innym razem "do wsi".
- ² A.Wyrobisz, Polityka Firlejów wobec miast. Założenie Janowca nad Wisłą, "PH", t. LXI, 1970, z. 4, s. 597.
- ³ Por. m.in. A.Kersten, Warstwa magnacka - kryteria przynależności (w:) Magnateria polska jako warstwa społeczna, Toruń 1974, s. 8-12; J.Maciszewski, Szlachta polska i jej państwo, Warszawa 1969, s. 20-21; T.Zielińska, Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyny w procesie przeobrażeń warstwy społecznej, Wrocław 1977, s. 5-8.
- ⁴ Konstytucja 1764 r. głosiła: Doznawając skutkiem, jako dawniejszemi dozwalamy prawami sposób podatku, nazywany foralia czyli targowe, kupczącym krzywdę, a mieszkającym w miastach królewskich drogocę czyni nieznośną; przeto pragnąc pomnożyć handle, miastom okazałość, a przybywającym na zjazdy publiczne w nabywaniu victua-

lorum wygodę przywrócić, extunc wszelakim juryzdykom, osobom nadawane do wybierania tegoż targowego, prawa i przywileje uchylamy i żadnym wynalazkiem komużkolwiek, pod winą w grodzie, ziemstwie lub też sądzie Komisji Skarbu Koronnego, ad cuiusvis instantiam na extorwającego lub extorować nakazującego, dwóch tysięcy grzywien nieodwłocznie wskazać mianą, mocą niniejszego zabrania prawa" - Volumina legum, t. VII, s. 146.

⁵ Por. tabelę nr 1.

⁶ Por. tamże.

⁷ M.Biskup, A.Tomczak, Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w., Toruń 1955, s. 30.

⁸ Wieś Kramsk oderwano od starostwa konińskiego, a wieś Modrze od starostwa poznańskiego - por. Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich 1659-1665, cz. I, s. 6-7 i 154; Dzierżawa jadowska do 1660 r. należała do starostwa kamienieckiego - por. Lustracja województwa mazowieckiego 1565, cz. II, wyd. I.Gieysztowa, A.Żaboklicka, Warszawa 1968, s. 157-158; KZ t. X, z. 27, s. 5; Ryboły należały w XVI w. do starostwa bielskiego, w przywileju z 1737 r. nazwane zostały wsią "dziedziczną" Jana Klemensa Branickiego - por. Lustracje województwa pódłaskiego 1570 i 1576, wyd. J.Topolski, J.Wiśniewski, Wrocław-Warszawa 1959, s. 50; Sig. nr 26, k. 58.

⁹ Ossolineum, rkps II.136, k. 138; Sł.G. t. V, s. 243-245, t. X, s. 119-121.

¹⁰ S.Alexandrowicz, Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i I połowie XVII w., "Rocznik Białostocki", t. I, 1961, s. 74-76 - cytowany passus znajduje się na s. 97. Handel wiejski na obszarze

włości robrujskiej nie był zjawiskiem charakterystycznym dla terenów całego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII wieku. Utrzymywał się tam jako relikw stosunków wcześniejszych, ze względu na wielkie odległości pomiędzy wyjątkowo rzadki miastami i miasteczkami. Utrzymaniu tej formy wymiany handlowej dodatkowo sprzyjały korzystne możliwości połączeń wodnych z odległymi ośrodkami - por. S.Aleksandrowicz, recenzja rozprawy doktorskiej J.Marcusza, Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i XVIII w. (maszynopis Biblioteki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie), s. 6.

- 11 W hrabstwie tykocińskim na Podlasiu władza dominialna zezwalała karczmarzom prowadzić handel "byleby skarbowi albo pryncypalnej arendzie tykocińskiej nie zmniejszały dochodów" - por. A.Leszczynski, handel Żydów ziemi bielskiej od XVI do 1975 r., "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1979, nr 2/110, s. 43.
- 12 A.Wyrobisz, Polityka Firlejów, s. 597.
- 13 Por. mapę: Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Na zjawisko to zwracałem już uwagę w artykule: Osadnictwo drobnoszlacheckie w miastach podlaskich w XVI-XVIII wieku. Problem konkurencji gospodarczej, (w:) Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku, z. 19, t. IV, dz. H - Prace Historyczne, Białystok 1976, s. 213.
- 14 Miasta, t. I, s. 282 (Sokoły), s. 254 (Czyżew). Sejm zezwolił właścicielce Czyżewa Eleonorze Wodzińskiej na skupienie części Czyżewa w 1775 r. - Volumina legum, t. VIII, s. 175. Por. też uwagi o targowisku w Sokołach w niniejszej pracy.
- 15 Sig. nr 21, s. 98-99.

- ¹⁶ A.Gawurin, Dzieje Żydów w Tykocinie (1522-1795). Praca magisterska z zakresu filozofii (maszynopis), Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, nr 37, s. 177-188; J.Maroszek, Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w. (w:) M.Kwapień, J.Maroszek, A.Wyrobisz, Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.), "Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. II, pod red. Z.Kamieńskiej, Wrocław 1976, s. 134.

Rozdział III

WSIE TARGOWE A OŚRODKI KULTU RELIGIJNEGO

Wytworzeniu się sieci małych, wiejskich ośrodków wymiany towarzyszyły zmiany struktur społeczno-kulturalnych. W organizacji rynku wewnętrznego istotną rolę ogrywały wiejskie miejsca kultu religijnego. Na łączność obu zjawisk zwracał uwagę już w drugiej połowie XVI w. Anzelm Gostomski, który tłumaczył powstanie sieci targowisk wiejskich działalnością kleru: "księża przy wsiach, kędy kościoły targi założyli (...) tymże wsi ubożą i nabożeństwo ginie, kiedy około kościoła kiermasze, a pospolicie gorzałkowe".¹ Marcin Kromer dostrzegał również związek targowisk wiejskich z ośrodkami kultu, ale wskazywał bardziej pozytywne cechy tej wymiany: "Ogół ludności zamieszkałej po wsiach i miasteczkach od najdawniejszych czasów żywi się głównie wieprzowiną, mlekiem, rybami i jarzynami. Obecnie wielu też jada baraninę, cielecinę oraz wołowinę; sprzedaż takiego mięsa urządza się także i po wsiach, ustawiając w dni świąteczne kramy w pobliżu kościołów oraz plebanii".²

Czy jednak kler był twórcą targowisk wiejskich? Czy przez Gostomskiego nie przemawiała tylko zawiść kalwina, patrzącego zazdrośnie na grupowanie się ludności przy

kościółach, gdy wraz z przybywaniem na targowiska wiejskie wzrastała frekwencja w czasie nabożeństw i dochody kleru? Czy opinia ta jest też adekwatna do sytuacji istniejącej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku? Odpowiedź na postawione pytania daje obserwacja statystyki odbiorców królewskich zezwoleń⁴ na targi i jarmarki we wsiach. Tylko 52 przywileje (11,5%) tyczą się zorganizowania handlu w 46 wsiach (11,5%) przeznaczonych było dla instytucji kościelnych.³ Jest to bardzo mało, gdy weźmie się dla porównania własność szlachecką. Instytucje kościelne rzadko tylko ubiegają się o takie zezwolenia handlowe. Zresztą wszystkie nadania dotyczyły instytucji kościelnych rzymsko-katolickich, przy całkowitym braku odbiorców unickich i dyzunickich.⁴ Mała aktywność instytucji kościelnych na polu uzyskiwania królewskich przywilejów targowych wynika zapewne z faktu, że instytucje te otrzymywały prawa zezwalające na handel w swoich dobrach i na "poświętnych" wraz z królewskimi zatwierdzeniami służących im praw beneficjalnych, nie starając się o odrębne przywileje targowe.⁵

Wśród przywilejów królewskich na targi wiejskie, których odbiorcami były instytucje kościelne zwracają uwagę stosunkowo liczna grupa przywilejów przeznaczona dla zgromadzeń zakonnych (33 przywileje dla 31 targowisk wiejskich) przy stosunkowo nielicznym udziale plebanów (9 przywilejów dla 7 wsi) i sporadycznych tylko przypadkach ubiegania się o takie dokumenty przez biskupów

(6 przywilejów dla 5 wsi) i kapituły (3 przywileje dla 3 wsi targowych).⁶

Kler parafialny bardzo rzadko starał się o to zezwolenie. Zresztą znane przywileje dla plebanów odnoszą się właściwie tylko do jednego regionu - Podlasia (Dąbrówka Mała 1662 r., Dziadkowice 1661 r., Górki 1712 r., Juchnowiec Kościelny 1667 i 1724 r., Kobylin Borzymy 1662 i 1668 r.), a jedyny przywilej dla plebana w woj. mazowieckim (Borzejewo 1672 r.) odnosi się do miejscowości położonej przy samej granicy podlaskiej. Bliskość chronologiczna wystawionych dokumentów i zgrupowanie ich w jednym regionie (południowe Podlasie) każe szukać wyjaśnienia tego zjawiska. Wydaje się, że było ono wywołane dwoma czynnikami - zwiększonym w tym rejonie wiejskim osadnictwem żydowskim i polityką biskupa łuckiego (w granicach diecezji łuckiej położone były wszystkie z wyjątkiem Borzejewa parafie) - Mikołaja Prażmowskiego, który pełnił jednocześnie funkcję kanclerza koronnego. Prażmowski w ten sposób pragnął zapewnić swemu klerowi parafialnemu dodatkowe dochody z poboru targowego. Charakterystycznym jest fakt, że w tym czasie (1660 i 1664 r.) prawa targowe uzyskała podlaska wieś Skrzyszew, stanowiąca beneficjum biskupów łuckich.⁷

Na Podlasiu też udało się przede wszystkim znaleźć przykłady walki pomiędzy kościołem, a właścicielami ziemskimi o pobór targowego, co pośrednio poświadcza fakt, że istniała tu inna niż w pozostałych regionach specyficzna

sytuacja wsi targowych. W podlaskiej wsi Sokoły przykościelny plac targowy zajmował grunty częściowo należące do parafii rzymsko-katolickiej, częściowo zaś do kilku szlacheckich właścicieli ziemskich. Najwcześniejszy znany przywilej królewski na targi z 1713 r. reaktywował dawniej odbywające się targi niedzielne, gdyż wieś ta już posiadała "od najjaśniejszych antecesorów naszych przywilej wsi ziemskiej Sokoły w woj. podlaskim, ziemi bielskiej leżące, w posesji wielebnego Chaleckiego dziekana bielskiego, plebana sokołowskiego i urodzonych Pawła i Stanisława Kruszewskich i innych posesorów do tychże dóbr należących". Konflikt wynikły pomiędzy plebanem i właścicielami gruntowymi doprowadził do wyroków sądu trybunańskiego lubelskiego 18 października 1755 i grodzkiego brańskiego 25 maja 1756 r. nakazujących właścicielowi Sokół - Kruszewskiemu wnieść kościołowi tamtejszemu gratyfikacje za odbywanie handlu na gruncie kościelnym. Pleban powoływał się przy tym na umowę z 1659 r. z właścicielami Sokół w sprawie wybierania targowego, zatwierdzoną przez biskupa łuckiego Mikołaja Prażmowskiego. Reliktem istnienia dwóch odbiorców targowego jest zachowany do dziś podział, przedzielonego zabudową placu rynkowego w Sokołach - rynku przykościelnego, w kształcie trójkąta i placu targowego na dawnych gruntach szlacheckich - prostokątnego.⁸

W 1640 r. posłowie ziemi bielskiej województwa podlaskiego otrzymali w petitach laudum sejmiku brańskiego

postanowienie: "także o targowe w Topczewie, iżby służyło kościołowi tamiecznemu topczewskiemu mają się przyczynić".⁹ Nie znamy przywileju, który otrzymał kościół w Topczewie, ale w 1659 i 1699 r. prawa na pobór targowego w tej miejscowości otrzymali ówcześni dziedzice.¹⁰

W 1668 r. w Dolistowie (woj. podlaskie) miejscowy pleban ustanowił fundusz dla 2 księży i nauczycieli z obowiązkiem szerzenia kultu maryjnego i co tydzień mszy sobotniej. W 1675 r. ufundował on alterię przy dolistowskim kościele. W latach 1661 i 1687 wyroki sądów komisarskich przyznały plebanowi targowe i propinację w karczmie. W 1720 r. ówczesny pleban przekazał karczmę posesorowi ziemskich dóbr dolistowskich. Zapewne i targowe zaczęli wówczas odbierać właściciele, bo w 1724 r. Jan Klemens Branicki otrzymał przywilej na "nundinae et fora septimanalia in bonis Dolistow ... haereditariis". Po 1724 r. kościół dolistowski nie czerpał żadnych korzyści z odbywających się targów.¹¹

Podobny przykład konkurencji w zakresie wybierania opłat targowych spotykamy w Myszyncu (woj. mazowieckie). W 1650 r. królowa Maria Ludwika poleciła zbudować kapliczkę w Puszczy Kurpiowskiej i osadziła przy niej jezuitów z kolegium łomżyńskiego. 22 grudnia 1650 r. Jan Kazimierz nadał wsi Myszyniec przywilej na odbywanie 3 jarmarków, z których dochód miał być przeznaczony na uposażenie nowo zbudowanego kościoła. Kiedy w 1716 r. starosta ostrołęcki Jan Kos wzniósł w miejscu spalonego, nowy drewniany koś-

ciół dla "misji myszynieckiej". Jezuici wystarali się w dwa lata później o królewski przywilej na niedzielne targi.¹² Pomyślny rozwój jezuickiej osady "na poświętnym" został wstrzymany wskutek działalności starostów ostrołęckich, którzy w sąsiedztwie poświętnego założyli drugą osadę targową Martuny, zwaną też Małachowo lub Nowy Myszyniec. W 1748 r. starosta Jan Małachowski wybudował tam karczmę i wyjednał u króla przywilej na jarmarki. W wyniku zatargu interweniował nawet nuncjusz papieski. Kasata jezuitów w 1772 r. i przyjęcie placówki przez duchowieństwo świeckie wpłynęło na przeniesienie wszystkich zjazdów handlowych do Martun, gdyż w 1782 r. Antoni Małachowski, kolejny starosta ostrołęcki uzyskał królewskie zezwolenie na tygodniowe jak i doroczne zjazdy handlowe.¹³ W 1789 r. lustratorzy pisali: "Myszyniec Nowy czyli Martuny w kwadrat wybudowany".¹⁴ W 1791 r. mieszkańcy Martun wystarali się o miejski przywilej lokacyjny. W istniejącym dziś układzie przestrzennym miasta zachowały się dwa place targowe - rynek "Misji Jezuickiej" i rynek starościńskiej osady "Martuny".¹⁵ Tak jak w opisaną wyżej sytuacji w Sokołach i w Myszyńcu o poborze targowego musiała decydować przynależność gruntów, na których zlokalizowany był rynek wsi targowej.

Zbadanie słuszności opinii Gostomskiego i Starowolskiego o łączności targowisk wiejskich z ośrodkami kultu religijnego jest możliwe wówczas, gdy porównamy sieć targów z siecią obiektów kultu religijnego wówczas funk-

cjonujących (rzymsko-katolickich, unickich, dyzunickich i zborów protestanckich).¹⁶ Ustalono, że spośród ogólnej liczby uprzywilejowanych (w latach 1658-1792) 400 targowisk wiejskich, w 362 znajdowały się kościoły, cerkwie lub kaplice, w których odprawiano nabożeństwa. W kilku ośrodkach pomorskich i wielkopolskich poza tym funkcjonowały zbory. Zgodność wiejskich ośrodków handlowych z miejscami, gdzie zlokalizowane były obiekty sakralne, jest w całej Koronie bardzo duża. 90,5% wsi targowych było jednocześnie miejscem gromadzenia się ludności w celach dewocyjnych.¹⁷ Jeżeli wziąć pod uwagę niedostatki podstawy porównania, należałoby przyjąć, że odsetek ten mógł być jeszcze wyższy.

Poza ziemiami ruskimi, na pozostałym terytorium Korony dominowały wsie targowe z kościołami (względnie kaplicami) rzymsko-katolickimi. Odnaleziono jedynie cztery miejscowości, gdzie nie było obiektu sakralnego rzymsko-katolickiego, a funkcjonowały zbory protestanckie. Na Podlasiu w 4 wsiach, a w krakowskim w 2 wsiach, gdzie nie było kościołów znajdowały się cerkwie. Na terenie ziem ruskich we wsiach targowych dominowały cerkwie (w 15 były tylko cerkwie, w 18 oprócz cerkwi były również kościoły lub tylko kościoły rzymsko-katolickie).

Dodatkową trudność w ustaleniu zgodności sieci targowisk wiejskich ze strukturą kościelną sprawia używanie w przywilejach sformułowanie o nadawanie targów lub jarmarków "do dóbr", nie wymieniając miejscowości, w której

zamierzano zlokalizować targowisko. Najczęściej sytuowano je tam, gdzie mieścił się zarząd dóbr ziemskich, gdzie też zazwyczaj zlokalizowany był kościół lub cerkiew. Nie zawsze jednak tak było. Przykładem może być przywilej z 1748 r. nadający "fora sptimania in binis Korczew, platinatus Podlachae, terrae drohiciensi". W samym Korczewie nigdy kościoła nie było, natomiast na terenie dóbr korczewskich w Knychówku funkcjonował rzymsko-katolicki kościół parafialny i tam bez wątpienia chciano umiejscowić targowisko.¹⁸ Podobnych przypadków musiało być więcej. Jeżeli uwzględnić sugestie niektórych historyków twierdzących, iż granice struktury parafialnej (rzymsko-katolickiej) pokryły się w końcu XVII w. z granicami włości ziemskich, wówczas liczba targowisk wiejskich sprzężonych z obiektami sakralnymi byłaby jeszcze większa.¹⁹

Sprzężenie wsi targowych z ośrodkami kultu religijnego dobrze widoczne w terminarzach targów tygodniowych. Na podstawie Sigillat i Ksiąg Kancelarskich ustalono terminy 84 targów tygodniowych (lata 1658-1792). Zwraca uwagę duża popularność dwu terminów - poniedziałkowego (32,1%) i niedzielnego (29,8%).²⁰ Inaczej przedstawia się popularność terminów - poniedziałkowego i niedzielnego, gdy zastosujemy cezurę 1768 roku, wówczas gdy konstytucja sejmowa zajęła się przeniesieniem świąt z dni powszechnych na niedziele - a w związku z tym królewskie przywileje niezwykle rzadko dozwalały na cotygodniowe spotkania

handlowe w dni niedzielne. Taka sytuacja po 1768 r. zaistniała tylko w dwu przywilejach: dla Dąbrówki Wielkiej w woj. sieradzkim z 1788 r. i dla Grannego Kościelnego w woj. podlaskim z 1789 r., przykazując w tym ostatnim: "osobliwie te targi, żeby w godziny nabożeństw wyznaczonych nie odprawowały się ostrzegamy".²¹ Po 1768 r. znacznie spopularyzował się poniedziałek jako dzień targowy (24-48% wszystkich terminów wówczas nadanych).²² Zarówno termin niedzielny jak i poniedziałkowy wskazują na bliską łączność dni targowych z działalnością Kościoła. Można domniemywać tylko, że praktyka mijała się ze zbożnymi celami uniknięcia handlu w dni świąteczne, a targ poniedziałkowy zaczynało już w niedzielę po nabożeństwie, wykorzystując okazję zjazdów religijnych do kontaktów handlowych.

Nie wszystkie jednak wsie kościelne nosiły charakter osady targowej i odbywały się w nich cotygodniowe lub do-
roczne zjazdy handlowe. Gdyby tak było, nie istniałaby potrzeba starań o zezwolenia królewskie. Co sprawiło, że te a nie inne wsie kościelne pełniły funkcje handlowe? Na czym polegało sprzężenie ośrodków handlowych z religijnymi? Wyjaśnienie tych problemów dają przykłady historii niektórych ośrodków handlowo-kultowych.

W 1750 r. właściciel dóbr drogińskich, Adam z Zakliczyna Jordan, miał znaleźć obraz przedstawiający chrzest pierwszego dziedzica tych dóbr z rąk Św. Wojciecha. "Cudowne" odnalezienie obrazu musiało spowodować nasilenie

ruchu pątników odwiedzających Droginię (woj. krakowskie). W istniejącym dziś kościele pod wezwaniem Św. Wojciecha zwraca uwagę rokokowe wyposażenie, w które zaopatrzone świątynię w latach popularności tego miejsca kultowego. W 1760 r. arcybiskup krakowski Franciszek Potkański poświęcił odnowiony obraz. W 1767 r. zawiązało się tu arcybractwo Św. Trójcy (od 1659 r. działało tu ponadto bractwo Szkaplerza Świętego).²³ W 1757 r. wspomniany Adam z Zakliczyna Jordan uzyskał królewskie zezwolenie na zorganizowanie w tych dobrach jarmarków i targów. Nasilenie życia religijnego stało się więc okazją uczynienia z Drogini lokalnego ośrodka handlowego.²⁴

W 1750 r. w Dzierzgowie (woj. krakowskie), wsi prepozytury katedralnej krakowskiej król zezwolił na odbywanie targów. Dzierzgów był już od dawna lokalnym ośrodkiem kultowym, gdzie znajdował się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, zdobyty rzekomo w 1651 r. na Rusi. Obraz ten od 1664 r. uznawano za cudowny. W XVIII wieku otrzymał on srebrną sunienkę, co świadczy o tym, że w czasie gdy Dzierzgów zamierzano przekształcić w osadę targową, kult obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem był nadal żywy i stanowił jeden z atrakcyjnych walorów targowiska dzierzgowskiego.²⁵

Dużym ośrodkiem kulturowym był Lubasz (woj. poznańskie), gdzie w drugiej połowie XVIII wieku funkcjonowały dwa kościoły - parafialny i odpustowy. W latach 1750-1761 staraniem dziedzica wystawiono nowy kościół odpustowy.

W 1778 r. został on poświęcony. Przedmiotem szczególnego kultu był tam obraz Matki Boskiej Śnieżnej, przy którym zawieszano liczne wota, do dziś zachowały się dziękczynne wota z datami 1652, 1688, 1691, 1711, 1713 i 1767 r. "Przywilej pozwalający wsi Lubasz jarmarki i targi sposobem w sąsiednich krajach praktykowane" król wystawił dopiero w 1786 r. Czy wcześniej, w czasach, gdy kult obrazu ściągał największą rzeszę wiernych, odbywała się tam wymiana handlowa zorganizowana w postać targu lub jarmarków? Przywilej Stanisława Augusta wymienia aż 2 terminy targów tygodniowych i 12 dorocznych zjazdów handlowych. Wszystkie wymienione w dokumencie terminy nie miały pokrycia w kalendarzu imprez dewocyjnych organizowanych w Lubaszu. Należy więc podejrzewać, że dziedzic w ten sposób pragnął zwiększyć liczbę zjazdów handlowych odbywających się tam z racji zgromadzeń religijnych.²⁶

Miejscami nasilonego kultu religijnego były też inne wsie targowe: Dzibułki (woj. ruskie), Luboń (woj. poznańskie), Łopacin (woj. mazowieckie), Ludomy (woj. poznańskie), Juchnowiec Kościelny (woj. podlaskie). W Dzibułkach, wsi dominikanów zółkiewskich mieli się ukazać Święci Apostołowie Piotr i Paweł. W miejscu objawienia wybudowano cerkiewkę, a "praznik", w dzień Świętych Piotra i Pawła ściągał ludzi z całej okolicy. Dominikanie w 1748 r. wystarali się u króla o zezwolenie na dwa doroczne jarmarki (w nie znanych terminach).²⁷

Do Lubina (woj. poznańskie), miejsca pochowania bło-

gosławionego Bernarda z Wąbrzeźna w XVII i XVIII w. przybywały liczne pielgrzymki. W związku z legendą, mówiącą o obfitym napełnieniu wodą studni w Grodzisku Wielkopolskim, od czego piwo grodzkie zaczęło słynąć z dobroci - mieszczanie grodziscy przez kilkadziesiąt lat, co rok chodzili z procesją do Lubinia. Benedyktyni lubińscy zorganizowali w oparciu o ośrodek kultowy targowisko i w 1755 r. wystarali się o przywilej na jarmarki.²⁸

W Łopacinie (woj. mazowieckie) znajdował się słynący łaskami, znany obraz Matki Boskiej Łopacińskiej. Do rozbudowanej obrzędowości tego miejsca należały: tzw. Pustelnia nad strumieniem i Święte Źródło. W 1727 r. ustanowiono w tej miejscowości doroczne jarmarki.²⁹

Czczonego obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, namalowany w XVII wieku, znajdujący się w kościele w Ludomach (woj. poznańskie) otrzymał w 1723 r. srebrną sukienkę. Pięć lat wcześniej, w 1718 r. dziedzic tej wsi wystarał się o prawo odbywania w Ludomach jarmarków.³⁰

W 1667 r. pleban juchnowiecki wystarał się o zaprowadzenie 4 jarmarków i targu tygodniowego na targowisku na poświętnym w Juchnowcu Kościelnym (woj. podlaskie). Przywilej królewski głosił: "quod locus parochiae ipsius ab multa magnaquae miracula ab imaginam ibidem existentem patrata sit". Przywilej obwarowany był "warunkiem, gdyby dochód z nich (targowe -JM) obracany na ozdobienie juchnowieckiego kościoła słynącego cudami". Z czterech podanych terminów, aż trzy odnosiły się do świąt Matki Boskiej

(Zwiastowanie NMP - 25 marca, Narodzenie NMP - 8 września, Niepokalane Poczęcie NMP - 8 grudnia), co było bardzo istotne, bo jarmarki zbiegały się z odpustami przy słynnej ikonie juchnowieckiej. Targi tygodniowe przewidziano tam w terminie niedzielnym. Sprzężenie ośrodka kultowego w Juchnowcu Kościelnym z ośrodkiem handlowym było więc bardzo ścisłe.³¹ Jeszcze w 1724 r. pleban tamtejszy ubiegał się o królewskie zatwierdzenie tego dokumentu.³²

Nie tylko o charakterze handlowym wsi decydowało funkcjonowanie ośrodka odpustowego. Dotyczyło to również miast, wśród których można wyodrębnić charakterystyczną dla XVII i XVIII wieku odrębną kategorię miast odpustowych. Kalwaria Zebrzydowska, Wejherowo, Góra Kalwaria - to ośrodki, gdzie rozwinęły się rozbudowane formy kultu Męki Pańskiej, typowe dla kontrreformacyjnej działalności zgromadzeń zakonnych.³³ Rozwój ośrodków kultowych pociągał za sobą rozwój ośrodków miejskich. Charakterystyczną cechą miast odpustowych było nie posiadanie przez mieszczan własnych gruntów rolnych, a ich działalność skierowana była w kierunku rękodzieła i handlu.³⁴ Przywilej lokacyjny miasta Góry Kalwarii z 1670 r. przewidywał odbywanie tam 4 dorocznych jarmarków, terminy dwu z nich wyznaczono: po Wielkanocy i po Bożym Ciele - a więc wówczas kiedy w Górze odbywały się największe zjazdy pielgrzymów.³⁵

Liczba miast odpustowych, które uzyskały królewski przywilej lokacyjny nie była duża. Właściwie odnosiło się to do wymienionych 3 ośrodków. Większość osad handlowo-pro-

dukcyjnych, funkcjonujących przy znanych miejscach kultowych nie posiadała praw miejskich i z prawnego punktu widzenia była tylko wsiami. Niektóre z nich nazywano miastami, mimo, że ośrodki te nigdy nie posiadały praw miejskich. W Kalwarii Pacławskiej (woj. ruskie), założonej w 1668 r., a jako duży ośrodek kultu maryjnego, funkcjonującej od 1672 r., urządzano jarmarki przy okazji odpustów. Miejscowość ta uzyskała charakterystyczną zabudowę, złożoną z bardzo długich domów z pojemnymi strychami dla nocowania pielgrzymów. Domy zlokalizowano przy długiej ulicy-ryнку, wiodącej do kościoła i klasztoru franciszkanów.³⁶ Inny charakterystyczny przykład odnajdujemy w Wielkim Księstwie Litewskim, a dotyczy Dudzicz (woj. mińskie). Osada ta jak wiele innych na tym terenie była miasteczkiem, mimo, że nie posiadała nigdy przywileju na prawo miejskie. W Dudziczach znajdowała się słynąca łaskami ikona z przedstawieniem Matki Boskiej. W 1766 r. Stanisław August wydał przywilej na targi poniedziałkowe i trzy doroczne jarmarki (w dzień Trzech Króli, w dzień Opieki NMP i Protekcji NMP - czyli tzw. "Pokrowę". W roku 1778 papież Pius VI nadał kościołowi dudzickiemu raz w miesiąc indulgencje. Jarmarki nadane przez króla nie odbywały się w terminach przewidzianych w przywileju królewskim, gdyż terminy nie pokrywały się ze zjazdami dewocyjnymi. Handlującym bardziej odpowiadały terminy w dokumencie papieskim, toteż doroczne zjazdy handlowe w Dudziczach odbywały się raz w miesiącu, w tzw. "młodzikowe

niedziele". Interesujący jest późniejszy o 100 lat opis ośrodka odpustowego w Dudziczach. W 1881 r. Aleksander Jelski pisał: "Oo dziś dnia lud się tu zbiera gromadnie, a targi bywają bardzo ożywione i słyną na wiele mil dokoła. Zboże się tu nie sprzedaje, bydła niewiele, ale za to drobne produkty i wyroby domowe. drewniane, tkane, tudzież przeróbki produktów znajdują znaczny odbyt; społeczeństwo rolnicze w zamian dostaje od kupców: sól, żelazo, garnki, kosy, lemiesz do soch, skóry garbowane itp. Miejscowość ta ze względu ustalonych stosunków z okoliczną ludnością, ze względu handlu wymiennego ma wielką przyszłość".³⁷ Karierę miejską Dudzicze zawdzięczają więc znanemu ośrodkowi kultowemu. Przykład ten, mimo że pozostaje poza terytorium objętym niniejszymi badaniami egzemplifikuje zjawisko to w pełni.

W 1679 r. "obywatele na gruncie pod fortecą jasnogórską leżącym wielebnym paulinów klasztoru jasnogórskiego dziedzicznym, domostwa swoje mający, wystarali się w kancelarii koronnej o przywilej na jarmarki. Dokument zawierał zezwolenie na 6 jarmarków: w wigilię Trzech Króli, na Św. Kazimierza, na Niedzielę Przewodnią, na Św. Antoniego, na Św. Małgorzatę i na Św. Wawrzyńca oraz na targ, w bliżej nieokreślonym w przywileju dniu tygodnia".³⁸ W terminarzu jarmarków "pod fortecą jasnogórską" mających się odbywać nie można dostrzec związku z odpustami, które tam się odbywały (w święta Matki Boskiej). Były to więc dodatkowe dni handlowe, które usiłowali zorganizować

mieszkańcy osady przyklasztornej. Akcja ta spotkała się ze sprzeciwem mieszczan częstochowskich, którzy twierdzili, że owe jarmarki i targ są "z krzywdą tegoż miasta naszego Częstochowy z pomienionym gruntem jasnogórskim w bliskości stykającego się "i wniesli sprawę do sądów zadwornych królewskich". Król osobnym pismem z 20 lipca 1769 r. jarmarki te "wstrzymać i zawiesić raczył" pod groźbą kary i 1000 czerwonych złotych".³⁹

Przywileje targowe dla osad przy ośrodkach odpustowych były bardzo liczne. Wydaje się, w związku z tym, że typowym zjawiskiem były nie miasta odpustowe lecz osady praw miejskich nie posiadające, pełniące jednak funkcje handlowe i produkcyjne. Łączy je zresztą z miastami odpustowymi wiele cech wspólnych, takich jak obsługa ruchu pątniczego, skład ludności (głównie Żydzi), bliskie połączenie terminarza imprez handlowych z dewocyjnymi, a przede wszystkim uposażenia w ziemię tak typowe dla innych miast polskich doby feudalizmu.

Jednak zjawisko łączności handlu z ośrodkami kultu religijnego dotyczyło nie tylko najbardziej popularnych ośrodków dewocyjnych. Można je dostrzec również w przypadku organizacji handlu przeciętnego miasta i miasteczka polskiego. Obserwacje terminarzy jarmarków miejskich dają podobne wyniki jak w przypadku organizacji targowisk wiejskich. Ścisłe sprzężenie jarmarków z odpustami przykładowo można wykazać w Nowem nad Wisłą (woj. pomorskie), czy Drohiczyń (woj. podlaskie).⁴⁰ Dla innych miast nie

proawozono specjalnych badań, ale nawet pobieżne obserwacje terminarzy jarmarków innych miast wskazują na łączność organizacji rynku lokalnego z organizacją życia religijnego danej okolicy. Tego też potwierdzeniem były targi niedzielne - w XVII i XVIII w. niezwykle popularny termin spotkań handlowych, na rynkach szczególnie małomiasteczkowych.

Jak był duży udział wiejskich miejsc odpustowych w pozyskiwaniu królewskich zezwoleń na targi i jarmarki? Zbadanie tego problemu nie jest łatwe. Brak dotąd badań historycznych nad miejscami odpustowymi. Rozległość badanego terenu nakazywała poszukiwania materiałów obejmujących jak największą liczbę obiektów kultowych.⁴¹ Wykorzystana podstawa źródłowa ma nierówną wartość co do całego terenu Korony. Najmniej informacji udało się uzyskać w odniesieniu do ziem ruskich Rzeczypospolitej, gdzie targowiska łączyły się z cerkiewiami unickimi lub dyzunickimi.⁴² Niedokładność podstawy porównania nakazuje bardzo ostrożnie odnosić się do uzyskanych wyników.

W oparciu o porównanie miejsc kultowych z miejscami zjazdów handlowych (wiejskich) wynika, że około 189 (spośród 400) wsi targowych było jednocześnie lokalnym miejscem odpustowym. Wsie targowo-odpustowe stanowiły 47,2% wszystkich uprzywilejowanych targowisk wiejskich. Ze względu na niedostatki podstawy porównania przypuszczać należy, że wsi targowych tego typu było znacznie więcej, szacunkowo można określić, że stanowiły one 50-60% wszyst-

kich badanych tu wiejskich miejsc targowych.⁴³ Nie można też brać pod uwagę różnic regionalnych, gdyż bezsprzecznie złożył się na nie stan poznania ośrodków odpustowych.

Porównanie zgodności terminów jarmarków wiejskich z kalendarzem imprez odpustowych możliwe jest tylko dla 70 dokumentów handlowych. Daty jarmarków znamy przede wszystkim z czasów, gdy sporządzano kopie przywilejów w Księgach Spraw Publicznych (Księgach Kancleńskich), a więc właściwie po roku 1764. Tylko nieliczna grupa 18 przywilejów (ok. 25%) pochodzi sprzed tego roku. Dysproporcja ta powoduje, że nie można wyciągać z tych obserwacji w pełni poprawnych wniosków. Wydaje się jednak, że w drugiej połowie XVII i w pierwszej połowie XVIII stulecia zgodność terminarzy jest o wiele większa niż w drugiej połowie XVIII wieku. Przed 1764 rokiem tylko w kalendarzach 3 przywilejów nie można odnaleźć związku z imprezami odpustowymi (Czyżewo 1738, Jadów 1702 i Niebytów 1744). Po 1764 r. brak owej zgodności odnaleźć można w 18 przywilejach. Dokumenty z czasów późniejszych zawierają zresztą ciągle zwiększającą się liczbę jarmarków, toteż nawet we wsiach, w których stwierdzono wspólne daty jarmarków i odpustów liczne zjazdy nie posiadały odpowiedników w publicznych zjazdach religijnych. Hipotetycznie można przyjąć, że odpusty były najstarszymi jarmarkami wiejskimi, a inne terminy należały do zjazdów młodszych, organizowanych w miarę rosnących potrzeb rynku wewnętrznego. W sumie w 59 przywilejach (70%) miejscowe terminy odpustów znalazły się

w kalendarzach imprez handlowych. Zresztą i w miejscowościach, gdzie nie odnaleziono w nadawanych dokumentach zgodności struktur życia dewocyjnego i handlowego, domyślać się można, że owa zgodność istniała. Przypuszczać należy, że stwierdzona dążność zwiększenia liczby jarmarków, aby osiągnąć liczbę 12 w ciągu roku i stały się co-miesięcznymi targami powodowała, że nie podawano w kancelarii koronnej terminów jarmarków od dawna się odbywających, a jedynie terminy nowych zjazdów, uzupełniających kalendarz imprez handlowych.⁴⁴

Ważną rolę w zakresie organizacji targowisk wiejskich pełniły mieszczące się w niektórych wsiach targowych klasztory.⁴⁵ W 21 wsiach targowych, dla których zachowały się informacje o królewskich przywilejach na targi i jarmarki, zlokalizowane były domy zgromadzeń zakonnych (ok. 5% ogółu wsi targowych). Liczba takich wsi była więc niewielka. Tylko w 4 przypadkach dostrzec można zbieżność chronologiczną pomiędzy datami osadzenia zakonników i przywilejów handlowych - Biechów (1718-1728 r.), Kustyń (1732-1765), Kutkurz (1753-1756 r.), Tywrów (1740-1744 r.). We wszystkich przypadkach istnienia klasztorów we wsiach targowych obserwujemy zjawisko wcześniejszej (od przywilejów handlowych) lokalizacji klasztorów. Wnioskować można, że powstanie, czy też rozwój osady targowej był wywołany powstaniem w danej miejscowości ośrodka nasilonego kultu religijnego, przyciągającego wiernych, a w związku z tym umiejscowienie w tych osadach targowisk było koniecznością

lepszego zaopatrzenia przybyszów i chęcią wyzyskania zjazdów religijnych do celów gospodarczych.⁴⁶ Można przyjąć, że właściwie wszystkie osady (bez praw miejskich), gdzie były zlokalizowane klasztory nabierały charakteru wsi targowych, mimo, że nie wszystkie uzyskiwały królewskie przywileje. Kościoły klasztorne zresztą ściągały (większe niż parafialne) rzesze ludności w celach dewocyjnych, gdyż taką rolę wyznaczył zgromadzeniom zakonnym sobór trydencki, a zjazdy religijne wymagały odpowiedniego zaplecza handlowo-usługowego.

Przykładem wpływu jaki na charakter targowy osady miały klasztory może być targowisko we wsi Byszewo (woj. inowrocławskie). We wsi tej w XIII wieku osadzono cystersów. W 1286 roku wystarali się oni u księcia kujawskiego Ziemomysła o przywilej na lokację miasta Byszewo na prawie magdeburskim, ale zamiar założenia miasta upadł, gdy około 1288 r. przeniesiono cystersów do Koronowa. Byszewo pozostało jedną z 8 wsi cysterskich. Od połowy XIII wieku funkcjonował tam kościół parafialny, w którym duszpasterstwem zajmowali się zakonnicy. Od drugiej połowy XVII, aż do końca XIX stulecia kościół ten był znanym w okolicy ośrodkiem kultu maryjnego. Jeszcze w 1880 r. pisano, że znajdował się tam "od najdawniejszych czasów obraz Matki Boskiej cudami słynący, do którego lud i dziś jeszcze dośyć licznie pielgrzymuje na odpusty". Zachowany dziś obraz posiada cechy malarstwa pierwszej połowy XVII w., wyposażony jest w srebrną sukienkę i także korony (datowane na

ok. 1800 r.). Obraz otaczają liczne, osiemnastowieczne wota. Kościół byszewski nosił tytuł Św. Trójcy. W dzisiejszym wyposażeniu kościelnym zwracają też uwagę: obraz przedstawiający Św. Trójcę wyzwalającą dusze czyścówce i feretron z obrazem Św. Trójcy. Oba zabytki pochodzą z XVIII w. i ich istnienie łączy się z funkcjonującym tam bractwem Św. Trójcy. Również jarmark, o który wystawali się w 1701 r. opaci koronowscy miał odbywać się właśnie "pro festo Sanctissimae Trinitatis".⁴⁷ O inne terminy jarmarków cystersi się nie ubiegali, widocznie odbywały się one przy okazji zjazdów, w święta maryjne, a szerzeniem kultu Św. Trójcy dopiero wówczas się zajęli, toteż zjazd handlowy miał uatrakcyjnić zgromadzenie dewocyjne.

Wsiami targowymi stają się wiejskie ośrodki misji jezuickich. Filia klasztoru grudziądzkich jezuitów w Jabłonowie (woj. chełmińskie) słynęła z posiadania cudownego obrazu Św. Franciszka Ksawerego, przyciągającego w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku mnóstwo ludzi. Atrakcje odpustowe ściągali nawet luteran. Jezuita wyjednali w 1757 r. przywilej na trzy jarmarki. Jabłonowo trwale nabrało charakteru miasteczka. W 1882 r. odbywały się nadal jarmarki (7) - na konie, bydło i towary kramne.⁴⁸ Wsiami targowo-odpustowymi były i inne siedziby misji jezuickich - Smłodowo (Śniadowo) i Myszyniec.⁴⁹ Również te wsie nabrały charakteru miasteczek, gdyż oprócz funkcjonowania tam targowisk nastąpiło grupowanie się lud-

ności żydowskiej, zajmującej się produkcją i usługami rzemieślniczymi.

Na terenie ziem ruskich nie istniała obserwowana w innych regionach łączność zjazdów religijnych z jarmarkami, w ośrodkach, gdzie zlokalizowane były klasztory rzymsko-katolickie. Warunkowały to rozbieżności kalendarzowe. Kalendarz imprez handlowych tam odbywających się ustalano według kalendarza juliańskiego nie zaś według gregoriańskiego i za dni jarmarków odbierano święta cerkiewne, a nie zaś kościelne. We wsi Kustyń (woj. wołyńskie) gdzie znajdował się klasztor bernardynów, a przy nim kalwaria z 14 kaplicami (zbudowane w latach 1732-1765) w 1760 r. przywilej królewski określił terminy jarmarków, według kalendarza juliańskiego. Były to jarmarki w święta: "Trzech Króli ruskich, Św. Krzyża ruskiego, Św. Łukasza ruskiego, Św. Mikołaja jesiennego ruskiego".⁵⁰ Gdyby istniała łączność między tamtejszym ośrodkiem kultowym rzymsko-katolickim, a odbywającym się tam handlem wówczas widoczne to by było w terminach przewidzianych jarmarków, które powinny odbywać się według świąt kalendarza gregoriańskiego, a nie juliańskiego i mających miejsce w czasie użytkowania kalwarii przez pątników, a więc w okresie wielkanocnym (Wielki Post) i oktawie Bożego Ciała.⁵¹

Łączność techniki handlu z życiem religijnym w XVII i XVIII wieku była efektem wzrostu religijności społeczeństwa polskiego wywołanego kontrreformacyjną dzia-

żalnością kościoła rzymsko-katolickiego. Potwierdza to obserwacja geografii zjawiska. Wsie targowe wprawdzie aktywizowały się na terenach zachodnich Korony, zaś na terenach wschodnich, gdzie dominował grecko-katolicyzm - zjawisko to było znacznie późniejsze. Jego podstawę stanowiło wprowadzenie reformy kościoła unickiego, dopiero po prowincjonalnym synodzie zamojskim (1720 r.), który dla kościoła unickiego w Rzeczypospolitej miał tak duże znaczenie jak sobór trydencki dla kościoła rzymsko-katolickiego.⁵²

Handel świąteczny pozostawał jednak w sprzeczności z doktryną chrześcijańską, która zakazywała ciężkich prac w dni świąteczne. Szczególnie kłopotliwym dla działalności kościoła były niedzielne targi, przeszkadzające w normalnym, powszechnym duszpasterstwie. "Kościół Boży summam praeiudicium przez to ponosi, gdy targi nie w czwartkowe dni, jako być powinno, ale w niedzielę odprawować się zwykły, pod który czas nabożeństwo rozerwane bywa, ponieważ więcej ludzi targu, a nie nabożeństwa pilnuje," - skarżył się lustratorom pleban z miasteczka Przedborza (woj. sandomierskie). Lustratorzy uznali, "aby takowe targi w niedzielne dni nie odprawiały się, jeno zwyczajnie w czwartkowe, czemu urząd ma zabezpieczyć i kazać publikować w przyszłą niedzielę, a na kupującego mieszczanina poenam 1 ma założyć".⁵³

J.K.Haur w "Ziemiańskiej generalnej oekonomii" (1675 r.) pisał: "...jakoż w największe święta, podróży,

furmanki, zjazdy jarmarki, kupiectwo i frymarki się dzieją, a to bywa z wielką nie tylko bliźniego, ale i boską krzywdą; za to też Pan Bóg z swej świętej sprawiedliwości gradami, nieurodzajem, ogniem, powietrzem, suszą, szarańczę, myszami, różnemi chorobami przepuszcza karańia. Przeto święto każde dla Pana Boga święcić, a dzień powszechny dla gospodarstwa zachować." Oburzenie Haura wynikało z faktu, że szlachta najczęściej korzystała z chłopskich podwód, przede wszystkim w dni świąteczne, wówczas, kiedy odbywały się wspomniane przez tego ekonomistę zjazdy handlowe.⁵⁴

Jak wyglądała niedziela w miasteczku na wschodnich terenach Rzeczypospolitej w II połowie XVII w. obrazuje jezuicki opis miasteczka Pińska: "Mieszczanie tutejsi w dniach świątecznych mają zwyczaj wychodzić z miasta do pobliskiej miejscowości ..., ażeby brać tam udział w schizmatycznym nabożeństwie. Reszta ludzi kupczy na placu, albo spędza czas na rozmowach po domach lub tłumnie zebrana na rynku wyczekuje znaku z cerkwi aby udać się na błogosławieństwo, jak oni mówią, po czym idą najczęściej pić".⁵⁵

Biskupi rzymsko-katoliccy w listach pasterskich usiłowali walczyć z praktykowanym handlem niedzielnym i świątecznym. W diecezji wileńskiej (obejmującej też część koronnego Podlasia) kolejne listy pasterskie zakazujące handlu wysyłane były w: 1637, 1669 i 1718 roku.⁵⁶ Takie postanowienie podjęło duchowieństwo unickie na synodzie

zamojskim 1720 r.: "A że święta nie dlatego są postanowione, żeby ludzie wolnymi będąc od robót ciężkich i grubszych, bawili się bankietami, pijatykami, tańcami, jarmarkami i innymi sposobami świeckimi, ale żeby do Domu Bożego kiedy nabożeństwo w nim się odprawia schadzali się".⁵⁷ Ten sam synod potępił zdarzające się wypadki mistyfikacji, których celem były zyski: "Odpusty... Jeżeli nie zwykły się zmyślać jakie odpusty, albo cuda dla zysku i zbierania pieniędzy".⁵⁸

Ustawodawstwo kościelne zaczęło wywierać wpływ również na terminarz przewidzianych w dokumentach zjazdów handlowych, w których już w pierwszej połowie XVIII stulecia zaznaczono, aby jarmarki odbywały się w wigilie lub nazajutrz po świętach kościelnych. Jak opornie przebiegała akcja zwalczania handlu w święta świadczy przykład targowej wsi Drużbice (woj. sieradzkie). W 1765 r. tamtejszy dziedzic uzyskał potwierdzenie praw na jarmarki i targi, wcześniej już nadane przez Augusta II. Dokument ten zaznaczał: "Odnawiamy i confirmujemy, z tym jednak dokładem, aby te jarmarki w dni uroczyste przypadające albo wigilie świąt uroczystych albo nazajutrz po święcie odprawiały się". Ten sam jednak przywilej jako dzień targowy wyznaczał "każdą niedzielę".⁵⁹

Bardzo charakterystyczny jest przykład pochodzący z woj. pomorskiego. 29 kwietnia 1765 r. Stanisław August na prośbę starosty osieckiego nadał 4 odrębne przywileje zezwalające na zorganizowanie jarmarków w 4 wsiach sta-

rosta osieckiego: Barłożnie, Grabowie, Osiecku i Skórczu.⁶⁰ W dwu wsiach odbywanie się jarmarków poświadczone jest znacznie wcześniej. Już w 1678 r. na odbywające się w Skórczu jarmarki przybywali i wystawiali swoje towary łagiewnicy z Nowego n/Wisłą, a w 1735 r. odnotowano fakt, że kuśnier z tego miasta woził swoje wyroby do Barłożna.⁶¹ W 1767 r. nieznany nadawca, zapewne dzierżawca starostwa osieckiego, chyba w celach propagandowych donosił mieszczanom Nowego o "terminach jarmarków osieckich". Porównując terminy zjazdów zawarte w przywileju królewskim, z datami realnie odbywających się jarmarków, można zauważyć, że nie trzymano się ściśle aktów normatywnych. Przywileje królewskie z 1765 r. usiłowały zerwać z potępianą praktyką wyznaczania zjazdów handlowych w dni świąteczne. W przypadku takich uroczystości jak Trzech Króli, Oczyszczenie NMP, Św. Stanisława biskupa, Św. Andrzeja wyznaczono wigilię świąt. Mimo to w 1767 r. odbywały się one w samo święta. Podobnie było z jarmarkiem osieckim naznaczonym na środę po Zielonych Świątkach, który w 1767 r. odbywa się w ostatnim dniu Świątek, a więc wówczas musiał to być wtorek. Silny związek, jaki istniał pomiędzy terminarzami świąt kościelnych, a jarmarkami, nie pozwalał odbiorcom na rezygnowanie z łączenia zjazdów o charakterze religijnym ze zjazdami ekonomicznymi. Przywilej królewski tylko w dwóch wsiach - Grabowie i Osiecku, wśród dat jarmarków umieścił terminy zgodne z miejscowymi odpustami. List dzierżawcy reklamujący jarmarki starostwa

osieckiego zawierał terminy odpustów we wszystkich czterech wsiach, a zrezygnowano z innych terminów. Ogólny bilans jarmarków w dokumencie z 1765 r. jak i liście dzierżawcy z 1767 r. były zgodne - razem 10 jarmarków.⁶²

Pewne efekty zaczęła dawać walka z handlem świątecznym za rządów Stanisława Augusta. Przywilej dla: Majdana Królewskiego (woj. sandomierskie) z 1766 r., Kolibek (woj. pomorskie) z 1767 r., Kramska (woj. kaliskie) z 1769 r., Minogi (woj. krakowskie) z 1772 r., Szczepankowa (woj. mazowieckie) z 1775 r. wyraźnie unikają świąt uroczystych i nadają terminy zjazdów handlowych nazajutrz po świątach. Czy jednak było to realizowane? - trudno ustalić.⁶³ Z jednej bowiem strony zwiększający się wymiar pańszczyzny XVII i XVIII stuleciu pozostawiał nieliczne dni wolne ludności wiejskiej, we wszystkich jednak przypadkach takim dniem była niedziela wolna od powinności chłopskich, nadająca się do zjazdów handlowych, a z drugiej strony wzrost nastrojów dewocyjnych w społeczeństwie polskim tego okresu kazał walczyć z handlem w święta. Wytworzyła się dość paradoksalna sytuacja. Część właścicieli ziemskich usiłowała realizować zalecenia kościoła. Znamy tego przykłady z targowisk miejskich. W Siemiatyczach (woj. podlaskie) w "Punktach dla kahału siemiatyckiego postanowionych według których sprawować się i rządzić wszyscy Żydzi powinni" z 1728 r. dziedzic Kazimierz Sapieha pisał: "1mo". Jako już każdemu wiadomo mojej takowej woli, że targi niedzielne przenoszą się na czwar-

tek, tak mają starania Żydzi kahału siemiatyckiego przykładać, aby wszystkich w okolicy mieszkających Siemiatycz do tego zachęcali, żeby się zgromadzali na targi czwartkowe ..., a czego nie przedali we czwartek, tedy i w piątej wolno targować, dlaczego odtąd w niedzielę każdą nie powinni kupczyć, choćby i ludzie na targi przyjeżdżali ze zbożem, z drwami i innemi towarami. Także z kramów i jatek otwartych, jako też publicznego przedawania towarów różnych i innych rzeczy nie pozwalam, chyba żeby kto z podróżnych kupić czego potrzebował, tedy nie w kramie ani publicznie, ale w domu, prywatnie przedać ma. 2do. Cokolwiek zaś tyczy się rzeczy różnych dożywienia i posiłku ludzkiego należących, tych bowiem dla wygody podróżnych, przejeżdżających wolne przedawanie w niedziele i święta przez cały dzień pozwala się, tylko żeby nie publicznie taka na rynku miejskim, jako i szkolnym, przed szkołą, ale tylko po domach prywatnie i jeżeliby kto z podróżnych kazał przynieść sobie do gospody swojej i to nie ma być zbronione, robienie zaś piwa i palenie grzałki, jako też i granie we wdni święte uroczyste zakazujące się." 3^{tio}. Ponieważ się targi ustanawiając w mieście moim Siemiatyczach we czwartki, przeto chociażby święto jakie przypadło w ten tydzień, nie ma być na przeszkodzie targom oprócz świąt uroczystych, to jest: Bożego Narodzenia, Wniebowstąpienia Pańskiego, Bożego Ciała, Wniebowzięcia NMP, Świętego Michała Archanioła, Józefa Świętego; w które to święta nie powinni do 12 godziny". 64

Nie na wiele przydały się tak szczegółowo określone zasady handlu świątecznego w Siemiatyczach, skoro w 1775 r. ówczesna właścicielka pisała: "Już antecesorów moich chwalebna cnota dnia niedzielnego obwarowała, w hrabstwie moim (siemiatyckim - JM) przeniósłszy targi na czwartki. Gdy do tak pobożnej ustawy i konstytucja ostatnia przychyła się (1768 r.) ... stosując się do święcenia niedzielnego w ustawie Rzeczypospolitej ułożonej, rozkazuję, ażeby nikt odtąd nie ważył się z obywatelów moich na targ w niedzielę co przywieźć, od obcego co przywiezionego co kupować, towarów wykładać, sprzedawać (oprócz w aptece medykamentów), sklepów, kramów nie otwierać dzień niedzielny cały, wódek, piwa nie szynkować latem do godziny piątej, zimą do czwartej, mięsiwo zaś, drób, chleb, masła, mleko, jarzynę, owoce w lecie z rana do godziny ósmej, zimą do godziny dziewiątej, szczególnie na rynku, ażeby przedawane było dozwała się. Jeżeli zaś po oznaczonej godzinie ważył się kto przedawać lub najmniejszym punkcie, punktom tu wzmiankowanym uchybić takowy towar swój skonfikowany mieć będzie, co do zwierzchności dworskiej najpilniej zalecam i ten uniwersał do praw magdeburskich wpisać rozkazuję". Widocznie jednak zarządzenie właścicielki różnie interpretowano, gdyż kilka miesięcy później wydała ona uniwersał dla miasta Siemiatycz, gdzie uściślała i zmieniała częściowo poprzednie rozporządzenie: "Od dnia 1 kwietnia do 1 października od poranku do godziny 8 z rana pozwolona jest sprzedaż mięsiwa,

chleba, legumin, po której aż do godziny 5-tej po obiedzie żadnemu nic nie wolno przedawać; po uderzeniu zaś godziny piątej sprzedaż wolna wszystkiego pozwala się, byleby sklepy na ulicę nie były otwarte. Od dnia 1 października do dnia 1 kwietnia od poranku do godziny 10 z rana pozwolona jest sprzedaż mięsiva, chleba, legumin, po której aż do godziny 4 po obiedzie żadnemu nic nie wolno przedawać, po uderzeniu zaś godziny 4 sprzedaż wolna wszystkiego pozwala się byleby sklepy na ulicę nie były otwarte; przed uderzeniem więc tych zegarów na wieży godzin, żadna konstytucja być nie czyniona, godziny zaś zakazane pilniej obserwować obywateliów zalecam pod karą w uniwersale wyrażoną".⁶⁵ Mimo to jeszcze w XIX w. w Siemiatyczach oprócz targu czwartkowego odbywał się ponadto targ poniedziałkowy, który był zapewne przesuniętym w bliżej nieokreślonym czasie terminem niedzielnym.⁶⁶

Przytoczone wyżej zarządzenia dotyczące Siemiatycz miały swój ogólnopolski skutek. Zostały one publikowane drukiem przez ich autorkę księżną Annę Jabłonowską, ówczesną właścicielkę "hrabstwa siemiatyckiego" w jej pracy "Ustawy dla dóbr moich rządców", wydawanej dwukrotnie, raz w 1785 r. w Siemiatyczach i w 1786-1787 r. w Warszawie. Dzieło to traktujące o zarządzaniu dobrami ziemskimi stało się wzorem do naśladowania przez współczesnych. Już w 1787 r. "Ustawy" Jabłonowskiej miały 231 prenumeratorów, głównie magnatów, niektórzy zamawiali nawet po kilka egzemplarzy.⁶⁷ Popularność dzieła Jabłonowskiej każe

przypuszczać, że również w zakresie organizacji targowisk wiejskich wspierających się na handlu świątecznym cytowane zarządzenia stały się wzorcowymi.

Dziedzice miasteczka Siemiatycz nie byli zresztą jedynymi, którzy usiłowali rozłączyć zjazdy religijne od handlowych. W 1783 roku Anna z Narzymowskich Zalewska, właścicielka miasteczka Jasionówki (woj. podlaskie) ubiegała się u króla "abyśmy jarmarki czyli targi w tymże miasteczku Jasionówka przez świętej pamięci poprzedników naszych, królów polskich w dni niedzielne nadane, a przywilejem ostatnim najjaśniejszego Augusta III, poprzednika naszego pod dniem 22 listopada roku 1744 datowanym, potwierdzone, nazajutrz po niedzieli, to jest na poniedziałek przenieść i odnowić raczyli. Jakoż niniejszym listem (...) przenosimy i one odnawiamy". Jednocześnie król zastrzegał: "żeby te jarmarki czyli targi w święta uroczyste nie odprawowały się, ale nazajutrz po święcie uroczystym".⁶⁸

Również w przywilejach dla targowisk wiejskich w Dąbrówce Wielkiej (woj. sieradzkie) z 1788 r. i Grannem Kościelnym (woj. podlaskie) z 1789 r. pojawiały się zastrzeżenia o zakazie handlu w czasie nabożeństw. W obu przypadkach jednak królewskie zezwolenia wyznaczały na dzień targowy niedzielę.⁶⁹

Wspomniane postanowienie sejmowe (w zarządzeniu dla Siemiatycz z 1775 r.) - "stotując się do święcenia niedzielnego w ustawie Rzeczypospolitej ułożonej", tyczyło

się przeniesienia licznych świąt kościelnych z dni powszechnych na niedzielę. W 1768 r. sejm uchwalił: "Rekwizycję do Stolicy Apostolskiej o przeniesieniu świąt na niedziele". Zasada ta już wcześniej stosowana była w niektórych diecezjach polskich "jednak, że takowe pozwolenie powszechnej w kraju nie wzięło egzekucji, a uważając, że krajowe bogactwo z pomnożeniem czasu do robót powiększają się, że pomniejszeniem liczby świąt większe ich sprawuje się uszanowanie i stąd wynikających zbytków, pijaństwa i swawoli, oddalając okazję gwałcenia praw kościelnych przez potrzeby naglące". Rekwizycja dotyczyła "tak pro ritu Latino, jak też pro ritu Graeco-Unito".⁷⁰ Pius VI przychylił się do tej prośby i od 1775 r. mocą dekretu papieskiego zmniejszono liczbę uroczystych dni świąt kościelnych.

Przeniesienie świąt miało duże znaczenie dla organizacji terminarza zjazdów handlowych. Dokumenty królewskie po 1768 r. bardzo szczegółowo wytyczały te poniedziałki, w które miały odbywać się jarmarki. Już przed 1768 r. stopniowo wprowadzano w różnych diecezjach przeniesienie z dni powszechnych świąt na niedziele. Wpływało to na rejonizację pozyskiwania przywilejów królewskich. Targowiska wcześniej uprzywilejowane zaczęły teraz masowo zyskiwać przywileje, określające nowe terminy spotkań handlowych. Zauważyć można wówczas zwiększoną aktywność właścicieli ziemskich niektórych regionów Korony w staraniach o przywileje. Przykładem mogą być liczne osady hand-

lowe ziem ruskich, które dopiero w końcu XVIII stulecia zyskały dokumenty królewskie na handel. Potwierdza to zjawisko bliskiej łączności sieci targowisk wiejskich z siecią ośrodków kultu religijnego. Wskazuje też na fakt, że targowiska wiejskie powstawały samorzutnie, natomiast w oparciu o przywileje regulowano jedynie ich terminarze. Wtedy dopiero starano się o dokumenty handlowe, gdy terminy handlu wchodziły w kolizję z innymi targowiskami.

W 1783 r. dziedzic wsi Jabłonna Lacka (woj. podlaskie) zwrócił się do króla, "abyśmy targi do wsi Jabłonna Ładzkiej przywileju Świętej Pamięci Najjaśniejszego Jana III króla polskiego w roku 1695 dnia 8 lutego dziedzicowi tej wsi, to jest Samuelowi Krasnodębskiemu pisarzowi ziemskiemu drohickiemu i Kossowskiej, małżonkom nadane i pozwolone i na inne dni przenieść raczyli, jakoż na prośbę ur. Jana Krasnodębskiego tejże wsi Jabłonna Ładzkiej dziedzica też targi przenosimy i odnawiamy". 12 targów, które nadał przywilej z 1783 r. wymieniały terminy zjazdów nie według świąt kościelnych, ale podawały datyienne. Czy jednak ten terminarz nie wiązał się ze zjazdami o charakterze dewocyjnym? "Targi" miały mieć miejsce: 2 stycznia (nazajutrz po Nowym Roku), 10 lutego (w dzień Św. Apolonii), 20 marca (nazajutrz po Św. Józefie), 14 kwietnia (?), 9 maja (nazajutrz po Św. Stanisławie), 30 czerwca (nazajutrz po Św. Piotrze i Pawle), 17 lipca (nazajutrz po NMP Szkaplernej), 16 sierpnia (nazajutrz po Wniebowzięciu NMP,

po odpuszcie związanym z wezwaniem kościoła, a w dzień Św. Rocha, bardzo popularnego w XVIII wieku patrona chorób zakaźnych), 9 września (nazajutrz po Narodzeniu NMP), 6 października (wigilia NMP Różańcowej - odpust związany z czczonym tu obrazem przedstawiającym Matkę Boską Różańcową z Św. Dominikiem), 4 listopada (po Wszystkich Świętych i Dniu Zadusznym), 9 grudnia (nazajutrz po Niepokalanym Poczęciu NMP). Nowe terminy jarmarków nadal więc były uwarunkowane kalendarzem imprez kościelnych. Szczególnie istotne było łączenie zjazdów ze świętami maryjnymi, gdyż Jabłonna Lacka była lokalnym miejscem kultowym, właśnie maryjnym. Zamierzenia dziedzica rozdzielania zjazdów kościelnych od religijnych nie mogło być w pełni dokonane, gdyż było to targowisko o starej dacie. Duże zmiany w kalendarium imprez handlowych mogłyby więc doprowadzić do spadku frekwencji na targowicy. Pełna rezygnacja z zasady łączności zjazdów była niemożliwa.⁷¹

Również w innych przywilejach dostrzegamy tego typu dążność. Po 1768 r. niezwykle często zastrzegano dla targów następny dzień po święcie kościelnym, ale czy tego przestrzegano?

Obserwowane w latach 1768-1792 zjawisko rozdzielania zjazdów handlowych od dewocyjnych nie powoduje jednak upadku targowisk wiejskich. Liczba przywilejów, które uzyskały targowiska wiejskie była jak się wydaje jeszcze większa niż w okresach minionych. Można twierdzić, że stale wzrastała. Handel przykościelny nie miał więc tylko

znaczenia okazjonalnego, ale dawał możliwość kontaktów ludności wiejskiej z rynkiem lokalnym.

Wydaje się, że największą przeszkodą likwidacji terminów targów i jarmarków w dni świąteczne były obciążenia pańszczyźniane, które nie pozwalały wiejskiej ludności na uczestniczenie w imprezach handlowych w dni powszednie, toteż dopóki istniała pańszczyzna, dopóty handel uporczywie trzymał się dni świątecznych. Dowodem tego jest fakt, że walka o rozłączenie struktury życia religijnego od życia ekonomicznego trwała jeszcze w XIX w. W 1830 r. Komisja Rządowa Oświecenia Publicznego (KROP) przedstawiła Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego projekt przeniesienia targów z dni świątecznych na powszednie. Rada Administracyjna zażądała danych. KROP zwróciła się wówczas do biskupów, ci z kolei do kleru parafialnego, by odpowiedzieli na pytania: w ilu miastach odbywają się targi w niedzielę, a jarmarki w święto, ile razy w roku i jak duża jest na nich frekwencja? Mało pomogły zabiegi podjęte przez KROP by uwolnić święta od handlu. Jeszcze w 1854 r. jeden z proboszczów parafii Kobylin Borzymy koło Tykocina pisał, że w jego wsi, w niedzielne targi nawet połowa parafian nie przychodzi do kościoła i to nie tylko w Kobylinie, ale i w innych parafiach. Proboszczowie miast z targami niedzielnymi twierdzili, że ludność przybywająca z innych parafii nie uczestniczy w nabożeństwach, pije na targowicy i dochodzi między nimi do bójek.⁷²

Wzrost nastrojów dewocyjnych w społeczeństwie polskim

XVII i XVIII wieku doprowadził do zmian struktury życia społecznego, które w porównaniu do okresów wcześniejszych w o wiele większym stopniu łączyło się z organizacją życia religijnego. Uczestniczenie w rozbudowanych formach nabożeństw odpustowych, odwiedzanie miejsc "słynących łaskami" stało się regularnym zajęciem przeciętnego mieszkańca ziem polskich.

Na bazie zjazdów dewocyjnych wykształciła się w Rzeczypospolitej sieć osiedli o charakterze przejściowym wiejsko-miejskim. Tylko jedną z funkcji tych osiedli była obsługa ruchu wokół miejsc kultu religijnego, co pociągało za sobą rozwój funkcji handlowych.

Sprzężenie małych ośrodków handlowych z miejscami kultu religijnego nie było tylko ewenementem polskim. W tym samym czasie w innych warunkach społeczno-gospodarczych wytworzyła się forma "miasteczka niedzielnego". Osiedla tego typu były charakterystyczne przede wszystkim dla krajów Ameryki łacińskiej, gdzie wokół osad misyjnych rozwijały się osiedla o charakterze miejskim. "Miasteczka niedzielne" przez cały tydzień pozostawały puste, jedynie w święta i niedziele ożywiały się i świadczyły różne usługi, m.in. handlowe na rzecz przybywającej do nich ludności. Podobnym typem osiedla handlowego były istniejące do dziś w Stanach Zjednoczonych tzw. "township", zlokalizowane przy skrzyżowaniach dróg, posiadające sklepy i inne instytucje usługowe oraz kościoły. Przybywający na nabożeństwa farmerzy zaopatrywali się w "township" w arty-

kuły pierwszej potrzeby. W Europie, we wsiach hiszpańskich, włoskich i węgierskich wykształciły się "dzielnice" handlowo-usługowe sprzężone z kościołami.⁷³ Wydaje się, że typ osiedla sprzężonego z obiektem lokalnego kultu religijnego był typową formą organizacji handlu wewnętrznego powstałą w czasach nowożytnych.

Przypisy

- ¹ A.Gostomski, op. cit., s. 101.
- ² M.Kromer, Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie, Olsztyn 1977, s. 58-59. Za Kromerem informacje te powtórzył S.Starowski, który pisał: "I plebs nawet wiejski ma zwyczaj stół zastawiać połciami słoniny, baraniną, wołowiną, cielęciną, mlekiem, rybami, najwięcej jarzynami, które to rzeczy na targach, także po wsiach, przy kościołach i widocznych miejscach w dni świąteczne są wystawiane" - S.Starowski, Polska albo opisanie Królestwa Polskiego, wyd. A.Piskadło, Kraków 1976, s. 123.
- ³ Por. tabelę nr 2.
- ⁴ Por. tabelę nr 3.
- ⁵ Np. w Drohiczyń (woj. podlaskie) zatwierdzenie praw służących monasterowi dyzunickiemu z 1698 przewidywało: "ludzi z jakimkolwiek komercjami, napojami, przyjeżdżającym, którzy per modum elaemosina temuz monasterowi, a nie komu innemu oddawać mają targowe exigere powinni"

- MK nr 225, k. 391-384; we wsi Nowe Berezowo (woj. podlaskie) w czasie odpustów wybierano od Żydów opłaty targowe - KK nr 27, s. 348-350.

⁶ Por. tabelę nr 3.

⁷ Mikołaj Prażmowski pełnił funkcję kanclerza wielkiego koronnego w latach 1658-1673. Biskupem łuckim był w latach 1659-1666 - por. K.Niesiecki, Herbarz polski, t. VII, Lipsk 1841, s. 492-493; W.Miller, Diecezje w okresie potrydenckim, (w:) Kościoł w Polsce, pod red. J.Kłoczowskiego, t. II, Kraków 1969, s. 249.

⁸ Archiwum Diecezjalne w Łomży, nr 500; Sig. nr 28, s. 209, nr 28, s. 422, nr 32, k. 371; KK nr 56, Cz. II, s. 17-19.

⁹ AP Białystok, Księga grodzka brańska z lat 1638-1641, k. 125v.

¹⁰ Sig. nr 1, s. 214, nr 15, s. 299.

¹¹ Archiwum Parafii Rzymsko-katolickiej w Dolistowie, Opisanie kościoła dolistowskiego przez Krzysztofa Kapicę proboszcza dolistowskiego 1 lipca 1799 r.; Sig. nr 20, k. 68.

¹² W.Jemielity, Parafie..., s. 9; Tenże, Schematyzm jubileuszowy diecezji łomżyńskiej 1925-1975, b.m., b.d., s. 120.

¹³ W.Jemielity, Parafie..., s. 13; Sig. nr 19, s. 133, nr 28, s. 100, nr 35, k. 89v; KK nr 73, cz. II, s. 71-73; KRSW nr 4206, s. 168.

¹⁴ Śl. G., t. VI, s. 840.

¹⁵ Volumina legum, t. IX, s. 215; S.Pazyra, op. cit., s. 128; W.Trzebiński, op. cit., s. 39-41; KZ t. X, z. 11. s. 14-17.

- 16 Za podstawę porównania sieci ośrodków religijnych z siecią targowisk wiejskich przyjęto informacje zawarte w: Sł.G. t. I-XV; KZ; Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, Seria A, t. VII, z. 1-17; Warszawa 1971-1973. Ponadto wykorzystano materiały odnoszące się do dziejów poszczególnych diecezji - m.in. W.Jemielity, Schematyzm ...; J.Lukaszewicz, Krótki opis kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej, t. I-III, Poznań 1858-1859; Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego, pod red. W.Semkowicza, z. 1, Kraków 1939, z. 2, Kraków 1960; Rocznik Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1958. Korzystne też wyniki dało porównanie wyników z serią "Map szczególnych" Karola de Perthées: woj. mazowieckiego z 1783 r. - AGAD, Zbiór Kartograficzny, AK 94; woj. brzesko-kujawskiego - tamże, AK 108; woj. krakowskiego z 1787 r. - tamże, AK 92; woj. sandomierskiego z 1788 - tamże, AK 100; woj. łęczyckiego z 1793 - tamże, AK 96; woj. podlaskiego z 1795 r. - tamże, AK 98; woj. rawskiego z 1792 r. - tamże, fotokopia mapy ze zbiorów Biblioteki Narodowej - sygn. B. 49/4. Dla ziem ruskich wykorzystano: W.Chrzanowskiego, Kartę dawnej Polski, Paryż 1860 i A.Jabłonowskiego, Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu XVI na XVII-sty. Dział II. Ziemi Ruskie Rzeczypospolitej, Warszawa-Wiedeń 1899-1904.
- 17 Por. tabelę nr 4.
- 18 Sig. nr 28, s. 96.
- 19 S.Krakowski, Powiat wołkowyski w końcu w. XVII (Próba odtworzenia stosunków administracyjnych i ludnościowych na podstawie taryfy podymnego z r. 1690), "Ateneum Wileńskie" t. XIV, 1939, s. 25.

- 20 Por. tabelę nr 5.
- 21 Sig. nr 31, k. 44v, nr 37, k. 47; KK nr 27, s. 580-581, nr 90, s. 76-77.
- 22 Por. tabelę nr 5.
- 23 KZ t. I, z. 9, s. 4; Sł.G., t. II, s. 147.
- 24 Sig. nr 29, s. 43.
- 25 Sig. nr 28, s. 211; KZ t. III, z. 12, s. 11-12.
- 26 Sig. nr 36, k. 40v; KK nr 78, s. 194-195; AP Poznań, Księga grodzka relacyjna poznańska, nr 616, k. 134-135; A.Fridrich, Historia cudownych obrazów Najświętszej Marii Panny, t. I, Kraków 1900, s. 134-138; J.Łukasiewicz, Krótki opis ..., t. I, s. 233-237.
- 27 Sig. nr 28, s. 114; AGZ t. X, s. 422; Sł.G. t. II, s. 267-268.
- 28 Sig. nr 28, s. 466; J.Stańczewski, Przyszli święci polscy - Bernard z Wąbrzeźna, "Przewodnik Katolicki" nr 38, 1929, s. 3; J.Łukasiewicz, Krótki opis ..., t. II, s. 46; Sł.G. t. V, s. 415-416.
- 29 Sig. nr 21, s. 152; KZ t. X, z. 1, s. 39.
- 30 Sig. nr 19, s. 133; KZ t. V, z. 15, s. 3.
- 31 Sig. nr 10, k. 28; MK nr 206, k. 241; Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Juchnowcu Kościelnym, Księga wizytacji biskupiej w 1828 r.
- 32 Sig. nr 20, k. 69.
- 33 A.Wyrobisz nazwał miasta odpustowe "zjawiskiem unikalnym w skali światowej" - por. jego recenzję pracy G.Wróblewskiej (w:) "PH" t. LXVIII, 1977, z. 4, s. 761.

- 34 Tak było w Kalwarii Zebrzydowskiej i Górze Kalwarii - por. A.E.Wyczawski. Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej, Kraków 1947, s. 226; A.Liczbinski, Góra Kalwaria - lokacja i układ przestrzenny miasta (1660-1690), "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" t. II, 1957, z. 3/4, s. 202. Brak ról był też cechą miast rzemieślniczych zakładanych jako tzw. "nowe miasta" przy starych ośrodkach w czasach nowożytnych - por. I.Zarebska, op. cit., s. 239.
- 35 A.Liczbinski, op. cit., s. 202.
- 36 Miasta, t. II, s. 359.
- 37 Sł.G. t. II, s. 209; S.Alexandrowicz, geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w., Acta Baltico-Slavica, t. VII, 1970, s. 88 i mapa.
- 38 KK nr 37, s. 206-207.
- 39 KK nr 47, cz. III, s. 86-87. Szerzej na temat walk pomiędzy Częstochową i osadą pod Jasną Górą, zob. S.Krakowski, Dzieje Częstochowy od wieku XII do początków XIX, (w:) Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych, Katowice 1964, s. 28-30.
- 40 Na łączność terminarzy odpustów z terminarzami jarmarków w miastach już w XVI w. zwrócił uwagę A.Wyrobisz, Polityka Firlejów..., s. 595-596. Z innych prac, gdzie przedstawiano to zjawisko wskazać można: J.Maroszek, A.Wyrobisz, Małe miasto jako ośrodek rynku lokalnego i regionalnego na Pomorzu Gdańskim w XVII-XVIII w. Przykład Nowego nad Wisłą (w związku z książką A.Pryłowskiego, Gospodarka Nowego n. Wisłą w latach 1662-1772. Problemy produkcji i wymiany, Bydgoszcz 1978, s. 246), "PH" t. LXXI, 1980, z. 1, s. 272-288.
- 41 Wykorzystano przede wszystkim informacje odnoszące się

bezpośrednio do miejsc cudownych zawarte w: Sł.G., t. I-XV i pracach: A.Fridrich, op. cit., t. I-IV; W.Jemielity, Schematyzm jubileuszowy ...; J.Łukasiewicz, Krótki opis historyczny ..., t. I-III; Rocznik Archidiecezjalny Warszawski, op. cit.; J.Wiśniewski, Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim, Marjówka 1930; tegoż, Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim, Marjówka Opoczyńska 1933; tegoż, Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskim, Skalbmierskim i Wiślickim, Marjówka 1927; tegoż, Historyczny opis kościołów, miast, zabytków w Stopnickim, Marjówka 1929; tegoż, Historyczny opis kościołów, miast i pamiątek w powiecie włoszczowskim, Marjówka Opoczyńska 1932; tegoż, Monografie dekanatu koreckiego, Radom 1913; tegoż, Monografie dekanatu kozienickiego, Radom 1913; tegoż, Monografie dekanatu miechowskiego, Radom 1916; tegoż, Monografie dekanatu opoczyńskiego, Radom 1913; tegoż, Monografie dekanatu sandomierskiego, Radom 1915; tegoż, Monografie kościołów w dekanacie opatowskim, Radom 1907; Szereg miejsc kultowych o których brak jest jakichkolwiek informacji w opracowaniach zidentyfikowano w oparciu o inwentaryzację zabytków ruchomych, znajdujących się obecnie w kościołach. Jako wyznaczniki "miejsc cudownych" uznano istnienie: obrazów w sukienkach srebrnych lub złotonych, obrazów lub rzeźb ze srebrnymi lub złotonymi koronami, srebrnych i złotonych wot dziękczynnych zawieszanych w ołtarzach, istnienie kaplic odpustowych itd. Takich materiałów dostarczyły wydane drukiem zeszyty Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce. Znaczny odsetek informacji pochodzi z kart zabytków ruchomych przechowywanych w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

⁴² Dla tych terenów jedynie bardzo skąpe informacje podaje

Słownik Geograficzny. Przeciwnieństwem ziem ruskich wydają się być tereny woj. chełmińskiego, gdzie odsetek wsi targowych, pełniących funkcje również ośrodków kultowych był bardzo wysoki, ale informacje o miejscach kultowych na tym terenie są niemal kompletne, ze względu na autora haseł do Słownika Geograficznego, którym był ks. J.Fankidejski, świetny znawca cudownych obrazów w Polsce.

43 Por. tabelę nr 6.

44 Por. tabelę nr 7.

45 B.Grochulska badając uwarunkowania lokalizacji najbardziej uczęszczanych jarmarków miejskich w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku zwróciła uwagę na zbieżność rysującą się przy porównaniu map ośrodków handlu jarmarcznego z rozmieszczeniem dekanatów i katolickich klasztorów męskich. Porównanie wykazało, że zgodność rozmieszczenia wielkich ośrodków jarmarkowych i klasztorów wynosi 47,7% (a klasztorów i dekanatów 56,2%). Zbieżność zjawisk w poszczególnych rejonach Rzeczypospolitej była różna. Najślabiej widoczna była na Śląsku, bardziej w Wielkopolsce, a na ziemiach litewsko-ruskich sięgała 78%. Na Lubelszczyźnie, w ziemi chełmskiej i woj. podolskim dochodziła do 100%. O terenach tych historyk ten pisze: "zgodność jest niemal zupełna: w każdym prawie jarmarcznym mieście jest klasztor albo inaczej mówiąc - w każdym mieście klasztornym - jarmark". Grochulska nie wykazała na czym owa zgodność polegała, ani jaką rolę pełniły klasztory w dużych ośrodkach jarmarcznych.

46 Por. tabelę nr 8.

47 Sig. nr 15, s. 238; KZ t. III, z. 3, s. 35-40; Sł.G. t.I, s. 515.

- 48 Sig. nr 29, s. 18; Sł.G. t. III, s. 352.
- 49 Przywilej dla Smłodowa (po 1818 r. Śniadowa) w 1703 r. otrzymała jeszcze ostatnia właścicielka tych dóbr, po 1703 r. Smłodowo stało się własnością jezuitów łomżyńskich - por. Sig. nr 16, s. 101; KRSW nr 4762^a, k. 222; W.Trzebiński, op. cit., s. 15; W.Jemielity, Schematyzm jubileuszowy ..., s. 73-74; Misja jezuicka w Myszyncu uzyskała przywilej na targi tygodniowe w 1718 r. - por. Sig. nr 19, s. 133.
- 50 Sig. nr 31, k. 17; Sł.G. t. IV, s. 951.
- 51 Tak jak to miało miejsce w Górze Kalwarii - por. A.Liczbirski, op. cit., s. 202.
- 52 L.Biernkowski, Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. (w:) Kościoły w Polsce, pod red. J.Kłoczowskiego, t. II, Kraków 1969, s. 881-882.
- 53 Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664; cz. II, wyd. H.Oprawko, K.Schuster, Wrocław 1977, s. 58.
- 54 J.K.Haur, op. cit., s. 2.
- 55 S.Kuźnar, Święty Andrzej Bobola Towarzystwa Jezusowego Męczennik i Patron Polski, Kraków 1937, s. 91.
- 56 J.Kurczewski, Kościoły zamkowe czyli Katedra wileńska, t. I, Wilno 1916, s. 88, t. III, s. 133; tenże, Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, Wilno 1912, s. 398 i 455.
- 57 S.Skwarczyński. Synod prowincjonalny ruski w mieście Zamoyściu roku 1720 odprawiony, Wilno 1785, s. 162.
- 58 Tenże, s. 180.
- 59 KK nr 27, s. 580-581; Sig. nr 31, k. 44v.

- 60 Sig. nr 31, k. 2lv; KK nr 18, cz. II, s. 56-58.
- 61 A.Pryłowski, op. cit., s. 138-139.
- 62 Por. tabelę nr 9.
- 63 Por. Aneks.
- 64 Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Siemiatyczach, Liber continens in se omnia Authentica documenta ... erectionis Ecclesiae Siemiaticensis ... Cura et studio Admodum Reverendi Antonij Wadowski Praepositii Ecclesiae, 1796, s. 64-66.
- 65 A.Jabłonowski, op. cit., t. VII, s. 94-97.
- 66 Sł.G. t. X, s. 542.
- 67 J.Bergerówna, Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach (Działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiechów Jabłonowskiej, Lwów 1936, s. 57-58.
- 68 KK nr 76, cz. II, s. 113-115.
- 69 Tamże, nr 89, cz. II, s. 28-30; Sig. nr 37, k. 3lv (Dąbrówka Wielka); KK nr 90, s. 76-77; Sig. nr 37, k. 47 (Granne Kościelne).
- 70 Volumina legum, t. VII, s. 347. Dekret Piusa VI, który wszedł w życie w 1775 r. "dyspensujący cały kraj polski i Wielkie Księstwo Litewskie od niektórych uroczystości polskich, na wzór dawniej dyspensowanych krajów sąsiedzkich" wyznaczył jako święta uroczyste: Niedzielę Wielkanocną, Poniedziałek Wielkanocny, Niedzielę Zielonych Świąt, Poniedziałek Zielonych Świąt, Boże Narodzenie, Dzień Nowego Roku, Epifanię czyli Trzech Króli, Wniebowstąpienie Pańskie, Boże Ciało i 5 świąt Matki Boskiej: Gromnicznej, Zwiastowanie, Wniebowzięcie, Narodzenie, Niepokalane Poczęcie, Św. Św. Aposto-

łdów Piotra i Pawła, Wszystkich Świętych, Św. Stanisława biskupa - por. G.Lewicki, Kalendarz polski i ruski co do świąt nieruchomych polskich i ruskich, lat przestępnych i przybyszowych... Począjów 1775 - cyt za B.Baczko, H.Hinz, Kalendarz półstuletni 1750-1800, Warszawa 1975, s. 85.

- ⁷¹ KK nr 76, cz. II, s. 146-148; Sig. nr 35, k. 124. Inne przywileje dla Jabłonny Lackiej nadano w latach 1670 - na 4 jarmarki doroczne i targ raz w tygodniu, 1695 - przywilej "na targi", 1727 r. - "konfirmację przywileju na targi i jarmarki" - por. Sig. nr 11, k. 98v; KK nr 76, cz. II, s. 146-148; Sig. nr 21, s. 129.
- ⁷² W.Jemielity, Diecezja Augustowska czyli Sejneńska w latach 1818-1872, Lublin 1972, s. 242.
- ⁷³ Por. uwagi o współczesnych nam osiedlach o charakterze przejściowym miejsko-wiejskim w Europie, Ameryce Południowej i Północnej w pracy M.Kiełczewskiej-Zaleskiej, op. cit., s. 100-106.

Rozdział IV

MIEJSCE WSI TARGOWYCH W STRUKTURZE HANDLU WEWNĘTRZNEGO

Nowa, powstała w XVII i XVIII wieku struktura rynku wewnętrznego, w której rynki lokalne miast pokryły się z zasięgiem oddziaływania miejscowych kościołów i cerkwi, a więc w przypadku targów cotygodniowych (najczęściej niedzielnych) z granicami parafii wpłynęła na zmniejszenie się obrotów na targach małomiasteczkowych. Ilustruje to wypowiedź z początków XIX w. zarządu "miasta" Czyżewa, które nigdy nie uzyskało praw miejskich: "Targi bywają znaczne, w stosunku do stopnia czyli klasy miasta, lecz od epoki zaprowadzenia targów w tem nowym mieście upadły targi, czyli się zmniejszyły w innych samsiedzkich miasteczkach".¹

Niektóre stare miejskie ośrodki wymiany usiłowały bezskutecznie temu zapobiec zwalczając targowiska wiejskie. W początkach XVII wieku w Topolnie (woj. pomorskie) zaczęła się rozwijać osada targowa. W 1613 r. przeciwko temu protestowały małe miasta pruskie. Samuel Konarski, właściciel Topolna uzyskał jednak w 1614 r. miejski przywilej lokacyjny, w którym oprócz posługiwania się prawem miejskim przez mieszkańców osady, król zezwolił na dwa do-
roczne jarmarki. Miasta pruskie znów złożyły protest

i przywilej lokacyjny cofnięto, ale jarmarki nadal przy-
ciągały okoliczną ludność, mimo, że Topolno z prawnego
punktu widzenia pozostawało wsią.² W 1701 r. ówczesny
dziedzic tej wsi Stanisław Konarski uzyskał przywilej na
"jarmarki we wsi Topolno nazwanej w województwie pomorskim,
dziedzicznej".³

Wieś Zbuczyn (woj. lubelskie) stanowiąca awuls sta-
rostwa łukowskiego, od 1655 r. znalazła się w dzierżawie
Jana Zalewskiego i Marianny Bychowskiej. W 1658 r. poseso-
rzy ci uzyskali "potwierdzenie targowego we wsi Zbuczynie".
Starosta łukowski Stanisław Domaszewski Widlica w 1664 r.
na ręce lustratorów protest przeciwko targom niedzielnym
w tej wsi, twierdząc, że te targi in praeludicium proven-
tuum capitaneatus łukoviensis". Powołał się on na przywi-
leż miasta Łukowa, nadany w 1455 r. przez Kazimierza Ja-
giellończyka, w którym król zastrzegał: "Inhibentes ut in
villis vicinis łukow nulla fora amplius fiant, nec aliquae
venditiones et emptiones, que possent impedire ipsum forum
septimanale in dicta łukow, quae et nos inhibemus per
praesentes". Starosta udowadniał lustratorom, że tego typu
targi wiejskie są zakazane w statutach koronnych (zapewne
chodziło o konstytucję z 1507 r.). Ale lustratorowie
postanowili: "My tedy nie wdając się in cognitionem supra-
scriptorum privilegiorum causam eandem decisioni KJM PNM
reservamus".⁴

Również w czasie przeprowadzania lustracji 1664 r.
skarżyli się mieszcianie z królewskiego miasta Brańska

(woj. podlaskie), że targi które się we wsiach cum praeiudicio miasta odprawują, z tymi od których mają impediment i takową przeszkodę agant debita via iuris in foro competenti".⁵

Postawa niektórych miast, zwalczających targowiska wiejskie zmuszała króla do cofania wcześniej wydanych przywilejów. W 1688 r. król wydał "reskrypt przeciwko przywilejowi do dóbr ziemskich Jedwabne na targi cum praeiudicio miasteczka JKM Wizny wyniesionemu".⁶ Jeszcze w 1710 r. wiznianie zyskali królewskie potwierdzenie odwołania tygodniowych targów i jarmarków we wsi Jedwabne (woj. mazowieckie).⁷ W 1710 r. mieszczenie łomżyńscy protestowali przeciwko przywilejowi królewskiemu zezwalającemu na tygodniowe targi we wsi Szczepankowie (woj. mazowieckie) i w efekcie otrzymali reskrypt: "Revocantur et casantur fora septimanalia in villa Szczepanków civitatu łomża praeiudiciosa".⁸

Konstytucja sejmowa 1775 r. zatwierdzając "targi i jarmarki w miasteczku Smłodowie (późniejsze Śniadowo, woj. mazowieckie) zaznaczała: "o targi i jarmarki we wsi Szczepankowie, duchownej, w ziemi łomżyńskiej sytuowanej, cum praeiudicio miasteczka Smłodowa i dziedzica tegoż miasteczka nadane, in perpetuum uchylamy oraz na potomnych pod karą tysiąca grzywien na dziedziców Szczepankowa in iudicio terrestri łomzensi". "Miasteczko Smłodowo" - to targowisko wiejskie, które w 1703 r. uzyskało prawo na nundinae quatuor in villa Smłodów", nigdy nie wystarało

się o przywilej na prawo miejskie uzurpując sobie na mocy przywileju z 1703 r. nazywanie się "miasteczkiem".⁹

27 marca 1769 r. "obywatele na gruncie pod fortecą jasnogórską leżącym, wielebnych paulinów klasztoru jasnogórskiego dziedzicznym domostwa swoje mający ... przywilej na jarmarki ... wyjednali i takowe jarmarki obwołali".¹⁰ 20 lipca tego roku miasto Częstochowa otrzymało "list zawieszający egzekucję wyszłego przywileju na jarmarki do gruntu dziedzicznego pod fortecą jasnogórską leżącego. Mieszczanie twierdzili, że targowisko to jest z krzywdą tegoż miasta naszego Częstochowy, z pomienionym gruntem jasnogórskim w pobliżu stykającego się".¹¹

Duże znaczenie dla walki miast z wsiami targowymi miałyby konstytucja sejmu z 1769 r., gdyby rzeczywiście wprowadzono ją w życie. Konstytucja ta powołując się na wcześniejsze ustawy z 1538, 1562, 1565, 1567 i 1588 r. ograniczające handel żydowski nakazała, aby "Żydzi handle nie insze i nie na inszych miejscach sprawowali, tylko co im z ułożenia paktów z miastami zawartych wyraźnie jest pozwolono. I dlatego Żydzi po wszystkich miastach i miasteczkach, gdzie przywilejów konstytucją aprobowanych nie mają, aby się podług paktów z miastami zawartych się zachowali, więcej sobie wolności nie przywłaszczali, pod surowemi karami zakazujemy i gdzie zaś przywilejów konstytucją aprobowanych lub paktów z miastami nie mają, tam pakta ad normam innych miast, gdzie są poczynione poczynią, a gdzie miasta takowych paktów robić nie chciały ciż

komisarze wysłuchawszy przyczyn i sporów obydwóch stron takowe pakta między niemi mediante autoritate sua do ustanowienia jak najsprawiedliwszego przyprowadzą. Bez tych zaś paktów, ani handlów, ani trunków prowadzić, ani rzemiosł robić nie powinni pod rygorem wyżej opisanym, w czym nikt Żydom niniejszym protekcji dawać nie ma, sub poena 5 000 grzywien".¹² Żydzi podstawowa grupa ludności handlująca na targowiskach wiejskich, często zamieszkująca w tych wsiach nie dysponujących takimi porozumieniami. Zapewne na podstawie tej ustawy kahał tykociński w 1791 r. usiłował walczyć z konkurencyjną osadą w Sokołach, położoną w granicach jego władzy, gdzie mieścił się przykahałek. Żydzi tykocińscy suplikowali właścicielkę: Donosim, iż Sokoły wielmożnego Kruszewskiego, mil 3 od Sokołów do Tykocina, które to Sokoły za wieś się zapisały, od podatków Rzeczypospolitej uchylając się, a ponieważ według konstytucji po wsiach skasowano targi i jarmarki (z 1507 r. - JM), które Sokoły dla nas z wielką przeszkodą są, w których targi i jarmarki walne bywały, lubo tego w memoriale do J.O.Pani nie wyraziliśmy, ale o to suplikujemy, aby JO Pani raczyła sposobić się i niedopuszczyć, bo się Pan Kruszewski mocno stara, aby przywrócona była Sokołom wolność targów i jarmarków, którym to Sokołom jeżeliby upadła ta wolność, zapewne nasze miasto powstanie, a jeżeliby na to przyszło, że Sokoły ma być miasto, to Tykocin będzie wieś. Suplikujemy jak najpokorniej o utrzymanie nas".¹³ Suplika ta podyktowana być mogła nie tylko

względami handlowymi. Starszozna kahału tykocińskiego prowadziła w tym czasie walkę ze swymi "parafianami" usiłującymi się uniezależnić.¹⁴

Targi wiejskie przysparzały dużo trudności poborcom podatkowym. Były miejscem schronienia ludności rzemieślniczej i handlowej. W 1578 r. "do wsi Kobylina z inszych miasteczek siła luźnych i rzemieślników wyszła dla uchronienia poborów, które gdy tam popisywać przyjechano, szlachta tameczna na te posłańce w dzień targowy ... rzuciła się, a nie tylko popisywać dopuściła, ale też te posłańcy ze wszystkiego co przy sobie mieli złupiła".¹⁵ W 1580 r. również w woj. podlaskim, ale tylko na terenie ziem mielnickiej i drohickiej udało się uzyskać pobór od rzemieślników i przekupniów.¹⁶ W ziemi bielskiej, w której znajdował się wspomniany wyżej Kobylin, nie pobrano ani w tej, ani w żadnej innej wsi targowej podatku.

Sprawa obciążenia targowisk wiejskich podatkami na równi z miastami i miasteczkami stała się przedmiotem rozważań sejmikowych XVII i XVIII wieku. Zachowały się dość liczne wzmianki w laudach. W 1658 r. laudum sejmiku wiszeńskiego, chyba przez wzgląd na trudności z odbiorem podatków, całkowicie zakazuje zakładania nowych targowisk wiejskich: "Ażeby tego prowentu (akczyzy - JM) nikt się nie uchraniał, tedy targi jeśliby kto chciał we wsi przy kościele stanowić sobie, tedy one praesenti laudo sub amissione rerum znosimy, zalecając tego egzekucję officiis castrensibus postanawiamy, sub poenis in novella constitu-

tione descriptis (z 1507 r. - JM), a te non obsteantibus quibusvis libertationibus".¹⁷ Pochodząca z tego samego roku "Uchwała księstw zatorskiego i oświęcimskiego" głosiła: "... akcyza na sejmie teraźniejszym przeszłym na zapłacenie długu wojsku koronnemu winnego, consensu omnium ordinum we wszystkich miastach, miasteczkach i wsiach, w których jakiegokolwiek targi odprawować się będą ab omnibus in genere mercibus tam victualibus quam utensilibus".¹⁸ Na taryfę z 1658 r. odnoszącą się poboru akcyzy powoływało się *laudum sejmiku halickiego* z 1673 r.: "Iż akcyza po miastach, miasteczkach i wsiach, kędy targi bywają, ab omnibus utensilibus według prawa i taryfy anni 1658 jako i *novella constitutione declaratum*".¹⁹ *Laudum ziemian sanockich* z 1733 r. postanawiało, aby na zapłacenie oddziałów pachołków przeznaczono "szelągne z miast i miasteczek do ziemie naszej sanockiej należących, non tangendo jednak nil quidquam wsie, ani je inwolwując, portier i miasteczka te, w których targi i jarmarki upadły, jako to w Nowotańcu, oprócz wsiów Błazowej, Jasienicy, Korczyny, Haczowa, Tyrawy Wołoskiej ad proportionem jak płacą podatek czopowego per medium uchwalamy ... Pomienione zaś wsie wyżej wyrażone, w których targi i jarmarki *exercentur*, co cum *praeiudicio* miast ziemie naszej per longum tractatum dzieje się zważając iustitiam, aby też wsie pomienione, według kwitów JMci Pana rotmistrza prezydialnego jako in antecessum szelągnego płacili, sine intermissioni oddawali".²⁰

W 1749 r. targowa wieś Korczyzna otrzymała częściowe zwolnienie z czopowego, gdyż "stamtąd in maiori parte przeniósł się jarmarki do Rogów, czyniąc tym dobrom allewiancję".²¹ Jednak właściciel nowego targowiska w Rogach, uprzywilejowanego w 1747 r. uchylał się od płacenia podatków. Dotyczyło to zresztą i drugiego targowiska w Jasienicy, której właściciel dopiero w 1759 r. otrzymał przywilej targowy, a już w 1758 roku dekret trybunałski nakazywał właścicielowi opłacać podatki do skarbu ziemskiego. W 1760 r. "Uchwała ziemi sanockiej" przypominała, aby skarbnik "z dóbr Jasienicy i Rogów jarmarki i targi miewających in virtute decreti tribunali anno 1758 zupełnej dopominał się satysfakcji".²²

Jak wynika z przytoczonych przykładów, targowiska wiejskie chronione były od obciążeń podatkowych przez właścicieli ziemskich. Musiało to mieć swój skutek dla sytuacji ekonomicznej miast, które ponosiły ciężary podatkowe.

Charakterystyczny jest brak ataków na targowiska wiejskie w okresie reform stanisławowskich. Konstytucja z 1768 roku znosząca jurydyki w miastach królewskich głosiła: "A gdy wymyślone jurydykcje na przeszkodzie miastom będące już są zniesione, że jednak przy miastach na gruntach dziedzicznych, przeciw prawu statutowemu Zygmunta Pierwszego anni 1507 et 1538 nie tylko targi, ale też i towary mieszkańcy sprzedają, onemi handlują bez wpisania się w cech miejski, zaczym rygor przerzeczonych statutów

confiscationis rerum ponawiamy. Gdy zaś miasteczka w bliskości starodawnych miast wystawione, też miasta do upadku przyprowadzają, zaczym aby bliżej jedno od drugiego na mil dwie na przyszły czas erygowane nie były, stanowiemy; tam jednak gdzie rzeki miasta dzielą, distantia jednej mile tylko zachowana ma być".²³ Po 1768 r. targowiska wiejskie otrzymywały w dalszym ciągu przywileje. Dotyczyło to widać tylko blisko w stosunku do miast położonych rynków jurydyk. Nadmienić należy, że obserwacja rozmieszczenia wsi targowych nie wskazuje na masowość otrzymywania przywilejów targowych przez jurydyki i tereny położone w bezpośrednim sąsiedztwie miast.²⁴ W przypadku bardzo bliskiego sąsiedztwa dochodziło do walk o prawa handlowe, tak jak to miało miejsce z targowiskiem pod Jasną Górą. Problem wsi targowych nie znalazł się też w programach polepszenia bytu miast polskich okresu Sejmu Czteroletniego. Brak też uwag krytycznych w ówczesnej literaturze ekonomicznej, zajmującej się problemami miejskimi.²⁵

Przykłady walki miast z targowiskami wiejskimi były nieliczne, co przy masowości występowania targowisk wiejskich musi zastanawiać. Dlaczego miasta nie podejmowały walki z konkurencyjnymi miejscami targowymi?

Miasteczka i miasta nie były w stanie podjąć skutecznej walki z konkurencyjnymi targowiskami wiejskimi z kilku powodów. Grupowały one bardzo małą liczbę warsztatów rzemieślniczych, nie miały więc bardziej atrakcyjnych towarów, które mogłyby zaoferować odbiorcom wiejskim. Pełniły

one w tym czasie takie same funkcje jak wsie targowe - będąc miejscem spotkań handlowych, a liczebność uczestników zjazdów nie wpływała na ich stan ekonomiczny, gdyż w większości podstawą bytu ludności małopolskiej było rolnictwo. Zasięg rynków lokalnych wsi targowych w XVII i XVIII wieku pokrywał się ze strukturami własnościowymi i parafialnymi. Wynikało to z uwarunkowań, na które nie mogły mieć wpływu małe miasta i miasteczka. Targ niedzielny był efektem zamykania się struktur gospodarczych wewnątrz dóbr ziemskich, gdzie też niedziela była właściwie jedynym dniem, w którym cała ludność mogła wziąć udział w cotygodniowych spotkaniach handlowych. Jednocześnie dzień ten w czasach wzrastających nastrojów religijnych był terminem spotkań dewocyjnych. Ani na bytność w miejscowym kościele parafialnym (obowiązkowo raz w tygodniu), ani na wymiar dni pańszczyzny nie miały wpływu miasta i miasteczka.

W związku z tym zasięgi rynków małopolskich również zaczęły sprowadzać się w badanym okresie tylko do dóbr ziemskich, w których były zlokalizowane miasta, ale i tam cotygodniowe targi odbywały się przede wszystkim w niedziele.²⁶

Interesująco przedstawia się zjawisko niedzielnych targowisk gdy weźmiemy pod uwagę typ własności ośrodka handlowego. Przykładem mogą służyć miasta województwa podlaskiego. W XVI w. miasta królewskie stanowiły tam ośrodki znacznie lepiej rozwinięte pod względem gospodar-

czym od miast prywatnych i one też musiały być centrami rynków lokalnych. Miasta prywatne lepiej rozwijały się tam w wieku XVII i XVIII. W konsekwencji zdystansowały stare centra i same zaczęły decydować o zasięgach rynków lokalnych.²⁷ W oparciu o dość różnorodny materiał źródłowy zestawiono dane o niedzielnych targach w miastach tego regionu. W zestawieniu uderza prawie całkowity brak miast królewskich, które w badanym okresie nadal trzymają się tradycyjnych terminów powszednich. Targi niedzielne były więc typowe przede wszystkim dla młodszych w karierze miast prywatnych.²⁸ Musiało to mieć duże znaczenie dla organizacji rynku wewnętrznego. Miasta królewskie nie przystosowały się do nowej techniki organizacji handlu w dni niedzielne i początkowo (pierwsza połowa XVII wieku), w te właśnie dni ich ludność handlowa wyruszała do wiejskich i miejskich targowisk na targi. Z kolei umożliwiało to bytność ludności z obszaru objętego rynkiem lokalnym starych miast na ich targach w dni powszednie. Targowiska w miastach prywatnych i wsiach targowych były początkowo podporządkowane centrum rynku lokalnego. Zniszczenia wojenne i upadek gospodarczy miast królewskich na Podlasiu doprowadził w konsekwencji do tego, że miasta prywatne same zaczęły tworzyć swoje rynki lokalne, nie rezygnując jednocześnie z handlu niedzielnego. Takimi centrami w XVIII stuleciu były: Białystok, Ciechanowiec, Siemiatycze, Węgrów, Międzyrzec Podlaski i Tykocin, a więc właśnie miasta prywatne; w trzech z nich targi odbywały

się kilkakrotnie, między innymi w terminie niedzielnym.

Zjawisko to mogło być również związane z większym w dobrach prywatnych, niż w dzierżawach królewskich wymiarem pańszczyzny. Proces zwielokrotniania obciążeń pańszczyźnianych w królewskich podlaskich przebiegał wolniej niż w dziedzicznych majątkach szlacheckich, a po zniszczeniach wojennych połowy XVII i początków XVIII wieku często zamieniano tam pańszczyznę na czynsz.²⁹

Niedzielne targowiska nie były typowe również dla miast królewskich innych regionów. W lustracjach rzadko tylko odnotowywano fakt, że targi odbywają się w niedzielę.³⁰

Obserwacja zmian cotygodniowego terminu targu w miasteczkach przeniesionego z dni powszednich na niedzielę miała według niektórych historyków świadczyć o "prawie całkowitym zaniku lokalnej wymiany handlowej i braku kontaktów ludności wiejskiej z rynkiem. Nie można się pogodzić z tak surową oceną targowisk niedzielnych.³¹ Oczywiście następowało zmniejszenie frekwencji na targach miejskich, ale nie można w oparciu o to zjawisko stwierdzić zaniku lokalnej wymiany, która odbywała się nadal, jedynie w miejsce jednego, małomiasteczkowego targowiska powstawało niekiedy kilka targowisk - umożliwiających ludności wiejskiej, częstsze niż w przypadku tylko targowiska małomiasteczkowego kontakty z rynkiem. Należy sądzić, że targowiska niedzielne pozwalały na lepsze zaopatrzenie w towary miejskie ludności wiejskiej i zbyt wyprodukowanych

w ramach gospodarstw chłopskich produktów rolno-hodowlanych.

Dla określenia miejsca wsi targowych w strukturze handlu wewnętrznego konieczne jest porównanie sieci targowisk wiejskich z liczbą funkcjonujących w badanym okresie miast. Czy wsie targowe spotykamy na obszarach słabo umiastowionych, czy też takich, które uzyskały już znaczny poziom urbanizacji i wsie targowe stanowią tam dalsze rozwinięcie procesu miastotwórczego - poprzez rynki wiejskie?

Zbadanie tego problemu jest możliwe wówczas gdy zbadamy geografię zjawiska uprzywilejowanych w latach 1658-1792 wsi targowych. Cezurą konieczną jest rok 1772, kiedy w wyniku I rozbioru doszło do znacznych zmian terytorialnych.

Przed 1772 r. zostały uprzywilejowane 322 wsie, co stanowi 80% targowisk wiejskich. 20% (76 wsi) zyskało po raz pierwszy przywilej w latach 1773-1792.³² Wskazuje to na fakt, że przed I rozbiorem sieć targowisk wiejskich była już w znacznym stopniu ukształtowana. Ówczesny obszar Korony wynosił 407 170 km².³³ Średnio więc na 1 wieś targową przypadał obszar 1 265 km². Rozmieszczenie targowisk wiejskich było bardzo nierównomierne. Niektóre regiony charakteryzowały się ich bardzo dużym skupiskiem. W innych były spotykane sporadycznie lub nawet w woj. bełzkim brak ich zupełnie. Zwracają uwagę regiony, gdzie średnio na pojedyncze targowisko wiejskie przypadał sto-

sunkowo niewielki obszar. Były to województwa: pomorskie 275, chełmińskie 332, podlaskie 342, poznańskie 411, krakowskie 444, kaliskie 689, malborskie 699, mazowieckie 705, rawskie 725, inowrocławskie 735 i sieradzkie 835 km². Zupełnie sporadycznie zjawisko to natomiast notowane było przed 1772 r. na terenie Inflant - 7 048 km², na ziemiach ruskich Koreny - 6 765 km² i w niektórych województwach centralnych i zachodnich Korony: lubelskie - 3 678, łęczyckie - 2 189, płockie - 2 102, brzesko-kujawskie - 1 639 i sandomierskie - 1 513 km². Zwracają uwagę te województwa, w których średni obszar przypadający na 1 wieś targową był niższy od 5000 km², więc: pomorskie, chełmińskie, podlaskie, poznańskie i krakowskie.³⁴ Porównanie liczby nowo otrzymanych po 1772 r. przywilejów targowych, w zależności od ówczesnej wielkości województw wskazuje na duże podobieństwa w geografii zjawiska. Na nowo zakładane w latach 1772-1792 targowiska wiejskie średnio przypadało: w woj. chełmińskim 492, poznańskim 1 176, krakowskim - 1 301 km². Były to znów te regiony, które przed 1772 r. wykazywały największą aktywność w uzyskiwaniu praw handlowych. Po 1772 r. znacznie osłabła aktywność odbiorców z woj. podlaskiego, którzy wcześniej należeli do najczęściej ubiegających się o prawa na targi i jarmarki.³⁵

Charakteryzując historię wsi targowych na ziemiach polskich przed połową XVII w. stwierdzono, że powstanie wsi targowych często było efektem tzw. lokacji nieudanych

lub zarzucenia przez mieszkańców tych osad rządzenia się prawami miejskimi. Przywileje lokacyjne niekiedy wystawiano "na wyrost" osadom, które miały pewne predyspozycje by stać się ośrodkami miejskimi. Między innymi odbywały się tam zjazdy handlowe okolicznej ludności, ale nie starczyło odbiorcy przywileju środków lub możliwości dość kosztownej akcji założenia miasta w pełnym tego słowa znaczeniu. Można hipotetycznie przyjąć, że miasta "upadłe", które przestały używać nazwy miasto, ze względu na fakt, że zamieszkała w nich ludność nie podlegała rygorom miejskiego prawa niemieckiego, miasta, które nie rozwinęły się ekonomicznie oraz tzw. lokacje nieudane stawały się powodem, że osady te zyskiwały status wsi targowych, gdzie jedyną cechą "miejskości" pozostawały co pewien czas odbywane zjazdy handlowe. Proces lokacyjny, jaki przebiegał na ziemiach polskich w późnym średniowieczu oraz w epoce nowożytnej wytworzył przede wszystkim sieć targowisk (miejskich i wiejskich). Warto zbadać regionalne odrębności w zagęszczeniu punktów targowych, powstałych w wyniku procesu obdarzania prawem miejskim. Możliwości poznania tego zjawiska istnieją tylko w przypadku terenów centralnych i zachodnich Korony, dla których dysponujemy odpowiednią bazą informacyjną o liczbie lokowanych miast. Przekrój czasowy zjawiska "umiastowienia" kraju wytyczono na rok 1772, aby w ten sposób objąć jak największy obszar ziem polskich.

Najrzadziej zurbanizowanymi obszarami były woje-

wództwa: pomorskie (645), malborskie (349), chełmińskie (532), inowrocławskie (294), mazowieckie i płockie (po 263) oraz podlaskie (252 km²/1 miasto). Rzadka sieć miast w województwach: pomorskim, chełmińskim, inowrocławskim, mazowieckim i podlaskim wpłynęła na fakt, że regiony te aktywnie uczestniczyły w procesie wyjednywania przywilejów targowych. Wyjątkami od tej reguły były tereny województw: malborskiego i płockiego. Można przypuszczać, że w przypadku województwa malborskiego na sporadyczność wiejskich punktów wymiany wpływały struktury własnościowe, osadnicze i wyznaniowe, inne niż na pozostałych obszarach Korony. Województwo malborskie posiadało zwarty kompleks królewszczyzn, tzw. ekonomii malborskiej (dla dóbr królewskich rzadko wystawiano przywileje targowe). Tak też było w woj. bełskim, gdzie istniał duży kompleks dóbr ekonomicznych, w którym ani jedna wieś nie ubiegała się o królewskie zezwolenia na handel. Targowiska wiejskie sprzężone najczęściej były z potrydenckimi zjazdami dewocyjnymi przy kościołach rzymskokatolickich i cerkwiach unickich, a województwo malborskie charakteryzowało się dużym odsetkiem ludności protestanckiej. Niezbyt jasny wydaje się brak uprzywilejowania targowisk wiejskich w woj. płockim. Być może sieć targowisk wiejskich istniała i tam, tylko sporadycznie ubiegały się one o przywileje.

Najgęściej umiastowionymi terenami w Koronie były województwa: łęczyckie - 129, kaliskie - 174, rawskie -

195, sandomierskie - 206, poznańskie - 215, brzesko-kujawskie - 219 km²/1 miasto. Za wyjątkiem województw poznańskiego i kaliskiego pozostałe były mało aktywne na polu ubiegania się o królewskie prawa targowe we wsiach³⁶.

Można mówić o pewnej prawidłowości rysującej się z porównania sieci rynków miejskich z siecią uprzywilejowanych w drugiej połowie XVII i w XVIII w. targów w osadach wiejskich - im mniej zurbanizowany region, tym częściej wsie otrzymują przywileje na targi i jarmarki, a odwrotnie było w przypadkach regionów lepiej umiastowionych (np. sandomierskie, łęczyckie), gdzie proces uprzywilejowania wsi był bardzo słaby. Reguła ta nie dotyczy wszystkich regionów. O odchyleniach od niej decydowały różne miejscowe czynniki: struktura własności ziemskiej (np. w dużych kompleksach dóbr rzadko zakładano wiejskie targowiska), częściowo struktura wyznaniowa (dotyczyło to szczególnie ziem ruskich Korony, które dopiero po wprowadzeniu w życie postanowień synodu biskupów unickich w Zamościu z 1720 r., co nastąpiło dopiero w latach 70-tych i 80-tych XVIII wieku, zaktywizowały się w staraniach o przywileje handlowe). Niejasną sprawą wydaje się rzadkość targów wiejskich na względnie słabo zurbanizowanych obszarach Lubelszczyzny, ale decydować tam również musiały względy ziemskiej struktury własnościowej.

Generalizując należy stwierdzić, że wsie targowe miały wypełnić istniejące luki w sieci punktów wymiany. Targowiska wiejskie otrzymywały przywileje w czasach, gdy

obserwować można było duży spadek liczby lokowanych miast. Ziemie polskie, centralne i zachodnie, w XVII i XVIII w. (w porównaniu z okresami wcześniejszymi) rzadko uzupełniane były nowymi ośrodkami miejskimi, a i te nie często rozwijały się w takim stopniu jak np. miasta XV-to, czy XVI-wieczne. Zakładanie targów we wsiach nastąpiło więc w czasach niepomysłnego dla ośrodków miejskich kryzysu ekonomicznego i stagnacji wywołanej jego skutkami. Targowiska wiejskie nie wymagały zresztą inwestycji, co koniecznym było przy zakładaniu miast (organizowanie kolonizacji, udzielanie lat wolnizny, dotowanie inwestycji budowlanych - ratusza, kompleksu zabudowań mieszkalnych itd.), a na co nie było stać średniozamożnego szlachcica.

Należy też zastanowić się - jak często przywilej targowy był punktem wyjścia dla dalszych starań o nadanie dla osady charakteru miejskiego? Tylko 16 wsi (4,0%) otrzymało w następstwie rozwoju handlowego miejski przywilej lokacyjny.³⁷ 24 wsie (6,0%) w następstwie rozwoju usług handlowych zaczęły tytułować się miasteczkami, mimo, że nie posiadały odpowiednich aktów prawnych normujących status osad miejskich. W sumie w 40 wsiach targowych (uprzywilejowanych) aktywna wymiana spowodowała, że osady te nabrały charakteru miasteczek (10,0% ogółu wsi targowych).³⁸ Ten niewielki odsetek uwiadczenia, że zamierzeniem twórców miejsc handlowych nie było stworzenie konkurencyjnych w stosunku do okolicznych miast ośrodków miejskich, tylko zorganizowanie dodatkowych placów targowych,

gdzie następowałby zbyt produktów rolnych, a mieszkańcy okolicznych osad mogliby zaopatrzyć się w towary miejskie. Wiele osad charakter targowy zachowało i w czasach późniejszych - nie stając się miastami, np. w województwach: chełmińskim - Jabłonowo³⁹, kaliskim - Kramsk⁴⁰, krakowskim - Liszki⁴¹, Łukowica⁴², Niegowić⁴³, Uście Gorlickie⁴⁴, w mazowieckim - Czerwin⁴⁵, Jądów⁴⁶, Korytnica⁴⁷, płockim - Strzegów⁴⁸ i Zieluń⁴⁹, pomorskim - Kiełpino⁵⁰, Kolibki⁵¹, Krokowa⁵², Lipusz⁵³, Niewieścina⁵⁴, Przywidz⁵⁵, Sierakowice⁵⁶, Skórcz⁵⁷, Stężyca⁵⁸, Topolno⁵⁹, Żuków⁶⁰, sandomierskim - Łopuszno⁶¹, sieradzkim - Zadzim⁶².

Obserwacja mapy targowisk wiejskich w Koronie w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku wskazuje też, że nawet w obrębie poszczególnych województw wyłonić można większe skupiska miejsc targowych, podczas gdy inne okolice są prawie całkowicie ich pozbawione. Charakterystyczne były koncentracje tego typu "miejsc" w promieniu ok. 50 km wokół dużych miast. Dały się wyodrębnić większe skupiska wiejskich targowisk w rejonach Gdańska, Warszawy i Poznania. W promieniu 50 km od Krakowa usytuowanych było 34, Poznania 29, Gdańska 26, Warszawy 19 targowisk wiejskich wyposażonych w królewskie zezwolenia na handel. W sumie trzecia część wiejskich targowisk zlokalizowana była wokół dużych miast (27% ogólnej liczby 400 targowisk posiadających przywilej). Bliższe przyjrzenie się geografii tego zjawiska wskazuje, że i inne, mniejsze od wymienionych wyżej miast, np. Toruń, Grudziądz, czy też

miasta zachodniej Wielkopolski również wpływały na zagęszczenie się w ich rejonach wiejskich placów targowych. Tego typu zjawisko obserwować można ponadto w okolicach Lwowa. Zjawisko zagęszczania się sieci wiejskich targowisk w rejonach dużych ośrodków miejskich wskazuje na funkcję jaką miały pełnić wsie targowe. Były one punktami, gdzie dokonywano zakupów artykułów aprowizacyjnych, zaopatrując duże ośrodki miejskie w żywność.⁶³

Konstytucja 1507 r. nakazujący aby "jarmarki w targi po wsiach bywać nie mają, pod utraceniem rzeczy, które sprzedają" wymienia niektóre przedmioty handlu, których wymiana mogła odbywać się również we wsiach. Były to: zboże, bydło i zwierzęta hodowlane (*exceptis frumento, pecoribus, pecudibusque*).⁶⁴ Należy zastanowić się, jak wyglądał handel tymi artykułami na targowiskach wiejskich badanego okresu?

Podstawowym na ziemiach polskich artykułem handlowym w XVI-XVIII wieku było zboże. Organizacja zbytu tego surowca oddziaływała na strukturę handlu wewnętrznego - ośrodki wymiany, terminarz zjazdów handlowych, sytuację ekonomiczną grup kupieckich. Przejęcie w XVI w. handlu zbożowego przez szlachtę stało się bezpośrednią przyczyną upadku miast jako centrów wymiany. Przeważające masy tego artykułu w drodze z folwarków do Gdańska nie przechodziły przez rynki miejskie. Wyjaśnić należy jakie miejsce w handlu zbożowym przypadło w udziale XVI-XVIII-wiecznym wsiom targowym. Czy rozmieszczenie ośrodków tar-

gowych i terminarz imprez handlowych świadczyły o istnieniu związku pomiędzy powstaniem sieci targowisk wiejskich, a upadkiem znaczenia miast dla rynku zbożowego.

W XVI w. pojawiały się konkurencyjne do miast zaanżelowanych w handel zbożowy osady targowe we wsiach nadrzecznych. Charakter portowo-targowy noszą wówczas m.in. Kamion nad Bzurą, Modlin nad Bugonarwią, Podgórze, Puławy, Skrwilno nad Wisłą oraz Niemirów i Zuzela nad Bugiem.⁶⁵ Wszystkie przykłady pochodzą z terenów mazowiecko-podlaskich. Wykaz jest jednak niekompletny, ale brak badań nad tym zjawiskiem nie pozwala na jego uściślenie. Wydaje się, że zjawisko wsi targowo-portowych miało charakter masowy i wiejskie porty, z których spławiano szlacheckie zboże często stawały się miejscami wymiany handlowej.

Analiza mapy uprzywilejowanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku wsi targowych i porównanie jej z siecią rzek spławnych wskazuje, że wsie portowo-targowe rozwijały się i wcześniej tylko na Mazowszu i Podlasiu. Pojawiają się takie nowe osady w woj. mazowieckim: Popów Kościelny (przywileje z 1665 i 1754 r.), Ciekryn (1758 r.), Zegrze (1786 r.), rawskim: Secymin (1727 r.), podlaskim: Granne Kościelne (1789 r.), Prostyń (1754 r.).⁶⁶ Prawie całkowicie brakuje tego typu osad w innych regionach. Czym mogło to być uwarunkowane? Specyficznie mazowiecko-podlaskie zjawisko wsi portowo-targowych mogło być efektem kilku czynników: innej niż w pozostałych regionach Korony struktury własności ziemskiej, gdzie wsie targowe były miejscem

skupywania zboża od drobnej szlachty, która nie wozila sama swych towarów do Gdańska, bardziej nasilonym niż w innych regionach Korony wiejskim osadnictwem żydowskim oraz słabszą niż gdzie indziej urbanizacją. W innych regionach, gdzie dominowały szlacheckie dobra kilkuwioskowe ośrodki portowo-targowe zyskiwały status miasta. Takie zjawisko obserwować można w sandomierskich dobrach Firlejów, gdzie w XVI w. powstają konkurencyjne dla miast królewskich ośrodki portowe: Janowiec nad Wisłą i Baranów nad Wieprzem.⁶⁷

Handel zbożem odbywał się w dwu terminach: jesiennym, we wrześniu - po zakończonych żniwach oraz zimowym - w styczniu i lutym - po zakończeniu omłotów, a przed wiosennym frachtem gdańskim. Analiza kalendarzowa jarmarków we wsiach w świetle przywilejów królewskich z lat 1658-1792 wskazuje, że tylko we wrześniu targowiska wiejskie charakteryzował stosunkowo większy ruch handlowy. Odbywała się wówczas większa liczba zjazdów jarmarcznych (sierpień - 6,7%, wrzesień - 10,4%, październik - 5,4% wszystkich nadanych terminów jarmarcznych). Zboże było więc jednym z artykułów handlu na rynkach wiejskich, ale zainteresowanie handlem zbożowym nie było tak duże jakby się tego było można spodziewać. Wyższy niż we wrześniu odsetek dorocznych zjazdów handlowych miał odbywać się w lipcu - 11,0% terminów, a w listopadzie prawie tyle samo co we wrześniu 9,9% wszystkich planowanych spotkań handlowych. Bardzo niepopularne były terminy styczniowe - 5,9-6,3%

wszystkich zjazdów oraz lutowe - 4,0-6,3%.⁶⁸

Wydaje się, że rola targowisk wiejskich w handlu zbożowym polegała nie na względnie dużych kontraktach, na których dokonywano poważnych transakcji tym surowcem lecz na sprzedaży małych ilości zbóż, ale za to stale przez cały rok. W 1564 r. ilustratorzy opisujący wieś Wiskitki Kościelne stwierdzili: "bywa tam w tej wsi targ w niedzielę u kościoła, bywa zboża dosyć i mięsa".⁶⁹ W 1786 r. Stanisław August zezwolił na zjazdy handlowe w Lubaszu (woj. poznańskie): "teżże wsi nadając wolność w sąsiedzkich krajach wsiom niektórym do handlu sposobność mającym, pod nazwiskiem Marc Flecke dozwolone, mianowicie miejscu temuż nadajemy targi z wolnością przedawania, dowożenia i kupowania zbóż i innych produktów". Aby zorganizować prawidłowo ten handel targowisko w Lubaszu otrzymało 12 dorocznych terminów zjazdów i 2 cotygodniowe targi.⁷⁰ W początkach XIX w. o wymianie na targowisku w Czyżewie (woj. mazowieckie), wsi bez praw miejskich, używającej jednak nazwy "miasto" pisano, że na targach tamtejszych handluje się koźmi, bydłem i zbożem "tylko na własne potrzeby obywateli".⁷¹

Na przykościelnych i przykarczemnych "miejscach" wystawiano na sprzedaż zboże, głównie chłopskie, niekiedy z gospodarstw drobnoszlacheckich, młócone sukcesywnie jesienią i zimą. Potwierdza to omówiony wyżej kalendarz zjazdów dorocznych, w którym szczególnie okres jesienny był bogatszy w zjazdy handlowe. Tego typu technika handlu

zbożem uzależniona była od zbytu na potrzeby dużych miast, ale również służyła celom spekulatywnym, wcześniejsze skupowania zboża chłopskiego, by go wystawić na sprzedaż na miejskich jarmarkach stycznych i lutowych (przed spławem wiosennym do Gdańska) lub wystawić na sprzedaż na rynkach miejskich na przednówku, kiedy zboże zyskiwało najwyższą cenę.

W ekonomice włości szlacheckich XVII i XVIII stulecia istotną rolę odgrywały dochody czerpane ze zbytu wyprodukowanych w ramach gospodarstw folwarcznych napojów alkoholowych - piwa i gorzałki.⁷² Na intratność produkcji trunków i handlu nimi zwracał już w drugiej połowie XVI w. uwagę A.Gostomski. Ten sam ekonomista karmił jednak targowiska wiejskie za łączenie ich ze zjazdami religijnymi, "kiedy około kościoła kiermasze, a pospolicie grzałkowe". Zrzymał się on z tego powodu, że dochód, który płynął ze sprzedaży trunków pobierali plebani.⁷³ Walka o prawo propinacji trwała przez cały XVII i XVIII wiek.

Charakterystycznym jest pojawienie się w tym czasie grupy przywilejów, w których określa się miejsce targowe nie sprzężone z placem przykościelnym.⁷⁴ Już w 1748 r. August II na prośbę dziedzica nadał "prawo odbywania co czwartek targów na miejscu zwanym Zielonka pod miastem Brzeskim Podgórnym" w woj. krakowskim. Przywilej ten potwierdził Stanisław August w 1766 r.⁷⁵ W 1771 r. wieś szlachecka Bolesław (woj. krakowskie) otrzymała przywilej "na targi" czyli 12 dorocznych jarmarków, ale w dokumencie

kościół bolesławskiego wśród miejscowości należących do parafii tamtejszej wymieniono "miasteczko Małobądz". Nie jest ono znane jako osada obdarzona prawem miejskim. W XIX w. była tylko małą wsią. Małobądz jest więc zapewne nazwą "miejsca targowego", uprzywilejowanego w 1771 r. Zresztą w 1787 r. terminem "miasteczko" nazywał Bolesław "Spis diecezji krakowskiej".⁷⁶ W 1773 r. kancelaria królewska wystawiła "przywilej na targi" do miejsca nowo założonego Czekaj zwanego przy wsi Zduniska Wola, w woj. sieradzkim.⁷⁷ Przywilej z 1787 r. dotyczy Międzylesia k. Warszawy i zezwalał na "targi do miejsca Kaczydół zwanego, pryncypalnych dóbr Borkowa i Zerznia w woj. mazowieckim leżących".⁷⁸ W 1787 r. posesor zbyszewskiego starostwa niegrodowego otrzymał "przywilej na targi do wsi Zbyszewa w ziemi dobrzyńskiej, na miejscu Strachwi zwane".⁷⁹ W 1788 r. wystawiono "przywilej na targi do wsi Wielka Wola na miejscu Paradyż zwanym, w województwie sandomierskim".⁸⁰ Charakterystyczne nazwy placów targowych, tzw. "miejsc" pochodzą od nazw karczem, które tam były zlokalizowane. Właściciele dóbr ziemskich unikali w ten sposób dostarczania klienteli karczom plebańskim przy placach przykościelnych, a poprzez targowiska wiejskie organizowali zbyt własnych wyrobów alkoholowych. Place przykościelne stawały się coraz mniej atrakcyjne, gdyż po przeniesieniu świąt kościelnych z dni powszednich na niedzielę starano się nie łączyć ich ze zjazdami handlowymi. W. Surowiecki pisał: "dziecizce dóbr ziemskich

nie przestając na licznych karczmach wabiących na wszystkie strony ciemny lud do próżnowania i opilstwa, w targach i jarmarkach chcieli jeszcze szukać źródła swoich dochodów".⁸¹ Dochody ze sprzedaży w czasie zjazdów handlowych napojów alkoholowych były widocznie dość znaczne, bo w 1820 r. tak pisano o tym handlu w Czyżewie (woj. mazowieckie): "jarmarki takż dość liczne bywają, zyski z wyszynku wódki i piwa niezmiernie wiele przynoszą dla Żydów".⁸²

Koncentracja wsi targowych w regionach najbardziej zurbanizowanych - w okolicach Gdańska, Krakowa i w zachodniej Wielkopolsce świadczy o roli aprowizacyjnej jaką pełniły targowiska wiejskie w stosunku do miast.⁸³ Nie dysponujemy niestety danymi z badanego okręgu, warto więc zwrócić uwagę co było przedmiotem targów na tych spotkaniach handlowych w czasach późniejszych. W XIX w. Słownik Geograficzny notuje przedmioty wymiany we wsiach targowych podgdańskich: Kiełpino - bydło i towary kramne, Kiszewo - bydło, Lipusz - bydło i towary kramne, Przywidz - bydło i towary kramne, Stężyca - bydło, trzoda chlewna i towary kramne, Krokowa - bydło i towary kramne.⁸⁴ Dość jednolity asortyment tych targowisk wskazuje, że z jednej strony miały zaopatrywać przybyłych z Gdańska i z innych miast pomorskich kupców przede wszystkim w zwierzęta hodowlane, rzeźne, przeznaczone do aprowizacji ludności miejskiej, a z drugiej strony dowożono do wsi na targi towary kramne, a więc wyroby rzemieślnicze. Podobną struk-

turę handlu w drugiej połowie XIX w. posiadały czynne wówczas jeszcze targowiska w innych regionach. W Jabłonie (dawne woj. chełmińskie) handlowano końmi, bydłem i towarami kramnymi.⁸⁵ W Kramsku (d. woj. kaliskie) wystawiono na sprzedaż: konie, bydło, trzodę, płody rolne surowe, wyroby rzemieślnicze sąsiednich miasteczek (m.in. z Konina).⁸⁶ W Łukowicy (d. woj. krakowskie) przedmiotem handlu jarmarcznego było bydło i trzoda.⁸⁷ W Jadowie (d. woj. mazowieckie) odbywały się 2 jarmarki na konie i 2 jarmarki na woły - każdy dwuniedzielny.⁸⁸ W Bukowsku (d. woj. ruskie) handlowano zbożem, bydłem, końmi i trzodą.⁸⁹ W Czyżewie ok. 1820 r. na jarmarku sprzedawano: konie, bydło, zboże, wiktuały "na własne potrzeby obywateli". Czyżewo zaliczano już wtedy do kategorii miasteczek.⁹⁰ W byłej wsi targowej (w 1791 r. lokowanej jako miasto) Myszyńcu w 1820 r. handlowano: bydłem rogatym, świniami, towarami łokciowymi i skórami wyprawczymi.⁹¹ W pierwszej połowie XIX w., we wsi Puławy przy kościele sprzedawano: "wszelkie towary i nierogaciznę".⁹² Dane te pochodzą z czasów znacznie późniejszych, kiedy w ekonomice ziem polskich nastąpiły duże zmiany.

Również rzadkie wzmianki o przedmiotach wymiany w wiejskich "miejscach" w XVI-XVIII w. potwierdzają fakt, że bydło i produkty pochodne (mięso, wędliny, skóry itd.) stanowiły najbardziej podstawowe artykuły handlu. Wspominana wielokrotnie konstytucja sejmowa z 1507 r. zakazywała targów wiejskich, za wyjątkiem handlu bydłem i trzodą chlewną. Nie było to pozbawione realnych podstaw.

M.Kromer, a za nim S.Starowolski wymieniają "rzeczy na targach ... po wsiach ... wystawiane": połcie słoniny, baraniny, wołowina, cielęcina, mleko, ryby i jarzyny.⁹³ W 1577 r. w Jabłoni Łuckiej (woj. podlaskie) w czasie kiermaszu odpustowego zebrani handlowali m.in. bydlę.⁹⁴ Laudum ziemian sanockich z 1647 r. zebranych na sejmiku w Wiszni postanawiało: "także po wsiach bydło, konie kupując, aby nie czynili (złodzieje kradzieży - JM) panowie dóbr swoich dziedzinych, panowie arendarze, zastawnicy i dzierżawcy przestrzegać tego powinni".⁹⁵ Statut cechu garbarzy z Bielska Podlaskiego z 1584 r. wykazywał możliwości zaopatrzenia się w surowce: "skóry też baranie, kozie i cielęce, jednoroczne i dwulatkowe, od roku do roku na każdy dzień ustawicznie od rzeźników i od gości przyszedzsy na rynek wolno będzie samym garbarzom skupować, tak w mieście samym, jako i po praznikach jeżdżąc i po jarmarkach".⁹⁶

Pośrednio o istnieniu rozwiniętego handlu bydlę, trzodą i mięsem świadczą grupy rzeźników tzw. wiejskich, stale w XVI i XVII wieku pojawiające się na targach i jarmarkach wiejskich, konkurujących z rzeźnikami miejskimi, cechowymi. Dopuszczani są jednak na miejskie rynki, gdyż stanowią oni grupę pośredników zajmujących się skupowaniem mięsa po wsiach (zapewne w czasie omawianych wiejskich zjazdów handlowo-odpustowych) i dostarczają je na targowiska miejskie. W miastach powoływano tzw. wolnice na mięso i pieczywo, aby rzeźnicy i piekarze pozacechowi

mogli dostarczać na nie produkty spożywcze, zaopatrujące ludność miejską.⁹⁷ Duży odsetek rzemieślników żydowskich, zajmujących się w XVII i XVIII stuleciu rzeźnictwem i piekarnictwem był efektem uchylecia monopolu cechowych w czasie okresów "wolnic", ale też wskazuje on na powiązania jakie istniały między handlarzami żydowskimi zamieszkałymi po wsiach, a miejską ludnością żydowską.

Względy aprowizacyjne dużych miast i regionów lepiej zurbanizowanych sprawiały, że targowiska wiejskie grupowały się w rejonach: Gdańska, Krakowa, Poznania i Warszawy.⁹⁸ Nie mają więc zapewne racji Kromer i Starowolski twierdząc, że wystawiane na kiermaszach przykościelnych towary mięsne przeznaczone były dla ludności wiejskiej - "I plebs nawet wiejski ma zwyczaj stoł zastawiać połączonymi słoniny, baraniną, wołowiną, cielęciną ..., które to rzeczy na targach i po wsiach przy kościołach i widocznych miejscach w świąteczne dni są wystawiane".⁹⁰ Odbiorcami towarów jak można przypuszczać byli przede wszystkim przekupnie przybywający do placów przykościelnych i przykarczemnych, celem nabycia bydła i mięsa.¹⁰⁰

Obrót bydłem, nierogacizną i mięsem miał duże znaczenie dla organizacji targowisk wiejskich, szczególnie dla terminów spotkań handlowych. Handel bydłem i mięsem mógł odbywać się nie co tydzień - aby unikać ryzyka sprzedaży tych artykułów, ale w rzadszych niż cotygodniowych terminach zjazdów jarmarcznych, których liczba na rynkach dochodziła do kilkunastu. Było to też typowe dla targowisk

małomiasteczkowych.

Targi-jarmarki odbywały się co miesiąc. Dawało to lepsze zaopatrzenie, poprzez równomierne dostawy artykułów żywnościowych. Technika targów-jarmarków comiesięcznych była zresztą etapem w który wszedł handel jarmarczny właściwie w drugiej połowie XVIII stulecia. Wcześniej odbywało się mniej zjazdów na targowiskach wiejskich i w nierówno rozłożonym rytmie rocznym. Obserwujemy większe niż przeciętne nagromadzenie terminów w miesiącach: lipcu (11,3% wszystkich terminów), marcu (do 14,1%), w listopadzie (9,9%). W marcu i listopadzie odbywać się musiała sprzedaż bydła rzeźnego w sezonach przedświątecznych, zaś w lipcu dostawy tych artykułów przeznaczone były na zaopatrzenie ludności w czasie żniw.¹⁰¹ Szczególną cechą rozmieszczenia targowisk wiejskich na ziemiach polskich był ich brak na terenach, przez które przebiegały główne szlaki przepędu wołów.¹⁰² Należy stwierdzić, że wsie targowe miały duże znaczenie dla struktury handlu wewnętrznego. Ich ścisłe powiązanie z aprowizacją miast powodowało, że miasta bardzo rzadko podejmowały walkę z nimi i to tylko wówczas, gdy osady te poza funkcjami handlowymi stawały się konkurencyjnymi ośrodkami produkcji rzemieślniczej i nabierały charakteru miejskiego, unikając płacenia podatków.¹⁰³

Towarem, wystawianym na jarmarkach wiejskich, o którym stale wspominają dziewiętnastowieczne źródła były towary kramne. Niewiele możemy powiedzieć o przedmiotach,

które określano tym mianem. Wydaje się, że były to produkty rękodzieła miejskiego i wiejskiego, mające zaopatrywać ludność wiejską w artykuły potrzebne w gospodarstwach oraz niektóre artykuły spożywcze, czy też ubranio-we, których nie wyrabiano w ramach gospodarstw chłopskich. W 1577 r. w czasie kiermaszu w Jabłoni Lackiej (woj. podlaskie) handlowano m.in. suknem.¹⁰⁴ Handlarze z miasta Nowego n. Wisłą (woj. pomorskie) w czasie odpustów w miejscowościach kościelnych sprzedawali obuwie, np. w Piaseczynie i Lubieszewie (1665 r.) oraz na jarmarku we wsi Niwieścinie (1709 r.).¹⁰⁵ Na jarmarkach w Bzowie w 1676 r., a w 1696 r. we wsi Rakowcu nowianie sprzedawali wyroby metalowe, natomiast w 1745 r. kupiec nowski woził do Czarża na jarmark pierniki.¹⁰⁶ W miasteczku Myszyńcu (woj. mazowieckie), które od połowy XVII w., aż po 1791 r. było wsią targową, w 1820 r. przedmiotem wymiany były tzw. towary łokciowe, a "najpryncypialniej piędno i drylichy stanowią przedmioty handlu".¹⁰⁷ Dość rzadkie wzmianki o "towarach kramnych" wskazują, że targowiska wiejskie nie miały innego niż rynki miejskie asortymentu towarów.

Powiązanie handlu wiejskiego z odpustami sprawić musiało, że liczne tam były artykuły spożywcze "luksusowe" - wyroby cukiernicze, piekarnikarstwo, pieczywo obwarzane oraz towary zabawkarskie, dewocjonalia itd. Towary te uatrakcyjniały zjazdy dewocyjno-gospodarcze i jako relikty targowisk wiejskich przetrwały one w miejscach odpustowych do czasów nam współczesnych.

Na technikę handlu wewnętrznego składały się cyklicznie odbywające się zjazdy, na których dokonywano wymiany. W późnym średniowieczu wykształciły się dwa typy zjazdów - cotygodniowe targi i doroczne jarmarki, poprzez które ośrodki miejskie utrzymywały kontakty z rynkami - regionalnym i lokalnym. Targ cotygodniowy stanowił podstawową formę więzi łączącej miasto i miasteczko z rynkiem lokalnym. Przybywająca wówczas ludność mogła zaopatrywać się w podstawowe produkty żywnościowe i wyroby rzemieślnicze. W czasie dorocznych zjazdów przybywały na rynki miejskie grupy związane nie tylko z rynkiem lokalnym, ale również z regionalnym. Dokonywano zakupów hurtowych, zawierano kontrakty i umowy handlowe. Uczestniczyli w nich kupcy z innych miast.

Obserwowany upadek tej techniki handlu w XVII i XVIII wieku, przejawiający się zmniejszeniem obrotów, zwielokrotnieniem liczby zjazdów dorocznych, przenoszeniem cotygodniowych spotkań na niedzielę - co miało być odbiciem zmniejszenia się również obrotów - uznawano jako przejaw kryzysu ekonomicznego, który szczególnie miał się odbić na sytuacji miast. Obserwacje techniki handlu w XVII i XVIII w. prowadziły do prawie całkowitej negacji roli gospodarczej małych ośrodków miejskich.

Nie można pogodzić się z tymi utartymi w historiografii sądami. Przecież nie tylko w Rzeczypospolitej następował upadek jarmarcznej formy handlu. Regres jarmarków przejawiał się w całej europejskiej gospodarce,

a w Koronie możemy obserwować upadki starych emporiów handlu jarmarcznego - Gniezna, Poznania i Jarosława. W XVII i XVIII w. coraz większa masa towarów trafiała do obrotu niezależnie od jarmarków, a odbiorca detalicznie coraz częściej otrzymywał towar nie nabyty na targu.¹⁰⁸

Badając czynniki kształtujące zjawisko targowisk wiejskich wskazano już niektóre aspekty techniki handlu. Sprzężenie targowisk z ośrodkami kultu religijnego sprawiło, że cotygodniowe targi do 1775 r. odbywały się najczęściej w niedzielę, a i później najczęstszym terminem cotygodniowych spotkań handlowych stał się zazwyczaj poniedziałek. Również pozostający w bliskim związku z terminem spotkań dewocyjnych, zwłaszcza że po 1775 r. przeniesiono wiele świąt kościelnych z dni powszechnych na niedzielę.

Tak jak targ niedzielny związany był z obowiązującym w Kościele Rzymsko-Katolickim i unickim obowiązkiem uczestnictwa w nabożeństwach niedzielnych, tak terminy jarmarków związane były z terminami odpustów. Zjawisko to w pełni nie daje się poznać, ze względu na zbyt szczupłą bazę źródłową. Po 1775 r. przywileje modyfikują terminarz jarmarków, przenosząc je najczęściej na poniedziałek po święcie. Jest to ślad przystosowywania techniki handlu do nowego kalendarza imprez religijnych i świadczy, że sprzężenie techniki handlu z życiem dewocyjnym wspólnot religijnych trwało nadal w drugiej połowie XVIII stulecia.

Zwrócić należy uwagę na liczebność zjazdów handlowych i rozmieszczenie w kalendarzu rocznym. W królewskich przywilejach handlowych dla wsi widoczny jest postępujący spadek cotygodniowych targów na rzecz comiesięcznych targów-jarmarków. Trudno określić rozmiary tego zjawiska, ale wskazują na to nawet fragmentarycznie dane ze 124 przywilejów wystawionych przez kancelarie koronne w latach 1764-1792. W 45 przywilejach odbiorcy uzyskali prawo cotygodniowych targów, gdy pozostałe 63,4% przywilejów odnosiło się do zezwoleń na same tylko jarmarki. Charakterystycznym jest to, że spośród tych 45 dokumentów, tylko w 9 wymieniono poza targami tygodniowymi dni jarmarków. W tych 36 przywilejach (80%) znajdowały się jedynie określenia dni targów tygodniowych. Odbiorcy uprawnień handlowych ubiegali się więc w tym czasie o jarmarki lub tylko o targi, rzadko zaś występowało zjawisko tradycyjne, starzeń o oba typy zjazdów handlowych.¹⁰⁹

Rozwój targowisk wiejskich szedł drogą nie tylko zorganizowania jednego centralnego ośrodka handlowego dla dóbr ziemskich - miasta w przypadku majątków wielowioskowych, wsi targowej - w przypadku niedużych kluczy dóbr. W dobrach klasztornych i dzierżawach królewskich dostrzec można w XVIII wieku jeszcze inne zjawisko - organizacji handlu w tych samych majątkach, na kilku targowiskach wiejskich.

W 1765 r. Stanisław August na prośbę starosty osieckiego nadał 4 odrębne przywileje zezwalające na

zorganizowanie jarmarków w 4 wsiach starostwa osieckiego: Barłożnie, Grabowie, Osieku i Skórczu.¹¹⁰ W dwu z wymienionych wsi odbywanie się jarmarków poświadczane jest źródłowo znacznie wcześniej. W 1678 r. na odbywających się w Skórczu jarmarkach wystawiali swoje towary łagiewnicy z miasta Nowego nad Wisłą. W 1735 r. kuśnierz z Nowego wczł na jarmark do Barłożna swoje wyroby.¹¹¹ Starostwo osieckie (woj. pomorskie) nie posiadające jednego centralnego ośrodka nandlowego miało w latach 60-tych XVIII wieku zorganizowany w formie 10 jarmarków odbywający się w różnych terminach w 4 wsiach tego starostwa. Decydowało o tym zapewne usytuowanie właśnie w tych 4 wsiach kościołów i kaplic. Już wcześniej musiały tam odbywać się zjazdy handlowe z racji odbywających się odpustów. Wśród terminów, które zawierał dokument królewski i późniejsza o 2 lata od niego informacja dzierżawcy osieckiego, rozesłana do sąsiednich miast terminy odpustów we wszystkich ośrodkach odpowiadały terminom jarmarków. Równomierne rozmieszczenie terminów zjazdów handlowych w różnych miejscowościach stwarzało bez wątpienia lepsze zaopatrzenie ludności w towary przywożone przez producentów miejskich i pozwalało na regularny rytm sprzedaży surowców rolnych i bydła. W 1767 r. terminarz jarmarków osieckich przedstawiał się następująco: Grabowo - 6 stycznia, Skórcz - 8 maja, Osiek - 12 maja - 13 czerwca, Barłożno - 16 maja, Skórcz - 13 czerwca, Grabowo - 22 lipca, Osiek - 16 sierpnia, Skórcz - 1 listopada, Barłożno - 11 listopada, Barłożno - 13 grudnia. Charakterystyczny jest rozkład tych

terminów w dwu sekwencjach: listopad-grudzień-styczeń oraz maj-czerwiec-lipiec-sierpień. Pominięto okresy: wiosenny luty-marzec-kwiecień oraz jesienny: wrzesień-październik. Poza okresami przerw jarmarki były rozłożone dość równomiernie, przy pewnym nagromadzeniu terminów w maju, spowodowanych zbiegiem z terminami odpustów.¹¹²

Luki w terminarzu mogą świadczyć, że w okresach tych odbywały się inne zjazdy handlowe (w miastach?), z którymi jarmarki wiejskie nie mogły konkurować. Skądinąd wiadomo, że okresy: wiosenny i jesienny charakteryzowała wzmożona wymiana handlowa, której przedmiotem było przede wszystkim zboże. Można w związku z tym stwierdzić, że jarmarki we wsiach starostwa osieckiego miały charakter uzupełniający w stosunku do targowisk miejskich. Widocznie naczelną ich funkcją było lepsze zaopatrzenie ludności wiejskiej w wyroby rzemiosła i w inne towary, których potrzebowało gospodarstwo chłopskie, nie zaś konkurowanie w zakresie obrotów z targowiskami miejskimi.

Podobną sytuację handlu na kilku targowiskach obserwujemy we wsiach starostwa kościerzyńskiego: Szymbarku i Nowym Barkoczyńie. W 1745 r. dzierżawca otrzymał przywilej na jarmarki w tych wsiach. Mimo, że Kościerzyna była miastem, jednak obie wsie były znacznie oddalone od niej. Ludność tam zamieszkała była luterkańska i zarówno w Nowym Barkoczyńie jak i Szymbarku zlokalizowane były zbory. Widocznie zjazdy doroczne w Kościerzynie nie przyciągały wieśniaków z protestanckich wsi, toteż zorganiz-

wano na placach przy zborach targowiska wiejskie, które pozwalały ludności wiejskiej na kontakty handlowe, zaopatrzenie w produkty miejskie i zbyć własnych towarów.¹¹³

Wśród przywilejów dla zgromadzeń zakonnych zwracając uwagę dokumenty dla: klarysek starosądeckich (Kamionka Mała - 1726 , Łącko - 1750 i 1754, Ujanowice - 1761), kartuzów z Kartuz (Grabowo Kościerskie - 1730, Goręczyno - 1730, Kiełpino - 1730 r.), dominikanów lwowskich (Dawidów - 1749, Kościejów - 1749 i Krotoszyn - 1749 r.), norbertanek zukowskich (Żuków - 1750, Chmielno - 1758 r.) i benedyktynów lubińskich (Lubin - 1755, Dalewo - 1767 r.)¹¹⁴. Zgromadzenia te poprzez system targowisk wiejskich organizowały jednolitą, adekwatną do istniejących potrzeb swoich dóbr ziemskich strukturę handlu. Składało się na nią kilka targowisk wiejskich uzupełniających się wzajemnie, dzięki różnym terminom zjazdów. Kartuzi z Kartuz i dominikanie ze Lwowa uzyskali po jednym, wspólnym dla całych dóbr przywileju handlowym, co potwierdza powyższe spostrzeżenia i wyklucza możliwość istniejącą w przypadku różnych dat, że targowiska mogły przemieszczać się z jednego do drugiego ośrodka handlowego. Wszystkie wsie targowe będące własnością klasztorów wyposażone były w obiekty sakralne - kościoły, cerkwie, kaplice. Można też przyjąć, że wszystkie należały do kategorii wsi targowo-odpustowych, gdzie odbywały się licznie odwiedzane przez okoliczną ludność zjazdy religijne.

Wzrost liczby nadawanych jarmarków przedstawia tabela

nr 16. Do lat 30-tych XVIII stulecia przywileje zezwalały najczęściej na stosunkowo niewielką liczbę zjazdów handlowych - od 1 do 4 jarmarków. W latach 30-tych i 40-tych tego stulecia nastąpił wzrost nadań zawierających zezwolenia na więcej niż 4 doroczne terminy. Proces ten wzrósł jeszcze w latach 50-tych i 60-tych, a w latach 70-tych i 80-tych wielokrotnienie liczby jarmarków doprowadziło do odwrócenia dotychczasowych proporcji - olbrzymia większość udzielonych zezwoleń przewidywała więcej niż 4 (najczęściej 9-12 jarmarków).¹¹⁵

Proces ten odbija wyliczona w oparciu o przywileje średnia arytmetyczna jarmarków przewidzianych w 1 przywileju. Do końca lat 20-tych XVIII w. pojedynczy przywilej przewidywał średnio ok. 3 jarmarków rocznie, w latach 30-tych i 40-tych średnia wzrosła i wynosiła 4,5 jarmarków, dalszy jej wzrost nastąpił w latach 50-tych i 60-tych - 4,8, gwałtownie zwiększał się prawie dwukrotnie w latach 70-tych i 80-tych - średnio 8,3 jarmarków w 1 przywileju.

W konsekwencji przywileje z lat 70-tych i 80-tych XVIII wieku charakteryzowała dążność do stworzenia takiej sytuacji by na targowiskach wiejskich odbywały się jarmarki raz w miesiącu. Zresztą ich rozmieszczenie w roku było dość równomierne, np. przywilej na jarmarki do wsi Hołubecze (woj. brackowskie) z 1791 r. przewidywał następujące terminy: "nazajutrz po Nowym Roku w styczniu, w dzień Świętego Szymona - 3 lutego, Św. Konona Męczen-

nika - 5 marca, Św. Hrehoryja biskupa - 7 kwietnia, Św. Pełahyi - 4 marca, Św. Łukjana - 3 czerwca, Św. Prokopyja - 8 lipca, Św. Stefana Męczennika - 2 sierpnia, Św. Wawryły - 4 września, Św. Jerofreja biskupa - 4 października, Św. Jerona Męczennika - 7 listopada, Św. Spirydona - 12 grudnia.¹¹⁶ Tego typu kalendarz imprez handlowych łączył w sobie cechy kalendarza targów (prawie zawsze były to poniedziałki) z kalendarzem jarmarków. Zawierał konkretne daty roczne i określał dzień tygodnia, w którym miały się odbywać, np. "poniedziałek przed Św. Jędrzejem Apostołem" lub "poniedziałek drugi po Św. Kazimierzu". Pojawiły się też przywileje lakonicznie stwierdzające: "każdego miesiąca w pierwszy poniedziałek" (Czerniawka, woj. bractawskie), z 1776 r. lub "co miesiąc pierwszego dnia" (Koneck, woj. brzesko-kujawskie) z 1775 r., albo "co dwie niedziele w dni poniedziałkowe" (Pliszkowa, woj. bractawskie) z 1783 r.¹¹⁷ Określenia tego typu sprawiały już trudność pisarzom kancelarii koronnych, którzy nie wiedzieli czy uznać je za targi czy też jako jarmarki, toteż stosowali wymiennie określenia: "przywilej na targi" lub "przywilej na jarmarki". Następował więc proces zacierania różnic pomiędzy instytucjami targów i jarmarków. Rzadszy niż cotygodniowy targ miał na celu skomasowanie obrotów towarowych i zapewnienie ludności stałej, rytmicznej wymiany handlowej. Był jednym z etapów ewolucji organizacji handlu wewnętrznego, dążącej do zbliżenia z konsumentem.

Uzyskiwanie w drugiej połowie XVIII wieku mniejszą

liczbę jarmarków nie świadczą, że w miejscowościach tych odbywało się tylko tyle zjazdów handlowych. Być może była to droga zwiększenia liczby jarmarków w celu uzyskania tytułu terminów, by targowiska te dysponowały równomiernie rozłożonymi w ciągu całego roku targami i jarmarkami co-miesięcznymi. Na zbadanie bilansu odbywających się w tych miejscowościach zjazdów handlowych nie pozwala fragmentarycznie zachowana baza źródłowa. Brak jest też informacji o wszystkich czynnych targowiskach. Można podejrzewać jednak, że tak było. Wskazują na to przykłady: Zakrzewa (woj. poznańskie), gdzie król zezwolił w 1726 r. na odbywanie się jarmarków (w nie znanej liczbie), w 1784 r. dziedzic uzyskał przywilej na 4 doroczne zjazdy.¹¹⁸ W 1785 r. Kazimierz Gzowski, dziedzic wsi Osięciny (woj. brzesko-kujawskie) otrzymał dokument uprawniający do "targów" mających się odbywać w terminach: Święto Opieki Św. Józefa (trzecia niedziela Wielkiego Postu), Znalezienie Krzyża Św. (3 maja), nazajutrz po Św. Trójcy (od 18 maja do 21 czerwca), nazajutrz po Św. Marii Magdaleny (23 lipca), nazajutrz po Wniebowzięciu NMP (16 sierpnia) i nazajutrz po Św. Teresie i Jadwidze (16 października). W 1786 r. tenże Gzowski uzyskał przywilej na 6 jarmarków, mających odbywać się: na Św. Stanisława Kostkę (13 listopada), na Św. Jana Ewangelistę (27 grudnia), na Św. Walentego (14 lutego), w sobotę po niedzieli śródpustnej (od 6 marca do 9 kwietnia) i na Św. Józefa Kalasantego (4 lipca). Terminy wskazane w obu dokumentach uzupełniały

kalendarz imprez handlowych w Osięcinach równomiernie rozmieszczonymi, comiesięcznymi targami i jarmarkami.¹¹⁹

Równomiernie w kalendarzu dorocznym rozłożone zjazdy, uwarunkowane były funkcjami, jakie miały pełnić wsie targowe - zaopatrywać zaplecze wiejskie w produkty codziennego użytku i aprowizować miasta i miasteczka w artykuły spożywcze. Tego typu technika handlu była postępową w stosunku do czasów wcześniejszych.

Rozwój handlu we wsiach nie był tylko specyficzną cechą organizacji rynku wewnętrznego ziem Korony Polskiej. Stwierdzono już, że struktury rynkowe ukształtowane zostały w toku średniowiecznego procesu umiastowienia, w oparciu o wzorce niemieckie lecz bez wykorzystania przewidzianego w tych wzorcach stopnia pośredniego - uprzywilejowanej osady handlowej o niepełnych prawach miejskich. Masowa aktywizacja polskich targowisk wiejskich jest jakby zamknięciem procesu umiastowienia, wypełnieniem luk powstałych wcześniej i to częstokroć w oparciu o te same wzorce niemieckie. W jednej z motywacji, przywileju z 1786 r. dla wsi Lubasz (woj. poznańskie), położonej przy granicy z ziemią lubuską stwierdzono: "teżż wsi nadając wolność w sąsiedzkich krainach wsiom niektórym do handlu sposobność mającym pod nazwiskiem Marc Flecke dozwolone, mianowicie miejscu temuż nadajemy, targi, z wolnością przedawania, dowożenia, kupowania zbóż i innych produktów.¹²⁰ Wsie tego typu dość licznie występowały na Śląsku, terenach brandeburskich i pruskich (Prusy Książęce). Na

Śląsku w omawianym okresie funkcje wiejskich osad targowych pełniły: Brzeg Dolny, Chocianów, Karłowice, Michałów, Międzybórz, Pobiedna i Sułów. W przytoczonych przykładach prawa wsi targowej były szczeblem do uzyskiwania pełnych praw miejskich.¹²¹ W ziemi lubuskiej spotykamy osadę targową rozwijającą się pod zamkiem joannitów w Łagowie, w której w latach 1723-1726 ustanowiono jarmarki. Dopiero w 1808 r. Łagów otrzymał prawa miejskie.¹²² Na terenie Pomorza Szczecińskiego we wsi Banie od 1578 r. miały odbywać się 4 doroczne jarmarki, a dopiero w 1679 r. nadano osadzie pełne, miejskie uprawnienia samorządowe.¹²³ Na saskich Łużycach w Rychwałdzie (Reichwalde) rozwinęło się targowisko specjalizujące się w handlu bydłem.¹²⁴ Znamiennym przykładem była historia śląskiej wsi Pobiedna, która w latach 1667-1815 posiadała prawa miejskie. Po włączeniu Górnych Łużyc do Prus utraciła te prawa, pozostając jednak osiedlem targowym.¹²⁵ Typem osiedla handlowego nie posiadającego praw miejskich były funkcjonujące na wschodnich terenach Prus osady noszące pruską nazwę "Lischke". Powstały one po 1380 r., gdy napływ osadników do Państwa Krzyżackiego ustał. Osiedla takie skupiały po kilka karczem, odbywały się tam targi, osiedlali nieliczni rzemieślnicy, ale mieszkańcy nie posiadali samorządu.¹²⁶ Zjawisko to przetrwało tam i w czasach nowożytnych można odnaleźć przykłady wsi targowych. Taką osadą była wieś Gajle (dziś Biała Piska), gdzie w 1595 r. ustanowiono targi na woły, w 1645 r. wieś otrzymała prawa dorocznych

jarmarków, a w 1722 r. została podniesiona do rzędu miast.¹²⁷ Istnienie typu wsi targowych na terenach sąsiadujących z ziemiemi koronnymi Rzeczypospolitej wpływało na przenoszenie wzorca niemieckiego na ziemie polskie. Potwierdzeniem tego jest fakt odnotowany w kartografii zjawiska, że wsie targowe skupiały się w pobliżu granic ze Śląskiem, Brandenburgią i Prusami.¹²⁸ Omawiane zjawisko przenoszenia niemieckiego wzorca osad o niepełnych prawach miejskich na grunt polski dotyczyło przede wszystkim strony prawnej, najwyraźniej występowało na terenach przygranicznych.

Analogicznymi osadami do koronnych wsi targowych, choć nie tożsamymi były miasteczka Wielkiego Księstwa Litewskiego. Liczne przywileje na targi, które wystawiały kancelarie litewskie z podpisem władcy odnoszące się do "dóbr" czy "wsi" niemal zawsze - jak uważa S. Alexandrowicz dawały początek miasteczkom, nie dysponującym jednak prawem miejskiego. Osiedla te odznaczały się przewagą funkcji miejskich, mimo, że posiadały charakter rolniczy. Było to specyficzną cechą procesu urbanizacyjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.¹²⁹ Decydować o tym mógł brak odrębnej w stosunku do ludności wiejskiej sytuacji ludności miast litewskich.¹³⁰ Na ziemiach polskich różnicę wprowadziła kolonizacja na prawie niemieckim. Kolonizacja ta objęła również ziemie Rusi Halickiej (włączone w XIV w. do Korony) i Podlasie przejściowo inkorporowane do Księstwa Mazowieckiego w I poł. XV stulecia (silnie wówczas

kolonizowane przez Mazowszan). Widoczne to jest w ujęciu geograficznym zjawiska koronnych wsi targowych. Mapa handlowych wsi w Koronie wykazuje duże dysproporcje. Poza Podlasiem, inne ziemie inkorporowane w 1569 r. mimo, że sieć miejska była w nich bardzo rzadka nie aktywizują się na polu uzyskiwania uprawnień handlowych. Regiony te chociaż zmieniły przynależność państwową charakteryzowały się nadal strukturami rynkowymi tożsamymi z Wielkim Księstwem Litewskim. Najwięcej osad targowych wiejskich powstało tam dopiero w 2 połowie XVIII stulecia.

Targowiska wiejskie analogiczne do powstających i aktywizujących się na ziemiach polskich w XVII i XVIII w. spotykamy w Mołdawii i w Rosji.¹³¹ Przypomnieć należy też istnienie tej formy organizacji handlu na gruncie węgierskim, włoskim, hiszpańskim i amerykańskim, o czym pisano wyżej omawiając związki targowisk z ośrodkami kultu religijnego.

Istnienie targowisk wiejskich na ziemiach polskich w świetle szerokiego występowania tego zjawiska w innych krajach dodatkowo wskazuje na fakt rozszerzenia się rynku wewnętrznego w Polsce.

Przypisy

- ¹ KRSW nr 4206, s. 71.
- ² Sł.G. t. XII, s. 397.
- ³ Sig. nr 15, s. 224.
Podobną walkę stoczyło miasto Poznań, które usiłowało nie dopuścić do realizacji projektu Zygmunta Grudzińskiego, który w swej dziedzicznej wsi Swarzędzu (woj. poznańskie) miał założyć miasto Grzymułtowo - por. Miasta, t. II, s. 302-303.
- ⁴ Sig. nr 1, s. 29; Łustracja województwa lubelskiego 1661, op. cit., s. 14.
- ⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, dz. XXV, nr 361, s. 5.
- ⁶ Sig. nr 14, s. 56v.
- ⁷ Sig. nr 17, s. 100.
- ⁸ Sig. nr 17, s. 156.
- ⁹ Volumina legum, t. VIII, s. 175. Szczepanków uzyskał w 1775 r. prawo na 12 dorocznych jarmarków - por. Sig. nr 32, k. 323; KK nr 55, cz. II, s. 25-26.
- ¹⁰ Por. tekst tego przywileju w: KK nr 37, s. 206-207.
- ¹¹ KK nr 47, cz. III, s. 86-87. Usiłowania stworzenia miasta pod klasztorem paulinów na Jasnej Górze są znacznie starsze. Zachował się plan pomiarowy "Nowej Częstochowy" z 1702 r., na którym przedstawiono osadę o rozplanowaniu typu miejskiego. Por. J. Braun - Częstochowa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny, Warszawa 1959, s. 17. W 1717 r. "oppidum" Częstochówka otrzymało królewski przywilej na targi i jarmarki - Sig. nr 19,

k. 27v; A.Borkiewicz, Wykaz miast...

¹² Volumina legum, t. VII, s. 352.

¹³ AGAD, Archiwum Roskie (majątkowo-prawne) 75/27.

¹⁴ Por. A.Gawurin, op. cit.

¹⁵ A.Jabłonowski, Podlasie ..., cz. III, s. 47.

¹⁶ Tamże, cz. I, s. 79-82.

¹⁷ AGZ t. XXI, s. 256.

¹⁸ Akta sejmikowe wójtewództwa krakowskiego, t. II, fasc. II, op. cit., s. 646; Konstytucja sejmowa z 1658 r. nie wspominała o poborze akcyzy we wsiach targowych - Volumina legum, t. IV, s. 243.

¹⁹ AGZ t. XXIV, s. 357.

²⁰ Tamże, t. XXIII, s. 36.

²¹ Tamże, t. XXIII, s. 279.

²² Tamże, t. XXIII, s. 391; Sig. nr 29, s. 15, nr 28, s. 50.

²³ Volumina legum, t. VII, s. 352.

²⁴ Por. mapę: Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.

²⁵ Por. Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego, wyd. J.Woliński, J.Michalski, E.Rostworowski, t. III, Wrocław 1960; Zasady o rolnictwie, rękodzielnach i handlu..., op. cit.

²⁶ Por. A.Wyrobisz, Polityka Firlejów ..., s. 597 - targi niedzielne odbywały się w Czemiernikach, Markuszowie, Lewartowie (woj. lubelskie), Janowcu (woj. sandomier-

skie), B. Baranowski, *Życie codzienne ...*, s. 69 stwierdza: "Targi odbywały się przeważnie raz w tygodniu, najczęściej w niedzielę rano przed nabożeństwem albo później po nabożeństwie".

- 27 Por. wyniki badań nad wytwórczością rzemieślniczą w tym regionie - J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach...*, s. 86-195.
- 28 Por. tabelę nr 10. Wyjątek stanowił Rajgród, który do 1566 r. był miastem prywatnym.
- 29 J. Topolski, *Walka chłopów podlaskich w przeddzień i w czasie insurekcji kościuszkowskiej*, "Roczniki Dzieł Społecznych i Gospodarczych" t. XVIII, 1956, s. 78.
- 30 Np. w 1661 r. w mieście Rogoźnie (woj. poznańskie) lustratorowie nakazywali: "zaczynam stosując się do tego przywileju (z 1535 r. - JM), aby burmistrz z radą tego przestrzegali, żeby w niedzielę targów nie bywało żadnych auctoritate nostra nakazujemy". Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659-1665, cz. I, s. 32; W mieście Ryczywół (woj. sandomierskie) targ niedzielny wyznaczył przywilej Jagiełły z 1389 r., ale w 1789 r. nie odbywał się. Lustracja województwa sandomierskiego 1789 r., cz. II, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław 1967, s. 58; W latach 60-tych XVII w. niedzielne targi odbywały się w miasteczku Przedborzu - Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664, cz. II, s. 58. Inaczej - według opinii S. Alexandrowicza - zjawisko terminarza niedzielnych targów występowało na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie targi niedzielne występowały bardzo często zarówno w miastach prywatnych jak i hospodarskich - por. S. Alexandrowicz, *Recenzja rozprawy doktorskiej J. Maroszka, Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i XVIII w.* (maszynopis).

- ³¹ Por. A.Wyrobisz, *Polityka Firlejów...*, s. 597.
- ³² Por. tabelę nr 12.
- ³³ Por. tabelę nr 11.
- ³⁴ Por. tabelę nr 12.
- ³⁵ Por. tabelę nr 11.
- ³⁶ Por. tabelę nr 13.
- ³⁷ Por. tabelę nr 14.
- ³⁸ Por. tabelę nr 14.
- ³⁹ W 1882 r. odbywało się tam 7 jarmarków. Sł.G. t. III, s. 352. W 1757 roku przywilej królewski przewidywał odbywanie się tylko 3 jarmarków - por. Sig. nr 29, s. 18.
- ⁴⁰ W 1883 r. odbywało się tam "dość licznie nawiedzanych" 6 jarmarków - Sł.G. t. IV, s. 609.
- ⁴¹ Sł.G. t. V, s. 323 - w 1884 r. 12 jarmarków.
- ⁴² Sł.G. t. V, s. 812 - w 1884 r. 6 jarmarków na bydło i trzodę (taka liczba jaką nadano w 1758 r.) - por. Sig. nr 29, s. 108.
- ⁴³ Sł.G. t. VII, s. 75. W 1886 r. 12 jarmarków.
- ⁴⁴ Sł.G. t.XII, s. 832; *Miasta*, t. I, s. 393. W 1892 r. 6 jarmarków "dla Słowacji i Polski".
- ⁴⁵ Sł.G. t. I, s. 836. W 1880 r. "kilka jarmarków licznie uczęszczanych".
- ⁴⁶ *Miasta*, t. II, s. 472. W 1823 r. odbywały się po 2 jarmarki na konie i 2 na woły - każdy dwudniowy.

- 47 Sł.G. t. IV, s. 428. W 1887 r. 4 jarmarki.
- 48 Sł.G. t. XI, s. 454; "przydrożne i pograniczne położenie sprawiło, że Strzegów choć nie zostało miastem było drobnym targowiskiem".
- 49 Sł.G. t.XIV, s. 60: Targ środowy w 1823 r. odbywał się tak jak przewidziano w przywileju z 1778 r.
- 50 Tamże, t.IV, s. 40-41.
- 51 Sł.G. t.IV, s. 260-261. W 1883 r. 3 jarmarki, a więc tylko tyle ile przewidywał przywilej z 1767 r.
- 52 Sł.G. t.IV, s. 681-682. W 1883 r. 4 jarmarki, a więc tyle ile przewidywał przywilej z 1757 r.
- 53 Sł.G. t.IV, s. 296.
- 54 Sł.G. t.VII, s. 135. "Do niedawna (do ok. 1876 r. - JM) odbywały się w Niewieścinie co rok dwa jarmarki, teraz je zniesiono, za co mają być zaprowadzone w Bukowcu".
- 55 Sł.G. t.IX, s. 242. W 1888 r. 4 jarmarki na bydło i towary kramne, a więc tyle ile przewidywał przywilej z 1754 r.
- 56 Sł.G. t.X, s. 584-585.
- 57 Sł.G. t.X, s. 697.
- 58 Sł.G. t.XI, s. 341-343.
- 59 Sł.G. t.XII, s. 224.
- 60 Sł.G. t.XIV, s. 849-850.
- 61 Sł.G. t.V, s. 730-731.
- 62 Sł.G. t.XV, s. 255 - "dwa jarmarki na Św. Małgorzatę i Św. Mateusz, które odbywały się do 1860 r. wraz

z przypadającymi na te dni odpustami".

- ⁶³ Por. mapę: Koncentracja wsi targowych w rejonach dużych miast w XVII i XVIII wieku.
- ⁶⁴ Volumina legum, t.VII, s. 165-166.
- ⁶⁵ S.Herbst, op. cit., s. 337; KZ, t. X, z. 12, s. 24 (Zuzela).
- ⁶⁶ Sig. nr 9, k. 10, nr 34, k. 143; KK nr 59, cz. II, s. 111-113 (Popów Kościelny); Sig. nr 27, s. 436 (Zegrze); Sig. nr 21, s. 138 (Secymin); Sig. nr 37, k. 47; KK nr 90, s. 76-77 (Granne Kościelne); Sig. nr 28, s. 365 (Prostyń).
- ⁶⁷ A.Wyrobisz. Polityka Firlejów ..., s. 582-600.
- ⁶⁸ Por. tabelę nr 15.
- ⁶⁹ Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570, wyd. Z.Kędzierska, Warszawa 1959, s. 41 i 172.
- ⁷⁰ Sig. nr 36, k. 40v; KK nr 78, s. 194-195.
- ⁷¹ KRSW nr 4206, s. 70.
- ⁷² Rozwój produkcji piwa i wódki w omawianym okresie był przedmiotem szeregu prac, m.in. J.Bergerówna, op. cit., s. 131-133 i 156-162, J.Maroszek, Rzemiosło w miastach ..., s. 114-120; M.Szczepaniak, Karczma. Wieś. Dwór. Rola propinacji na wsi wielkopolskiej od połowy XVII do schyłku XVIII wieku, Warszawa 1977, tenże, Przemysł i rzemiosło wiejskie w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII wieku, op. cit., i innych.
- ⁷³ A.Gostomski, op. cit., s. 101.
- ⁷⁴ Badania nad lokalizacją karczem przedstawiła B.Bojanowska-Ziemska, w pracy: Lokalizacja karczem wiejskich

w Polsce od końca XVII do połowy XIX wieku, "Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Budownictwo" t. 59, Warszawa 1978, ale nie zwróciła ona uwagi na sprzężenie niektórych badanych karczem z wiejskimi placami targowymi.

- 75 Sig. nr 31, k. 50v; KK nr 51, cz. II, s. 210-211.
- 76 KK nr 49, s. 425-426; Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r. wyd. J.Kłeczyński, (w:) Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. VII, Kraków 1894, s. 320. Por. J.Wiśniewski, Historyczny opis ... w okulskim, s. 14; Sł.G. t. I, s. 298.
- 77 Sig. nr 32, k. 228; KK nr 51, cz. II, s. 210-211.
- 78 Sig. nr 38, k. 5v; KK nr 83, cz. II, s. 22-24. Por. też Mapę szczegółną woj. mazowieckiego, Karola de Perthées w AGAD, Zbiór Kartograficzny AK 94.
- 79 Sig. nr 38, k. 1v; KK nr 83, cz. II, s. 22-24.
- 80 Sig. nr 37, k. 35-35v; KK nr 89, cz. II, s. 45-47.
- 81 W.Surowiecki, op. cit., s. 43.
- 82 KRSW nr 4206, s. 71.
- 83 Por. Mapę targowisk wiejskich w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.
- 84 Sł.G. t. IV, s. 40-41, 68, 112-113, t. V, s. 296, t. IX, s. 242, t. XI, s. 341-342.
- 85 Tamże, t. III, s. 352.
- 86 Sł.G. t. IV, s. 609.
- 87 Sł.G. t. V, s. 812.
- 88 Miasta, t. II, s. 471.

- ⁸⁹ Miasta, t. II, s. 345; Sł.G. t. I, s. 471.
- ⁹⁰ KRSW nr 4206, s. 70.
- ⁹¹ Tamże, s. 168.
- ⁹² T.S.Jaroszewski, J.Kowalczyk, Puławy - zarys historyczny rozwoju przestrzennego, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. II, 1957, z. 3/4, s. 226.
- ⁹³ M.Kromer, op. cit., s. 58-59; S.Starowolski, op. cit., s. 123.
- ⁹⁴ S.Alexandrowicz, op. cit., s. 97.
- ⁹⁵ AGZ, t. XX, s. 504.
- ⁹⁶ KK nr 58, cz. III, s. 334-335.
- ⁹⁷ H.Haubrichówna, Wolnice czyli wolne targi w miastach polskich do początku XVII w., "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" IV, 1935, s. 21-69.
- ⁹⁸ Por. mapę Koncentracja wsi targowych w rejonach dużych miast w XVII i XVIII wieku.
- ⁹⁹ M.Kromer, op. cit., s. 58-59; S.Starowolski, op. cit., s. 123.
- ¹⁰⁰ Handel bydłem i mięsem był zapewne dodatkowo zajęciem chłopów wielkopolskich, bo M.Szczepaniak w trakcie badań nad rzemiosłem wiejskim znalazł tylko 1 wzmiankę o rzeźniku wiejskim - por. M.Szczepaniak, Przemysł..., s. 58.
- ¹⁰¹ Por. tabelę nr 15.
- ¹⁰² Por. J.Baszanowski, Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w., Handel wołami, Gdańsk 1977.

- 103 Por. mapę Koncentracja wsi targowych ... z wynikami badań nad rynkiem regionalnym Krakowa - H.Madurowicz, A.Podraza, Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku, Wrocław 1958; M.Kulczykowski, M.Francić, Kraków jako ośrodek towarowy Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku, Warszawa 1963. Badania nad organizacją handlu wewnętrznego zwierzętami hodowlanymi postulowali: B.Baranowski, Z.Libiszowska, Stan i potrzeby badań nad historią hodowli w Polsce w XVI-XVIII wieku, (w:) Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, pod red. J.Lesiewiczowej, Wrocław 1959, t. II, s. 366-367, którzy pisali: "Nie można pominąć dużego znaczenia produkcji zwierzęcej dla wytworzenia się rynku krajowego czy wreszcie jej znaczenia w handlu zagranicznym. Zagadnienie, które dopiero czeka na opracowanie jest np. sprawa handlu zwierzętami domowymi lub produktami od nich pochodnymi. Posiadamy np. zaledwie ułamkowe dane o najważniejszych targach na zwierzęta
- 104 S.Alexsandrowicz, op. cit., s. 97.
- 105 A.Pryłowski, op. cit., s. 103.
- 106 Tamże, s. 146, 166.
- 107 KRSW nr 4206, s. 168.
- 108 J.Topolski, Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII wieku, Poznań 1977, s. 246-249. 8.Grochulska, op. cit., s. 793-811.
- 109 Por. tabelę nr 1.
- 110 Sig. nr 31, k. 21v; KK nr 1E, cz. II, s. 56-58.
- 111 A.Pryłowski, op. cit., s. 103.
- 112 Por. tabelę nr 9.

- 113 Sig. nr 28, s. 406.
- 114 Por. tabelę nr 3. F.Kiryk w pracy: Zarys dziejów latyfundium starosądeckiego (w:) Historia Starego Sącza od czasów rajdawniejszych do 1939 roku, pod red. H.Baryoza, Kraków 1979 pisał: "Niemniej ważny jest fakt gospodarczego oddziaływania parafii na podległy sobie teren przez organizowanie odpustów, powiązanych najczęściej z jarmarkami, oraz skupienie ludności w niedziele i święta na targach pod kościołem, tak skrzętnie wykorzystywanych przez miejscowych i wędrownych kramarzy" (s. 128). Nie zajął się on tymi problemami bliżej i nie poddał badaniom wiejskiego handlu przykościelnego w latyfundium klarysek sądeckich.
- 115 W tabeli nr 16 zestawiono dane z lat 1658-1792 uwzględniając tylko te regesty i same przywileje, w których znana była liczba przewidywanych zjazdów dorocznych. Podstawa źródłowa jest bardzo nierówna, gdyż większość informacji pochodzi z czasów gdy konsekwentnie prowadzono Księgi Kanclerskie (1764-1792), a dane o liczbie jarmarków przed 1764 r. są względnie nieliczne i należy je uznać jako uzyskane w drodze doboru losowego.
- 116 KK nr 96, s. 201-203.
- 117 KK nr 56, cz. II, s. 54-55 (Czerniawka), nr 55, cz. II, s. 411-413 (Koneck), nr 76, cz. II, s. 111-112 (Pliszkowa).
- 118 Sig. nr 20, k. 102, nr 35, k. 197v; KK nr 77, cz. II, s. 81-83.
- 119 KK nr 79, cz. II, s. 96-97 (przywilej z 1785 r.), nr 78, s. 193-194 (przywilej z 1786 r.).

- 120 KK nr 78, s. 194-195.
- 121 Miasta, t. II, s. 541-589; Wypisy do dziejów brzeskiego, pod red. Cz.Nowińskiego, Opole 1976, s. 102.
- 122 Miasta, t. II, s. 644.
- 123 Tamże, t. II, s. 411.
- 124 Sł.G. t. X, s. 77.
- 125 Sł.G. t. IX, s. 86.
- 126 K.Górski, Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego, Wrocław 1977, s. 81.
- 127 Miasta, t. II, s. 88.
- 128 Por. Mapę: Targowiska wiejskie w Polsce ...
- 129 Por. S.Alexsandrowicz, op. cit.
- 130 Taką opinię wyrażał S.Kutrzeba, Historia ustroju Polski w zarysie, t. II, Litwa, wyd. II, Lwów-Warszawa 1921, s. 71.
- 131 AGZ, t. VII, s. 248-251.
- 132 E.P.Laszczenko, Historia gospodarcza ZSRR, t. I, Warszawa 1954, s. 285.

Rozdział V

LUDNOŚĆ ZAJMUJĄCA SIĘ HANDLEM W WIEJSKICH OSADACH TARGOWYCH

Zauważalny w źródłach brak ludności handlowej - kupców i przekupniów w małych ośrodkach wymiany w XVII i w XVIII w. nakazuje szukania odpowiedzi na podstawowe pytanie: kto zajmował się w nich handlem? To pytanie należy postawić również w przypadku wsi targowych, w których rolnicza ludność nie podlegała prawu miejskiemu, nie mogła przez wzgląd na zajęcia rolnicze zajmować się wymianą. Czyżby na targach i jarmarkach wiejskich i małomiasteczkowych dochodziło do bezpośrednich spotkań producentów wiejskich z kupcami przybyłymi z dużych ośrodków handlowych? Czy na targowiskach wiejskich odbywała się sprzedaż detaliczna i kto ją prowadził, czy tylko hurtowa? Domyślać się należy, że towar wiejski, szczególnie drobnych producentów wiejskich trafiał w ręce kupców-hurtowników poprzez pośredników. Podobną drogę odbywały towary miejskie, nim trafiły do odbiorców wiejskich. Dlatego zarówno w miastach małych, jak i wsiach targowych, w trakcie odbywanych targów i jarmarków musiała istnieć grupa pośredników handlowych. Kim byli owi pośrednicy w przypadku targowisk wiejskich?

Zakładanie wiejskich placów targowych rzadko tylko związane było z tworzeniem kolonii rzemieślniczych. Wieś Andrychów (woj. krakowskie) uprzywilejowana została w 1704 r. w targ cotygodniowy, a w 1750 r. w 12 dorocznych jarmarków. Już znacznie wcześniej, bo w 1674 r. zamieszkiwali w niej tkacze sukiennicy. Przed 1717 r. nastąpiło wyludnienie tej osady. W 1717 r. dziedzic Andrychowa sprowadził i osadził w tej wsi tkaczy belgijskich, śląskich i saskich.¹ W 1757 r. nastąpiło królewskie "potwierdzenie utworzenia cechu sukienników w dobrach Andrychów urodzonego Franciszka Czernego, kasztelana wojnickiego, dziedzicznej".² W 1767 r. król nadał osadzie prawa miejskie.³

Podobną sytuację zbieżności przywilejów targowych z tworzeniem tzw. kolonii obserwujemy i w innych ośrodkach wiejskiego handlu. W Alwernii, gdzie ok. 1778 r. nastąpiło założenie takiej kolonii, a jednocześnie dziedzic w 1778 r. wystarał się o przywilej "na targi", czyli na 12 jarmarków, mających się odbywać co miesiąc.⁴ W 1781 r. Piotr Ożarowski otrzymał "przywilej na 2 targi w każdym tygodniu we wsi Brzózka w woj. sandomierskim".⁵ Ten sam w 1785 r. wystawił dokument dla osadzających się w Brzózce Holendrów.⁶ Przywilej królewski dla targowiska w Wałsnowie (woj. sandomierskie) stwierdzał, że targi tygodniowe i jarmarki miały odbywać się w "nowej kolonii Walsnow".⁷ W 1782 r. Chryzanty Opacki uzyskał prawo do cotygodniowego targu we wsi Mężeninie (woj. mazowieckie). W Słowniku

Geograficznym odnajdujemy taką charakterystykę działalności tego posesora: "Gabryel Chryzanty Opacki kasztelan wiski, słynny gospodarz i przedsiębiorca, założył w Mężeninie przeszłiczny ogród, wykopał znacznym kosztem 6 stawów, urządził w nich gospodarstwo rybne, pobudował przy stawach 4 młyny, założył browary, chmielniki, ogród botaniczny, szkółki drzew owocowych i dzikich, zaprowadził bydło holenderskie, wznosił pierwsze w okolicy murowane budowle gospodarcze, prostował drogi i wysadzał drzewami, a chcąc uczynić z Mężenina miasteczko założył "juryzdykcyą rzemieślniczą" i wyjednał u króla r. 1782 przywilej na targi, prowadził obszerny handel zbożowy z Gdańskiem, Elblągiem, Warszawą".⁸

Wraz z otrzymywaniem przywileju na targi we wsiach nie usiłowano zmienić sytuacji prawnej zamieszkałego w niej chłopstwa. Ludność rolnicza nie zyskiwała prawa posługiwania się zwyczajami miejskimi. Handlem w niektórych wsiach targowych zajmowali się "mieszkańcy kolonii", a w ośrodkach gdzie osadnictwa takiego nie było wymianą trudniła się m.in. ludność przybyła z sąsiednich ośrodków miejskich. Dobrze widoczne to jest w ukształtowaniu przestrzennym osad z prawami targów. Wojciech Trzebiński stwierdził, że "miasteczka założone w XVIII wieku stanowiły ze swymi rynkami aneksy do łańcuchowego układu starszych wsi", a właściwie miasta ustępowały dawnym wsiom (przedmieściom) pod względem wielkości. Swoje ustalenia Trzebiński oparł o przykłady osad miejskich, które prze-

szyły przez stadium wsi targowej: Jodłowej, Błazowej, Andrychowa, Czyżewa, Trzebini.⁹

Targowiska wiejskie, których powstanie połączone było z kolonizacją rzemieślniczą należały do rzadkości. Akcje takie raczej miały na celu przygotowanie podstaw do organizowania ośrodków o charakterze miejskim, nie zaś wsi targowych.

Wydaje się, że odpowiedzi na postawione we wstępie pytania kryją się w niezbadanym dotąd w pełni problemie żydowskiego osadnictwa wiejskiego.¹⁰ Środowiska żydowskie wyłączone były prawie z grona ludności miejskiej i wiejskiej. Alienacja Żydów pozostawiła ślad w źródłach historycznych. Brak informacji źródłowych o wytworach rzemieślniczych, przekupniach i ludności handlowej może być efektem przejęcia produkcji i handlu w tych ośrodkach przez Żydów, nie należących do chrześcijańskich cechów rzemieślniczych i nie podlegających jurysdykcji miejskiej. W XVII i XVIII wieku nastąpiło niezwykle istotne zjawisko przejęcia przez ludność żydowską rzemiosła i handlu. Wraz z tym zmieniła się sama struktura handlu - sieć ośrodków handlowych, obrót kapitałów, grono pośredników uczestniczących w wymianie. Ludność żydowska bardziej mobilna niż mieszczaństwo chrześcijańskie nie była związana posiadaniem ziemi, szybko aktywizowała się i przenosiła w inne miejsce, gdy pojawiały się możliwości większych zysków. Żydzi prezentowali w związku z tym typ handlarzy bardziej nowoczesnych, szybciej i bliżej do-

cierających do producentów i odbiorców. Należy ustalić jakie miejsce zajmowała ludność żydowska w organizacji targowisk wiejskich?

Już konstytucja 1538 zakazująca handlu we wsiach stwierdzała, że uczestniczą w nim Żydzi.¹¹ Jednocześnie w XVI w. przywileje królewskie zezwalały Żydom na prowadzenie handlu we wsiach: "zezwalamy, aby im wolno wszędzie w miastach, i miasteczkach, wsiach naszych, pańskich, duchownych i szlacheckich, co im jedno potrzeba będzie na targach, jarmarkach - tak w dni powszednie targowe, jarmarkowe, jako we święta, kiedy tego obyczaj i zachowanie jest kupować, sprzedawać, towary wykładać, bez wszelakiego hamowania i przenagabania, tak jako innym wszem w państwach naszych wolno jest, onym też także wolno ma być". Cytowany przywilej otrzymali w 1576 r. Żydzi kahału tykocińskiego.¹²

Każdy przywilej na targi i jarmarki wiejskie wyposażony był w formułę zezwalającą na uczestniczenie w handlu osób różnych nacji i wyznań, którym król gwarantował bezpieczeństwo, tak w czasie samego zjazdu handlowego, jak i w drodze dojazdowej. W przypadku Żydów formuły te nie były tylko retorycznym ozdobnikiem dokumentu monarszego, ale miały realne znaczenie.

O udziale ludności żydowskiej w wymianie handlowej na targowiskach wiejskich pośrednio świadczy terminarz cotygodniowych zjazdów handlowych. W 84 znanych z przywilejów królewskich z lat 1658-1792 dniach targowych tylko 2

terminy (2,4%) odnoszą się do sobót.¹³ Są to przywileje "do wsi" Wiśniewo (woj. mazowieckie) z 1672 r. i Żurawin Wielki (woj. płockie) z 1771 r. Żurawin Wielki był wówczas znany ośrodkiem kultu religijnego, zjazdy miały odbywać się tam w każdą wigilię świąt NMP, a sobota była dniem szczególnych oficjów ku czci Matki Boskiej.¹⁴

Unikanie targów sobotnich spowodowane względami rytualnymi Żydów widoczne było również po 1775 r. (kiedy na życzenie sejmu papież przeniósł święta z dni powszednich na niedzielę). Wówczas przywileje królewskie najczęściej wyznaczały poniedziałek jako dzień targowy, nie zaś sobotę - bardziej nadającą się do wymiany handlowej - umożliwiającą zaopatrzenie na dzień świąteczny.

Zwiększony udział w obrotach handlowych ludności żydowskiej, wpłynął bez wątpienia też na zjawisko popularyzacji targów w niedzielę na targowiskach małomiasteczkowych. Termin ten był charakterystyczny przede wszystkim dla miast i miasteczek prywatnych, nie zaś królewskich, a te ostatnie usiłowały walczyć z konkurencją handlarzy żydowskich.¹⁵

Osadnictwo żydowskie dające podstawę organizacji handlu było typowe dla całej Rzeczypospolitej. We wsi Swarzędzu, w Wielkopolsce Zygmunt Grudziński w 1621 r. pozwolił osiedlić się wypędzonym z Poznania Żydom (wcześniej w 1616 r. ewangelikom opuszczającym Poznań po zbuczeniu tamtejszego zboru). W 1638 r. Swarzędz uzyskał

prawa miejskie.¹⁶ Pewnie wraz z przybyciem Żydów i ewangelistów wieś ta nabrała charakteru miasta. W Piątku (woj. łęczyckie) w XVII i XVIII wieku) nie odbywały się targi, gdyż "przeniosły się" do sąsiedniej wsi Pokrzywnicy, w której właściciel pozwolił osiedlić się liczny kramarzom żydowski.¹⁷ Prawa cerkwi w Nowym Berezowie (woj. podlaskie) z 1617, 1662 i 1758 r. gwarantowały tamtejszemu parochowi: "z targowego egzackcja festa czyli prazniki od Żydów i innych sprzedających - na własną swoją potrzebę, tudzież ludziom cerkiewnym poddanym, na ich domową potrzebę".¹⁸ W 1720 r. Mikołaj Rydziński właściciel dóbr Wyrzysk (woj. kaliskie) wystarał się o zezwolenie na handel¹⁹, co związane były z przesiedleniem się do wsi Wyrzyska Żydów z miasteczka Łobzenicy. Nastąpiło to po pożarze tamtejszej synagogi.²⁰ W 1773 lub 1786 r. władze pruskie nadały osadzie Wyrzysk prawa miejskie. W 1788 r. znajdowało się tam 31 domów i mieszkało 180 mieszkańców.²¹

Przykłady takie są bardzo liczne. Istniało nawet przekonanie o konieczności osadnictwa żydowskiego dla nabrania, czy utrzymania charakteru handlowego osady. Jeden z dzierżawców dóbr kapituły wileńskiej donosił właścicielom: "dla utrzymania targów w Karpilówce niezbędne jest pozwolenie na osiedlenie Żydom, urządzenie im synagogi i kirkutu". Kapituła przystała na tę propozycję - "30 Żydom dać plac na synagogę i kirkut poza miastem".²² Charakterystyczną opinię o małych ośrodkach handlowych dał Wawrzyniec Surowiecki, który pisał, że miasteczka "osadzo-

ne garstką motłochu żydowskiego i włóczęgów bez powołania, zaszczycone zostały tem imieniem".²³

Zezwalając na powstanie targowiska we wsi Lubasz (woj. poznańskie) w 1786 r. król stwierdził: "Na koniec jeżeliby w miejscu tymże Żydów mieszkańców osiadłość wymagała, wystawić im szkołę czyli bożnicę pod rządem zwierzchności ichże, tejże moc rozporządzania, temuz dziedzicowi z władzy naszej udzielamy, zgoła miejscu temu przyzwoite, prawami opisane dla przyjeżdżających i odjeżdżających upewnione mieć chcemy bezpieczne".²⁴

Wiejskie osady targowe częstokroć były siedzibami przykahałków. W 1765 r. bożnice i siedziby zarządów parafii żydowskich mieściły się w: Tywrowie (woj. bractawskie) - 355 Żydów, Żołędowie (woj. inowrocławskie) - 13, Gronowie (woj. kaliskie) - 97, Trzebini i Modrzejowie (woj. krakowskie), Zbuczynie (woj. lubelskie) - 480, Jedwabnem - 387, Zarębach Kościelnych - 155, Stoczku Węgrowskim - 64, Goworowie - 109 (woj. mazowieckie), Sokołach - 163, Wyszonkach Kościelnych - 148 (woj. podlaskie).²⁵ Bożnice i większe skupiska żydowskie znajdowały się i w innych miejscowościach, o których mamy informacje dopiero z końca XIX w. - np. w Czerwinie (woj. mazowieckie), Łopusznie (woj. sandomierskie), Sulmierzycach (woj. sieradzkie), Szumowie (woj. mazowieckie).²⁶

W II połowie XVII i XVIII stulecia do Rzeczypospolitej napłynęły nowe fale osadników żydowskich. W czasie wojny trzydziestoletniej i po jej zakończeniu przybyli

Żydzi - uchodźcy z Niemiec i Śląska. Później powstanie Chmielnickiego wywołało masową repatriację Żydów ukraińskich do centralnych regionów Rzeczypospolitej. Po 1667 r. przybywali Żydzi z terenów zajętych przez Rosję. Wreszcie kolejne fale napłynęły z Ukrainy po rzezi humańskiej 1678 r. i z obszarów zajętych przez Austrię i Prusy w 1772 r., gdzie zaborcy przymusowo wysiedlali najbardziej niebezpieczną ludność żydowską - tzw. "Betteljuden".²⁷

Napływające grupy Żydów poszukiwały schronienia i źródeł dochodów. Nie znajdowały ich w starych ośrodkach osadnictwa żydowskiego, gdzie nie dopuszczały ich stare "klany kahalne" monopolizujące źródła dochodów. Nie wpuszczały ich inne miasta wyjednávające u króla przywileje "de non tolerandis Iudeis". Jednocześnie w miastach panowała atmosfera walki toczonej pod hasłami religijnymi, między mieszczanami - chrześcijanami a Żydami, mająca jednak podłoże walki o wpływy gospodarcze.²⁸ Nowe fale osadnictwa żydowskiego musiały w związku z tym szukać schronienia poza miastami - we włościach szlacheckich i poświęconych kościelnych. Dobrze przedstawia ten problem odpowiedź Waadu na skargę jednego z najpotężniejszych w Koronie kahału tykocińskiego (z ok. 1667 r.): "a teraz wtargnęli nowi przybysze w ich granice, okrążyli ze wszystkich stron, oblegają ich tak, że kahał tykociński z powodu przybyszów nie ma możliwości zdobywania żywności". Waad zezwolił wówczas, by kahał tykociński "uważał na ludzi zamieszkałych we wszystkich wsiach Podlasia,

a niemiłych im mogą ścigać i usuwać".²⁹ Przytoczona opinia Waadu odnosząca się do sytuacji istniejącej na terenie podległym władzy kahału tykocińskiego miała swoje konsekwencje również w zakresie organizacji targowisk wiejskich. Spośród 30 wsi podlaskich, dla których przywileje odnaleźć można w aktach władz centralnych, aż w 10 właśnie w latach 1658-1667 trwały starania o otrzymanie praw targowych (Dąbrówka Mała - 1662 r., Dołubów - 1662, Dziatkowice - 1661, Juchnowiec Kościelny - 1667, Kobylin Barzyny - 1662 i 1668, Przesmyki - 1661, Rudka - 1664, Skrzyszew - 1660 i 1664, Sterdynia - 1659, Topczewo - 1659 r.).³⁰

Osadnictwo żydowskie we wsiach Podlasia jest lepiej znane niż w innych regionach Korony dzięki badaniom A. Leszczyńskiego.³¹ Warto porównać ustalenia tego historyka z siecią targowisk wiejskich. Zauważyć można, że spośród 14 wsi targowych położonych w północnej części Podlasia (ziemia bielska), aż w 9, w badanym okresie zamieszkiwała ludność żydowska. Wykazy punktów osadnictwa żydowskiego nie obejmują zapewne wszystkich wsi zamieszkałych przez Żydów, gdyż ustalenia oparto na fragmentarycznie zachowanych materiałach źródłowych, co w konsekwencji nie daje pełnego obrazu tego osadnictwa. W niektórych północnopodlaskich wsiach targowych zamieszkiwała znaczna liczba osób wyznania mojżeszowego, np. w 1750 r. w Pietkowie - 28, Topczewie - 180, Wyszonkach Kościelnych - 130, gdy w 1764-5 r. odnotowano tam już 148, Sokołach - 163

Żydów. W trzech ostatnich miejscowościach funkcjonowały wówczas nawet wiejskie gminy żydowskie.³²

Problemy związane z osadnictwem Żydów przybywających w XVII i XVIII stuleciu do Korony nie zamykały się dla kahału tykocińskiego tylko w granicach ziemi biełskiej. Kahałowi temu podlegały jeszcze tereny wschodniego Mazowsza, gdzie również zauważyć można znaczny rozwój wiejskich targowisk przykościelnych (por. załączoną mapę), choć przywileje otrzymywane przez wsie wschodniomazowieckie są późniejsze od podlaskich, co może uwarunkowane było przytoczoną wyżej opinią sejmu żydowskiego mówiącą o kontroli Żydów zamieszkających na Podlasiu, a w związku z tym nowi przybysze osiedlali się później na terenie pobliskiego Tykocinowi Mazowsza, gdzie chyba wówczas kahał tykociński chcąc walczyć z konkurencją współwyznawców, rozciągnął swoją władzę.³³ Jak silna było osadnictwo żydowskie we wsiach podlaskich świadczy fakt, że osady wiejskie: Berezowo Stare, Osówka i Szostakowo wyjednały u królowej Anny Jagiellonki przywileje "de non tolerandis Iudaeis", co potwierdził w 1650 r. król Jan Kazimierz.³⁴

Nasilenie osadnictwa żydowskiego we wsiach Podlasia i wschodniego Mazowsza miało bezsprzecznie ścisły związek z powstaniem w tym regionie dość gęstej sieci targowisk wiejskich. Najpełniejszy rejestr "głów żydowskich" w Koronie z 1764-5 r. potwierdza powyższe spostrzeżenia. Wynika z niego, że Mazowsze i Podlasie miały najwyższy w Koronie odsetek Żydów wiejskich. W woj. mazowieckim, we wsiach

zamieszkiwało wówczas 59,0% Żydów, a w podlaskim 55%. Relacje te zmieniają się, gdyż weźmiemy pod uwagę stosunek liczby głów żydowskich do powierzchni, na których zjawisko to występuje. W województwie mazowieckim na 1 Żyda wiejskiego wypadało 3,6 km², w woj. podlaskim tylko 0,9 km².³⁵

Silne zagęszczenie osad targowych na terenie Mazowsza wschodniego i Podlasia, w jednym ze skupisk koronnych targowisk wiejskich, zaobserwowanych dzięki metodzie kartograficznej, daje się tłumaczyć przez nadmiernie duże zagęszczenie ludności żydowskiej. Warto przytoczyć tu przykład jednej z mazowieckich wsi targowych - Czyżewa. W 1738 r. August III nadał 4 "nundinae pro bonis Czyżewo g. Godlewskich capitaneidarum nurensium".³⁶ Konstytucja sejmu 1775 r. zatwierdziła "Przywilej na targi i jarmarki w miasteczku Czyżewie". Dokumenty z 1738 i 1775 r. zawierały zezwolenia na 4 jarmarki i targ niedzielny.³⁷ W 1820 r. odbywało się tam 7 jarmarków i targ poniedziałkowy. W tym czasie znajdowały się w "mieście" 74 domy żydowskie, wszystkie będące własnością Żydów. Zamieszkiwało je 743 Żydów i 23 chrześcijan, a "sposób utrzymania się mieszkańców jest rzemiosło, handel cząstkowy, rolnictwem zaden się nie trudni". Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych otrzymała wówczas taki opis miasteczka: "Miasto dzie-
dziczne Czyżew jest ... istotnie żydowskie. Chrześcijanie w tem mieście osiadać żadnej klasy nie mają, ani nie mogą, terytorium bowiem nie mają, ani nawet dyspozycji loka-

cyjnej. Rolnika żadnego posiadać nie może. Rzemiosło dla konkurencji Żydów przez chrześcijan utrzymywane na próżno by było. Uczestnictwo i podział korzyści handlowych próżnym by były usiłowaniem. Jarmarki także dość liczne bywają. Zyski z wyszynku wódki i piwa niezmiernie wiele przynoszą dla Żydów. Targi bywają znaczne w stosunku do stopnia czyli klasy miasta, lecz od epoki zaprowadzenia targów w tem nowym mieście upadły, czyli się zmniejszyły w innych sąsiedzkich miastach". W zakresie przedmiotów handlu podano: "jedynie konie, bydło, zboże i wiktuałów, lecz tylko na własne potrzeby obywateli".³⁸

Akta komór celnych z lat 60-tych XVIII wieku notują podlaskich Żydów wiejskich wożących towary poza granice państwa (m.in. Żydzi z Bargłowa, Netty, Trzciannego). Charakterystyczny jest towar, który wioził Morthaj Jankielowicz ze wsi targowej - Trzciannego. Obejmował on 15 wołów, 20 baranów i 20 owiec. Kupcy wożący towary poza granice pełnili zapewne funkcje arendarzy karczem wiejskich.³⁹

Inaczej niż na Podlasiu i wschodnim Mazowszu przedstawia się zjawisko żydowskiego ruchu osadniczego we wsiach innych regionów. Według obliczeń I. Schipperera na terenie województwa krakowskiego (części pozostałej przy Polsce w 1772 r.) we wsiach zamieszkiwało 5766 Żydów. W 1787 r. "Spis ludności diecezji krakowskiej" wykazał, że wśród 22 osad, które posiadały prawa odbywania targów i jarmarków, tylko w 5 nie zamieszkiwali Żydzi, w pozosta-

łych 17 osiedlach Żydzi stanowili niewielkie zbiorowiska. Więcej niż 20 Żydów odnotowano tylko w Bolesławcu, Trzebini, Modrzejowie i Sułoszowej. Olbrzymią większość mieszkańców stanowili tam chrześcijanie. Całkowity brak Żydów w Liszkach i Paczółtowicach wynika z faktu, że wsie te dopiero po 1787 r. stały się targowiskami, a więc później od sporządzenia "Spisu ludności diecezji krakowskiej". Być może więc Żydzi pojawili się dopiero wówczas w osadach targowych, gdy one nabrały charakteru handlowego.⁴⁰

Dużemu nasileniu wiejskiego osadnictwa żydowskiego w woj. mazowieckim, podlaskim, czy nawet krakowskim i sieradzkim odpowiada względnie duże zagęszczenie wsi targowych. Stwierdzenie to nie jest zasadne w przypadku województw lubelskiego i łęczyckiego, gdzie wsie targowe były nieliczne, a znaczny odsetek Żydów według statystyk z 1765 r. miał zamieszkiwać we wsiach. Można domniemywać, że odgrywały tu jeszcze rolę inne regionalne uwarunkowania tego zjawiska, m.in. struktury własności ziemskiej itd. Najlepiej rozwinięte gospodarczo i jednocześnie najlepiej zurbanizowane województwa - poznańskie, chełmińskie i kaliskie nie miały dużych skupisk Żydów we wsiach. Olbrzymią większość Żydów zamieszkiwała tam w miastach.⁴¹ Potwierdzają to badania rzemiosła wiejskiego przeprowadzone dla drugiej połowy XVIII wieku dla województw poznańskiego i kaliskiego. M. Szczepaniak odnalazł informacje jedynie o 18 rzemieślnikach żydowskich na tym terenie.

Historyk ten stwierdził, że "występowanie na wsi rzemieślnika-Żyda było zawsze pewnego rodzaju kuriozum, wyjątkowo skrupulatnie notowanym. Udział przedstawicieli narodowości żydowskiej w przemyśle i rzemiośle wiejskim nie przekraczał zatem 0,3%.⁴²

Występowanie lub brak ludności żydowskiej we wsiach targowych prowadziło do istotnych różnic. Miejscowości targowe z osadnikami żydowskimi nabierały bowiem charakteru miast. Nie starano się jednak o przywileje lokacyjne dla tych miejscowości, gdyż brak w nich było ludności chrześcijańskiej, trudniącej się wytwórczością rzemieślniczą i handlem. Żydzi nie potrzebowali zyskiwać przywileju uprawniającego do posługiwania się prawem miejskim, ani tworzyć organizacji samorządowej miejskiej, dlatego też wieś targowa z osadnikami żydowskimi była jedną z dróg powstawania ośrodków miejskich. Osiedla z ludnością żydowską nie posiadały praw miejskich, w rzeczywistości pełniły funkcje miast, przy czym Żydzi zajmowali się rzemiosłem i handlem, a inni mieszkańcy trudnili się rolnictwem.

Przypisy

- ¹ Sig. nr 16, s. 145, nr 14, s. 162; KZ t. I, z. 14, s. 1-2; Sł.G. t. I, s. 36.
- ² Sig. nr 29, s. 9; Por. M.Kulczykowski, Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX w., Wrocław 1972.
- ³ Sig. nr 32, k. 2.
- ⁴ Sig. nr 34, k. 98; KK nr 58, cz. II, s. 150-151; W.Trzebiński, op. cit., s. 12.
- ⁵ Sig. nr 35, k. 39; KK nr 70, cz. II, s. 19.
- ⁶ J.Wisniewski, Monografie dekanatu koziennickiego, s. 4-15.
- ⁷ Sig. nr 22, k. 96.
- ⁸ KK nr 73, cz. II, s. 86-87; Sł.G., t. VI, s. 280-281.
- ⁹ W.Trzebiński, op. cit., s. 27-36.
- ¹⁰ Żydowskim osadnictwem wiejskim zajmowali się: I.Schipper, Dzieje gospodarcze Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych, (w:) Żydzi w Polsce Odrodzonej, pod red. I.Schippera, t. I, Warszawa 1932, s. 111-210; R.Mahler, Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku, "Przeszłość Demograficzna Polski", t. I, 1967, s. 131-180; A.Leszczyński, Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej do 1795 r., "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 4/96, 1976, s. 3-96; tenże, Żydowski ruch osadniczy na ziemi bielskiej do 1795 r...., s. 31-58.
- ¹¹ Volumina legum, t. I, s. 259. Por. uwagi o tej konstytu-

cji wyżej w rozdziale I.

- 12 KK nr 80, cz. II, s. 94-102.
- 13 Por. tabelę nr 5.
- 14 Sig. nr 12, s. 20 (Wiśniewo), tamże, nr 32, k. 115; KK nr 49, cz. II, s. 118 (Żurawin Wielki).
- 15 Por. uwagi o terminach niedzielnych na targowiskach ma-
łomiasteczkowych w miastach woj. podlaskiego w rozdzia-
le III i tabelę nr 10.
- 16 Miasta, t. II, s. 94-102.
- 17 B. Baranowski, Życie codzienne ..., s. 68.
- 18 KK nr 27, s. 348-350.
- 19 Sig. nr 19, s. 262.
- 20 Volumina legum, t. VII, s. 352.
- 21 Z. Kulejewska-Topolska, Nowe lokacje ..., s. 16, podaje
za dawniejszą literaturą datę lokacji 1773. W. Trzebiń-
ski, op. cit., s. 16 - podaje datę petycji mieszkańców
do władz pruskich o wystawienie dokumentu lokacyjnego -
1786 r.
- 22 J. Kurczewski, Kościół zamkowy ..., cz. III, s. 319.
- 23 W. Surowiecki, op. cit., s. 43.
- 24 KK nr 78, s. 194-195 (obłata tego dokumentu w AP Poznań,
Ks. grodzkie poznańskie relacyjne, nr 616, k. 134-135).
- 25 J. Kleczyński, F. Kulczycki, Liczba głód żydowskich w Ko-
ronie z taryf roku 1765, Kraków 1898.
- 26 Sł.G. t. I, s. 836, t. V, s. 730, t. XI, s. 575, t. XII,
s. 76, t. XII, s. 397, t. XIV, s. 420.

- 27 I.Schipper, Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, (w:) Żydzi w Polsce Odrodzonej, t. I, Warszawa 1932, s. 31-36; E.Ringelblum, Dzieje wewnętrzne Żydów w dawnej Rzeczypospolitej, (w:) Żydzi w Polsce Odrodzonej, t. I, Warszawa 1933, s. 56; M.Bałaaban, Ustrój gminy żydowskiej w XV-XX w. "Głos Gminy Żydowskiej" nr 6-7, s. 131; tenże, Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304-1868, t. I, Kraków 1931, s. 251; A.Leszczyński, Żydowski ruch ..., s. 35-43.
- 28 Liczne przykłady tego zjawiska odnotowane były w królewskich potwierdzeniach różnych uprawnień, np. Krakowa - por. Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego, t. III, s. 166; Łukowa - por. Lustracja województwa lubelskiego 1661, s. 57; Lublina, Kleszczel i Knyszyna - por. A.Leszczyński, Sytuacja prawna ..., s. 12-13. Walka mieszczan miast królewskich z Żydami toczyła się w wielu miastach w drugiej połowie XVII w. i w XVIII stuleciu. Dotyczyło m.in.: Pызdr - por. Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659-1665, cz. I, s. 115, Białyca - por. Lustracja województwa krakowskiego 1765, cz. I, wyd. A.Falniowska-Gradowska, Warszawa 1973; Zwolenia - por. Lustracja województwa krakowskiego 1789, cz. II, s. 100-106; Chełma, Ratna i Hrubieszowa - por. Lustracje województwa ruskiego 1661-1665, cz. III, s. 183-185, 228-232, 279-280. Proces przejmowania handlu i rzemiosła przez ludność żydowską usiłowały powstrzymać konstytucje sejmowe: 1538, 1562, 1565, 1567, 1588 r. oraz najbardziej antyżydowska ustawa z 1768 r., w której sejm uzależnił prawa handlowe Żydów od umów z miastami: "A ponieważ żydostwo nieznośne miastom i mieszczanom sprawuje kr., wdy, i sposób pożywienia odejmuje ... aby po miastach i miasteczkach naszych Żydzi handle nie insze i nie na inszych miejscach sprawowali, tylko co im z ułożenia paktów z mia-

stami zawartych wyraźnie jest pozwolono ... Bez tych zaś paktów, ani handlów, ani trunków prowadzić, ani rzemiosł robić nie powinni pod rygorem wyżej opisanym", Volumina legum, t. VII, s. 352. Por. też E.Ringelblum, Dzieje wewnętrzne..., s. 37.

- ²⁹ A.Gawurin, op. cit., s. 43.
- ³⁰ Por. Aneks.
- ³¹ Zob. przypis 10.
- ³² A.Leszczyński, Żydowski ruch osadniczy ..., s. 31-58.
- ³³ W 1765 r. do kahału tykocińskiego należały położone na Mazowszu przykahałki w Wiźnie, Grajewie, Szczuczynie, Jedwabnem, Stawiskach, Zarębach Kościelnych i Goworowie (2775 Żydów); J.Kleczyński, F.Kulczycki, Liczba głów..., s. 20-21.
- ³⁴ A.Leszczyński, Żydowski ruch osadniczy ..., s. 41.
- ³⁵ I.Schipper, Dzieje gospodarcze ..., s. 33.
- ³⁶ Sig. nr 26, k. 87; KRSW nr 4207^a, s. 180-182.
- ³⁷ Volumina legum, t. VIII, s. 175; W.Trzebiński, op. cit. s. 12.
- ³⁸ KRSW 4206, s. 70-71.
- ³⁹ Por. A.Leszczyński, Handel Żydów ziemi bielskiej od XVI w. do 1795 r., "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 2/110, 1979, s. 37-43.
- ⁴⁰ Spis ludności diecezji krakowskiej ..., t. VII, s. 269-478; I.Schipper, Dzieje gospodarcze Żydów ..., s. 58.
- ⁴¹ Por. tabelę nr 18.
- ⁴² M.Szczepaniak, Przemysł i rzemiosło..., s. 152.

Zakończenie

Licznie powstające w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu targowiska wiejskie w osadach nie posiadających praw miejskich nie były przejawem uwstecznienia struktury handlu wewnętrznego ziem polskich wywołanych kryzysem ekonomicznym. Wiejskim placom targowym przypadła w udziale funkcja lepszego zaopatrzenia rynku lokalnego w artykuły spożywcze i wyroby rzemieślnicze. Mimo, że ich powstanie w regionach słabo zurbanizowanych wpłynęło na zmniejszenie obrotów handlowych na rynkach małomiasteczkowych (Mazowsze, Podlasie), to w regionach o lepiej rozwiniętej wytwórczości rzemieślniczej (Pomorze, Wielkopolska, Małopolska zachodnia) towary "miejskie" poprzez rynki wiejskich miejsc targowych szybciej docierały do wiejskiego odbiorcy, a produkty spożywcze dostarczane przez producentów wiejskich na targi przykościelne i przykarczemne przeznaczone były na aprowizację miast. Powstanie sieci targowisk wiejskich doprowadziło na ziemiach polskich do wytworzenia systemu osiedli o charakterze miejsko-wiejskim, istniejących do dziś i pełniących ważne funkcje handlowo-usługowe na rzecz rolniczego zaplecza.

Zjawisko to nie było ewenementem polskim. Wskazywano już, że podobne osady spotykamy w nowożytnych strukturach rynków wewnętrznych włoskich, węgierskich, hiszpańskich, północno- i południowoamerykańskich, gdzie tak jak

i w Polsce sprzężone one były z funkcjonowaniem ośrodków kultu religijnego, bardzo aktywnych w dobie kontrreformacji.

Już w XVI w. istniał, a później rozwinął się typ osady lokalnej na prawie targowym na terenach niemieckich, skąd czerpano wzory kolonizacyjne na potrzeby polskiego procesu urbanizacyjnego. Jednak typ wsi lokowanej na prawie targowym nie spopularyzował się w Polsce. Na terenach niemieckich obserwować można proces wcześniejszego obdarzania osad prawami targów, a dopiero wówczas, gdy osady te przechodziły pomyślny rozwój obdarzano je prawami miejskimi. Na ziemiach polskich osady pełniące funkcje miejskie (handlowe i produkcyjne) od razu otrzymywały prawo miejskie. Dopiero gdy nie rozwinęły się jako miasta przechodziły do rzędu osad wiejskich, najczęściej pozostając jednak miejscem spotkań handlowych. Specyficzna sytuacja polskiego procesu urbanizacyjnego musiała być uwarunkowana możliwościami osadniczymi, dlatego dla przyciągnięcia kolonistów obdarzano ich nie prawem targowym lecz prawem miejskim.

Na ziemiach polskich aż do połowy XVII w. monopol na handel zdołały utrzymać, jak się wydaje osady obdarzone prawem miejskim. Dopiero kryzys starych ośrodków w XVII i w początkach XVIII w. doprowadził do zorganizowania nowej struktury handlu, w której ważnym ogniwem były targowiska wiejskie. Stały się wówczas zjawiskiem masowym, zyskując jednocześnie podstawę prawną swego istnienia

w postaci królewskich przywilejów, zezwalających na handel w osadach wiejskich.

W Polsce proces rozwoju targowisk wiejskich w drugiej połowie XVII i w XVIII w. posiadał następujące cechy:

1. Największe skupiska targowisk wiejskich występowały w rejonach najlepiej rozwiniętych gospodarczo i silnie zurbanizowanych. Tak było w przypadku Pomorza, zachodniej Wielkopolski i zachodniej Małopolski, gdzie odsetki domów miejskich w tym czasie były najwyższe. Rozwój wiejskiej sieci handlowej potwierdza znaczenie ekonomiczne tych obszarów.
2. Najważniejszą funkcją tych osad w wymienionych regionach była funkcja aprowizacyjna. Handlarze z dużych miast objeżdżali targi wiejskie w poszukiwaniu produktów pochodzenia rolniczego i hodowlanego. Dostarczali na rynki wiejskie wyroby rzemiosła miejskiego.
3. Funkcja aprowizacyjna dyktowała też technikę handlu. Równomierny rozkład terminów targów i jarmarków w do- rocznym kalendarzu handlowym świadczy, że miały one w miarę równomiernie zaopatrywać miasta w artykuły żywnościowe.
4. Sieć targowisk wiejskich pozostawała w dużej łączności z miejscami kultu religijnego. W ok. 90% wsi targowych rynki zlokalizowane były na placach przykościelnych. W związku z tym podstawowym terminem cotygodniowego handlu najczęściej była niedziela, a po 1775 r. ponie-

działek. Wymiana handlowa towarzyszyła życiu dewocyjnemu społeczeństwa staropolskiego, aż do reform oświeceniowych w latach 70-tych XVIII w., które poprzez rozdział terminarza imprez kościelnych i handlowych rozluźniły ten związek.

5. Terminy jarmarków bardzo często łączyły się z odpustami. Aż ok. 50% targowisk wiejskich to miejsca słynące z odpustów.
6. Targowiska wiejskie były typowe dla dóbr średniozamożnej szlachty. Zasięgi oddziaływania rynków wiejskich pokrywały się z granicami dóbr ziemskich.
7. Duże skupiska wsi targowych nagromadzone były w regionach zamieszkałych przez drobną szlachtę - na Mazowszu i Podlasiu. W regionach tych były ośrodkami konkurencyjnymi w stosunku do miast. Właściwie tylko na wschodnim Mazowszu, Podlasiu i Lubelszczyźnie miasta podejmowały walkę z targowiskami wiejskimi.
8. Na powstanie sieci ośrodków wymiany we wsiach wpłynęło masowe osadnictwo żydowskie w XVII i XVIII wieku. Szczególnie licznie Żydzi wiejscy zamieszkiwali tereny Mazowsza i Podlasia.
9. Podstawowymi artykułami wymiany na targowiskach wiejskich były: bydło, trzoda, zboże, mięso, towary kramne.
10. Targi we wsiach były nie tylko zjawiskiem polskim. Wsie tego typu występowały masowo na terenie Wielkiego Księ-

stwa Litewskiego, gdzie podobnie jak w Koronie otrzymywały królewskie przywileje na targi i jarmarki. Spotykamy je w Mołdawii i w Rosji, na Śląsku, w Brandenburgii i w Prusach. Hiszpańskie, włoskie, węgierskie "dzielnice" handlowo-usługowe we wsiach kościelnych, miasteczka "niedzielne" w Ameryce łacińskiej i "township" w Ameryce Północnej to osady pokrewne polskim wsiom targowym, umiejscowione na tym samym szczeblu wymiany wewnętrznej.

Targowisko wiejskie - to nowe ognisko wymiany, które rozpowszechniło się na ziemiach polskich w czasach nowożytnych. Ten typ osiedla nie będącego jednak miastem, na trwałe wszedł do struktury handlu wewnętrznego. Zbliżenie do konsumenta i upowszechnienie wymiany było ważnym etapem ewolucji procesu rozwoju ekonomicznego ziem polskich. Wsie targowe należy więc uznać za zjawisko postępowe i nowoczesne.

Tabela nr 1

Liczba królewskich przywilejów na targi i jarmarki we wsiach Korony w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku

Rok	Liczba nadań w ciągu			Uwagi o kompletności wpisów Sigillat
	1 roku	5 lat	10 lat	
1658	1			wpisy od 24 lipca
1659	2	4	4	
1660	1			
1661	3			brak wpisów z 1666 r. brak wpisów od listopada 1668 do październi- ka 1669 brak wpisów od listo- pada 1673 do lutego 1676 r. brak wpisów od siero- nia 1676 do czerwca 1685 r.
1662	3			
1663	4	16		
1664	5			
1665	1		23	
1666				
1667	4			
1668	1	7		
1669				
1670	2			
1671	5			brak wpisów od listo- pada 1673 do lutego 1676 r. brak wpisów od siero- nia 1676 do czerwca 1685 r.
1672	4			
1673	1	10		
1674				
1675			12	
1676	2			
1677		2		
1678				
1679				
1680				
1681				
1682				
1683		1		
1684				
1685	1		2	
1686/				
1687				
1688	1	1		
1689				
1690				
1691				
1692				
1693		2		
1694	1			
1695	1		1	
1696				
1697				
1698	2	17		
1699	14			
1700	1			
Razem w drugiej połowie XVII w. 60 przywilejów - 13,3%				

Rok	Liczba nadeń w ciągu:			Uwagi o kompletności wpisów Sigillat	
	1 roku	5 lat	10 lat		
1701	7	14	15	brak wpisów od grudnia 1706 do listopada 1709 r.	
1702	2				
1703	4				
1704	1				
1705					
1706		1			
1707					
1708					
1709					
1710	1				
1711		9	33	brak wpisów od kwietnia d do sierpnia 1712 r.	
1712	2				
1713	1				
1714	5				
1715	1				
1716		24			brak wpisów z 1717 r.
1717	3				
1718	4				
1719	6				
1720	11				
1721		16	57		
1722					
1723	3				
1724	11				
1725	2				
1726	9	41			
1727	10				
1728	6				
1729	6				
1730	10				
1731	12	28	38	brak wpisów od lutego 1733 do lutego 1734 r.	
1732	11				
1733	1				
1734	1				
1735	3				
1736	2	10			
1737	1				
1738	1				
1739	4				
1740	2				
1741	1	14	56		
1742					
1743					
1744	6				
1745	7				
1746	5	42			
1747	1				
1748	9				
1749	9				
1750	18				
Razem w pierwszej połowie XVIII w. 199 przywilejów - 44,1%					

Rok	Liczba nadań w ciągu:			Uwagi o kompletności wpisów Sigillat
	1 roku	5 lat	10 lat	
1751				brak wpisów od października 1763 r.
1752	7			
1753	1	28		
1754	18			
1755	2		62	
1756	1			
1757	10			
1758	9	34		
1759	5			
1760	9			
1761	3			
1762	2			
1763	3	18		
1764	2			
1765	8		30	
1766	5			
1767	3			
1768		12		
1769	4			
1770				
1771	6			
1772	3			
1773	2	17		
1774	1			
1775	5		29	
1776	5			
1777				
1778	4	12		
1779	1			
1780	2			
1781	2			63
1782	5			
1783	6	19		
1784	1			
1785	5			
1786	8			
1787	10			
1788	14	44		
1789	9			
1790	3			
1791	7			
1792	1	8	8	
Razem w drugiej połowie XVIII w. 192 przywileje - 42,6%				
W sumie w drugiej połowie XVII i XVIII w. - 451 przywilejów				

Tabela nr 2

Odbiorcy przywilejów na targi i jarmarki we wsiach
targowych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.

REGION województwo	Własność								Razem	
	królewska		szlachecka		kościelna		miejska		A	B
WIELKOPOLSKA	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
	9	9	99	109	9	10	-	-	117	128
brzesko-kuj.	1	1	2	5	-	-	-	-	3	6
inowrocławskie	4	4	6	7	4	4	-	-	14	15
kaliskie	1	1	26	29	1	2	-	-	28	32
łączyckie	2	2	2	2	-	-	-	-	4	4
poznańskie	1	1	46	49	4	4	-	-	51	54
sieradzkie	-	-	17	17	-	-	-	-	17	17
MAŁOPOLSKA	16	20	51	63	10	12	-	-	77	95
krakowskie	8	8	35	44	10	12	-	-	53	64
lubelskie	4	6	-	-	-	-	-	-	4	6
sandomierskie	4	6	16	19	-	-	-	-	20	25
MAZOWSZE	6	9	44	49	7	7	-	-	57	65
mazowieckie	6	9	32	37	6	6	-	-	44	52
piłcockie	-	-	5	5	-	-	-	-	5	5
rawskie	-	-	7	7	1	1	-	-	8	8
PODLASIE	-	-	24	33	6	9	-	-	30	42
INFLANTY	-	-	2	2	-	-	-	-	2	2
PRUSY KRÓLEWSKIE	22	22	32	33	9	9	1	1	64	65
chełmińskie	-	-	13	14	1	1	-	-	14	15
malborskie	2	2	1	1	-	-	-	-	3	5
pomorskie	20	20	18	18	8	8	1	1	47	47
ZIEMIE RUSKIE	3	3	43	44	5	5	2	2	53	54
bełskie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bracławskie	-	-	10	10	-	-	-	-	10	10
kijowskie	-	-	33	3	-	-	-	-	3	3
podolskie	1	1	4	4	-	-	-	-	5	5
ruskie	2	2	17	18	5	5	2	2	26	27
wołyńskie	-	-	9	9	-	-	-	-	9	9
RAZEM W KORONIE	56	63	295	333	46	52	3	3	400	451
%	14,0	14,0	73,8	73,8	11,5	11,5	0,7	0,7	100	100

A - liczba wsi

B - liczba przywilejów

Tabela nr 3

Instytucje kościelne, które w drugiej połowie XVII i XVIII w. otrzymały królewskie przywileje na organizację targowisk wiejskich

A. Zgromadzenia zakonne				
Reguła	Siedziba klasztoru	Wieś targowa	Województwo	Data
benedyktyni	Wieś Kościelna	Wieś Kościelna	kaliskie	1749
	Lublin	Dalewo	poznańskie	1758
	Lublin	Dalewo	poznańskie	1767
brygidki cystersi		Lublin	poznańskie	1755
	Płock	Szczepanków	mazowieckie	1775
	Warszawa	Wilków	rawskie	1673
	Bledzew	Rokitno	poznańskie	1760
	Koronowo	Byszewo	inowrocławskie	1701
		Wtelno	inowrocławskie	1701
	Mogiła	Prandocin	krakowskie	1731
dominikanie	Obra	Nowy Kramsk	poznańskie	1670
	Pelplin	Pogódko	pomorskie,	1763
	Lwów	Dawidów	ruskie	1749
		Kościejów	ruskie	1749
		Krotoszyn	ruskie	1749
jezuici	Żółkiew	Dzibułki	ruskie	1748
	Bydgoszcz	Pęchowo	inowrocławskie	1748
	Gdańsk	Giemlice	pomorskie	1745
	Grudziądz	Jabłonowo	chełmińskie	1757
	Myszyniec	Myszyniec	mazowieckie	1718
kameduli		-Poświętne		
	Warszawa	Oleksin	mazowieckie	1700
kanonicy regularni	Trzciana	Trzciana	krakowskie	1746
karmelici bosi	Czerna	Paczułtowiec	krakowskie	1788
kartuzy	Kartuzy	Goręczyno	pomorskie	1730
		Grabowo	pomorskie	1730
klaryski	Stary Sącz	Kiełpino	pomorskie	1730
		Kamionka Mała	krakowskie	1726
		Łącko	krakowskie	1750
norbertanki	Żuków	Ujanowice	krakowskie	1761
		Chmielno	pomorskie	1758
paulini	Częstochowa	Żuków	pomorskie	1750
		Częstochowa - Jasna Góra	krakowskie	1769

B. Biskupstwa			
Biskupstwo	Wieś targowa	Województwo	Data
chełmskie	Kumów	ruskie	1787
krakowskie	Jeleń	krakowskie	1730
			1745
łuckie	Skizeszew	podlaskie	1660
			1664
płockie	Poręba	mazowieckie	1754
	Trąbin	inowrocławskie	1788
C. Kapituły			
Kapituła	Wieś targowa	Województwo	Data
gnieźnieńska	Gruczno	pomorskie	1748
krakowska	Dzierzgow	krakowskie	1750
warszawska	Sadowo	mazowieckie	1750
D. Plebanowie			
Parafia	Wieś targowa	Województwo	Data
Borzejewo	Borzejewo	mazowieckie	1676
Dąbrówka Mała	Dąbrówka Mała	podlaskie	1662
Działkowice	Działkowice	podlaskie	1661
Górki	Górki	podlaskie	1712
Juchnowiec	Juchnowiec	podlaskie	1667
Kościelny	Kościelny		
Kobylin Borzemy	Kobylin Borzemy	podlaskie	1662
Koniusza	Koniusza	krakowskie	1757
Razem: 46 wsi targowych należących do instytucji kościelnych, 52 przywileje królewskie.			

Tabela nr 4

Obiekty kultu religijnego we wsiach targowych
w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku

REGION Województwo	Liczba wsi targowych	Wsie targowe z obiektami kultu	
		Liczba	Odsetek
WIELKOPOLSKA	117	102	87,2
brzesko- -kujawskie	3	3	100,0
inowrocławskie	14	13	92,9
kaliskie	28	23	82,1
łęczyckie	4	4	100,0
poznańskie	51	45	88,2
sieradzkie	17	14	82,4
MAŁOPOLSKA	77	72	93,5
krakowskie	54	51	94,4
lubelskie	4	4	100,0
sandomierskie	19	17	89,5
MAZOWSZE	57	51	89,5
mazowieckie	44	39	88,6
płockie	5	5	100,0
rawskie	8	7	87,5
PODLASKIE	30	29	96,7
INFLANTY	2	1	50,0
PRUSY KRÓLEWSKIE	64	57	89,1
chełmińskie	14	14	100,0
malborskie	3	3	100,0
pomorskie	47	40	85,1
ZIEMIE RUSKIE	53	50	94,3
bełzkie	-	-	-
bracławskie	10	8	80,0
kijowskie	3	3	100,0
podolskie	5	5	100,0
ruskie	26	25	96,2
wołyńskie	9	9	100,0
RAZEM W KORONIE	400	362	90,5

Tabela nr 5

Terminarz targów tygodniowych targowisk wiejskich
w drugiej połowie XVII i w XVIII w.

Dzień tygodnia	Liczba targów tygodniowych		Razem
	przed 1768 r.	po 1768 r.	
Niedziela	23	2	25
Poniedziałek	3	24	27
Wtorek	-	4	4
Środa	1	8	9
Czwartek	4	5	9
Piątek	11	7	8
Sobota	2	-	2
Razem	34	50	84

Tabela nr 6

Wsie targowo-odpustowe w Koronie w drugiej połowie
XVII i w XVIII wieku.

REGION Województwo	Liczba wsi targowych	Wsie targowo-odpustowe	
		Liczba	%
WIELKOPOLSKA	117	60	51,3
brzesko-kujawskie	3	1	33,3
inowrocławskie	14	8	57,1
kaliskie	28	11	39,3
łęczyckie	4	-	-
poznańskie	51	31	60,9
sieradzkie	17	9	52,9
MAŁOPOLSKA	77	39	50,6
krakowskie	54	28	51,9
lubelskie	4	2	50,0
sandomierskie	19	9	47,4
MAZOWSZE	57	26	45,6
mazowieckie	44	21	47,7
płockie	5	3	60,0
rawskie	8	3	37,5
PODLASIE	30	18	60,0
INFLANTY	2	-	-
PRUSY KRÓLEWSKIE	64	30	46,9
chełmińskie	14	13	92,9
malborskie	3	1	33,3
pomorskie	47	16	34,0
ZIEMIE RUSKIE	53	13	24,5
bełżkie	-	-	-
bracławskie	10	1	10,0
kijowskie	3	-	-
podolskie	5	-	-
ruskie	26	10	22,2
wołyńskie	9	2	22,2
KORONA	400	189	47,2

Zgodność terminów niektórych jarmarków wiejskich z kalendarzem imprez odpustowych

wieś targowa	województwo	Data przyw.	Terminy jarmarków	Terminy odpustów	Źródła
Białcz	poznańskie	1785	NMP Bolesna Wszystkich Św.	Cudowny obraz NMP Wszystkich Św.-wezwanie kościoła	KK nr 79, cz. II, s. 114; Zabytki architekt., t. VII, z. 12 s. 57; W. Nowakowski, s. 38.
Bolesław	krakowskie	1771	nazajutrz po Św. Wojciechu wigilia Św. Anny	Św. Wojciech-wezwanie kościoła Obraz Św. Anny w koronach	KK nr 49, s. 425; KZ, t. I, z. 5 s. 1-2; J. Wiśniewski, Historie ... w olkuskim, s. 14
Botwiewsko	sieradzkie	1788	nazajutrz po NMP Groźniczej nazajutrz po Niepokalanym Poczęciu	Cudowny obraz NMP NMP - wezwanie kaplicy	KK nr 89, cz. II, s. 74-75; KZ V, 26, s. 1.
Byszewo	inowrocław.	1701	Św. Trójcy	Św. Trójcy-wezwanie kościoła	Sig. nr 15, s. 238; KZ, t. III s. 35-40.
Chechło	krakowskie	1788	Narodzenie NMP Św. Antoniego	Narodzenie NMP-wezwanie kościoła Św. Antoniego obraz w ołtarzu	KK nr 89, cz. II, s. 3-5; KZ, t. I, 12, s. 2. J. Wiśniewski, Historie ... w olkuskim, s. 36.
Czerwonawieś	poznańskie	1735	Św. Idziego opata	Św. Idziego opata-wezwanie kościoła	Sig. 24, k. 35; J. Łukasiewicz, II, s. 244.
Delewo	poznańskie	1767	po Św. Wojciechu po Św. Janie Nepomucenie	Św. Wojciecha-wezwanie kościoła Św. Jana Nepomucena-ołtarz	KK nr 89, cz. I, s. 26; KZ, V, 25 s. 8-9.
Dąbówka Kośc.	podlaskie	1662	Św. Anny	Cudowny obraz Św. Anny	HK 203, k. 62-62v; W. Jemielity Schematyzm...
Dąbówka Wielka	sieradzkie	1708	Św. Michała Archanioła	Św. Michała-wezwanie kościoła, cudowny obraz	KK 89, cz. II, s. 28-30; KZ, I II, s. 290-294.
Gołubowo	podlaskie	1662	Św. Piotra i Pawła	Św. Piotra i Pawła-wezwanie kościoła	HK nr 203, k. 29-30; Śl.G. II, 109.
Ożydówka	bracławskie	1787	nazajutrz po Św. Michale ruskim	Św. Michała-wezwanie kościoła	KK nr 83, s. 51, 74; Śl.G. II, 556-557.
Gienlice	pomorskie	1745	Św. Jana Chrzciciela	Św. Jana Chrzciciela-wezwanie kościoła	KK nr 102, k. 151-151v; Śl.G. 312.
Gołogowo	poznańskie	1776	Dzień Zaduszny nazajutrz po Św. Józefie	Wszystkich Św.-wezwanie kościoła tryptyk Św. Józefa	KK nr 56, II, s. 82-3; KZ, V, 21, s. 4-8.
Grabowo Kośc.	pomorskie	1730	Św. Anny	Św. Anny-wezwanie kościoła	Śl.G. II, s. 786-788.
Grabowo Osiec.	pomorskie	1765	wigilia Trzech Króli	Trzech Króli-wezwanie kościoła	KK nr 18, cz. II, s. 56; Śl.G. II, 887-888.
Gryżyna	poznańskie	1788	Św. Marcina Św. Barbary	Św. Marcina-wezwanie kościoła Św. Barbary-wezwanie kościoła	KK nr 76, cz. II, s. 146-148, KZ, X, 25, 3.
Jablonna Łaska	podlaskie	1763	6 października 16 sierpnia	obraz NMP Różańcowej Wniebowzięcie NMP (15.VIII)	KZ, X, 25, s. 6.
Jaktorów	kaliskie	1663	Św. Anny	Św. Anny-wezwanie kościoła	Sig. 7, k. 34; KZ, V, 1, s. 4-5
Juchnowiec Kośc.	podlaskie	1667	Św. Kazimierza Wyznawcy Zwiastowanie NMP Narodzenie NMP Niepokalane Poczęcie NMP	Św. Kazimierz-obraz Cudowna ikona NMP " " " " " "	HK, 206, k. 241; Arch. Par. Juchnowiec, Księga wizytacji biskupiej 1828

Tabela nr 7

Zgodność terminów niektórych jarmarków wiejskich z kalendarzem imprez odpustowych

Wied targowa	Województwo	Data przyw.	Terminy jarmarków	Terminy odpustów	Źródła
Kobylin Borzymy	podlaskie	1668	Wigilia Św. Stanisława biskupa	Św. Stanisława-wezwanie kościoła	Fig. 10, k. 95v; W. Jemielity, Schematyzm...
Kolibki	pomorskie	1767	nazajutrz po Św. Józefie	Św. Józefa-wezwanie kościoła	KK nr 32, Cz. II, s. 195-6; SI. G. IV, 260.
Kramsk	kaliskie	1769	nazajutrz po Narodzeniu NMP	Cudowny obraz NMP	KK nr 47, s. 141-3; W. Nowakowski, s. 335.
Lukowica	krakowskie	1758	nazajutrz po Św. Andrzeju	Św. Andrzeja-wezwanie kościoła	SI. G. V, s. 812.
Młyniec	inowrocław.	1791	poniedziałek przed Św. Filipem i Jakubem poniedziałek przed Św. Janem Chrzcicielem poniedziałek przed NMP Gromniczną	Św. Filipa obraz Św. Jana Chrzciciela-obraz Obraz MB z zawieszonymi broszami	KK nr 96, s. 198-9; KZ, IX, z. 16, s. 47-49.
Myszyniec Martyny	wawońskie	1782	nazajutrz po Św. Trójcy Św. Marcina	Św. Trójca-wezwanie kościoła Św. Marcina-odpust, obraz	KK nr 73, cz. II, s. 71-73; W. J. W. Jemielity, Schematyzm...; KZ, X, 11, s. 16
Niegowa	wawońskie	1765	Św. Barbary	Św. Barbara-ołtarz i odpust	KK nr 18, cz. II, s. 140; Rocznik Archidiecezji..., s. 381.
Niepruszewo	poznańskie	1744	Św. Wawrzyńca wigilia Św. Wojciecha	Św. Wawrzyńca-wezwanie kościoła Św. Wojciecha-rzeźba w ołtarzu	KK nr 102, k. 95v; KZ, V, 14, s. 28-29. KK nr 220, k. 138-138v; MK 242, k. 94v-50
Oleśn	wawońskie	1700	Św. Benedykta Św. Aleksego Narodzenie NMP	Św. Benedykta-wezwanie kościoła Św. Aleksego-wezwanie kościoła Narodzenie NMP-wezwanie kościoła	KZ, t. X, z. 22, s. 20.
Osiek	pomorskie	1763	Św. Rocha	Św. Rocha-wezwanie kaplicy	KK nr 18, cz. II, s. 57; SI. G. VII, s. 632.
Osiek Wlk.	inowrocław.	1786	poniedziałek przed Św. Janem poniedziałek przed Św. Mikołajem	Św. Jan Chrzciciel - rzeźba Św. Mikołaja - feretron malowany	KK nr 80, cz. II, s. 95-6; KZ, XI, 12, s. 5-7.
Osiępiny	brzesko-kuj.	1785	Opieki Św. Józefa	obraz Św. Rodziny	KK nr 79, cz. II, s. 96-97; KZ, XI, 15, s. 10.
Paradyż	sandomierskie	1788	Św. Antoniego Św. Franciszka	Św. Antoni-obraz w sukience obraz Stygmaty Św. Franciszka	KK nr 89, cz. II, s. 45-46; KZ, III, z. 3, s. 24-27.
Pinczyn	pomorskie	1765	Św. Jana Nepomucena Św. Elżbiety Św. Józefa	Św. Jana Nepomucena-feretron Św. Elżbiety-wezwanie kościoła Św. Józefa-bractwo	KK nr 18, s. 30; ODZ Warszawa-karty zob.
Płużnica	chełmińskie	1767	Nazajutrz po Św. Małgorzacie	Św. Małgorzaty-wezwanie kościoła i obraz	KK nr 32, cz. II, s. 132-3.
Przesmyki	podlaskie	1661	Św. Jakuba Apostoła	Św. Jakuba Ap.-wezwanie kościoła	Fig. nr 3, k. 276, nr 6, k. 82.
Radziejowice	rawskie	1786	wigilia Wszystkich Św.	Wszystkich Św.-odpust	KK nr 80, cz. II, s. 35-7; Rocznik Arch., s. 340
Romany	wawońskie	1766	wigilia Nawiedzenia NMP	Nawiedzenia NMP-wezwanie kościoła	KK nr 30, s. 131-2; W. Jemielity, Schematyzm, s. 112.

Wies targowa	Województwo	Data przyw.	Terminy jarmarków	Terminy odpustów	Źródła
Rudka	podlaskie	1664	Św. Trójcy	Św. Trójcy-wezwanie kościoła	Sig. nr 8, k. 44; Si.G. IX, s. 912.
Serebryce	podolskie	1794	sobór Św. Michała	Św. Michała-wezwanie cerkwi	KK nr 96, s. 193-4; Si., X, 438.
Skonlin	sieradzkie	1789	nazajutrz po Św. Filipie i Jakubie	Św. Filipa i Jakuba-wezwanie kościoła	KK nr 90, s. 79-81; Si.G., X, 692.
Stomowo	poznańskie	1782	16 sierpnia 9 grudnia	Wniebowzięcie NMP-wezwanie kościoła Niepokalane Poczęcie NMP-ferentron	KK nr 73, cz. II, s. 60-62; KZ, V, 15, s. 19
Sokoły	podlaskie	1776	nazajutrz po Wniebowzięciu NMP dnia 13 czerwca dnia 14 września dnia 6 grudnia	Wniebowzięcie NMP-wezwanie kościoła Św. Antoniego - odpust Podwyższenie Krzyża Św.-odpust obraz Św. Mikołaja	KK nr 56, cz. II, s. 17-18; W. Jemielity, Schematyzm..., s. 168.
Szczeparków	mazowieckie	1775	nazajutrz po Św. Wojciechu Przemienienie Pańskie	Św. Wojciecha-wezwanie kościoła Przemienienie Pańskie-odpust	KK nr 55, cz. II, s. 25-26; W. Jemielity, Schematyzm..., s. 75.
Szymarów	rawskie	1667	poniedziałek po Bożym Ciele	relikwiarz Krzyża Św.	Sig. nr 10, k. 54; KZ X, 24, s. 36.
Trabin	inowrocław.	1788	poniedziałek po Św. Antonim Padewskim poniedziałek po Wszystkich Świętych	Św. Antoniego-wezwanie kościoła Wszystkich Św.-wezwanie kościoła	KK nr 88, cz. II, s. 27-28; KZ, XI, 21, s. 24-25.
Trabki Wielkie	pomorskie	1764	"Desperationis BW"	Cudowny obraz MB	KK nr 20, s. 24-26; Si.G. XII, 451; Fridrich.
			Zwieszczenie NMP Nawiedzenie NMP Narodzenie NMP	Cudowny obraz MB " " " - odpust " " " - odpust	t. I, s. 252
Tyrow	braclawskie	1744	Św. Mikołaja zruskiego Św. Michała tarczńskiego Św. Małgorzaty	Św. Mikołaja-wezwanie cerkwi Św. Michała - wezwanie kościoła Św. Małgorzaty-wezwanie kościoła	KK nr 102, k. 51-52; Si.G. t. XII, s. 730-1. Sig. 12, k. 138; Si.G., t. XII, s. 777-780.
Waldowo	kaliskie	1766	Trzech Króli Św. Anna Matka NMP	Pokłon Trzech Króli - rzeźba Św. Anna Samotrzecia - rzeźba	KK nr 29, s. 59-60; KZ XI, 13, s. 22-25.
Wielgie	inowrocław.	1787	Św. Wawrzyńca	Św. Wawrzyńca-wezwanie kościoła	KK nr 83, cz. II, s. 75-76; KZ XI, 9, s. 66-7.
Wilków	rawskie	1673	Św. Wawrzyńca	Św. Wawrzyńca-wezwanie kościoła	Sig. 12, k. 42; KZ, X, 5, s. 80-81.
Włoszakowice	poznańskie	1780	nazajutrz po Św. Trójcy poniedziałek po NMP Gromniczej nazajutrz po MB Różankowej	Św. Trójcy-wezwanie kościoła i obraz czoty ostrużek kultu maryjnego i obraz obraz MB Różankowej	KK nr 62, cz. II, s. 46-47; KZ, V, 12, s. 98-100.
Wtarno	inowrocław.	1701	Św. Michała Archanioła	Św. Michała Arch.-wezwanie kościoła i obraz	Sig. 15, 238; KZ XI, 3, s. 76-7
Zadzim	sieradzkie	1663	Św. Małgorzaty niedziela po Św. Mateuszu	Św. Małgorzaty-wezwanie kościoła Św. Mateusza - odpust	Sig. 7, k. 37v; Si.G. XIV, 255; KZ II, s. 326.
Zakrzewo	poznańskie		poniedziałek po Pocieszeniu MB nazajutrz po Św. Klemensie Papieżu	obraz Pocieszenia MB i bractwo Św. Klemensa - wezwanie kościoła	KK nr 77, cz. II, s. 81-83; KZ V, 21, s. 36-38. W. Nowakowski, s. 772.

Tabela nr 7

Zgodność terminów niektórych jarmarków wiejskich z kalendarzem imprez odpustowych

Wies targowa	Województwo	Data przyw.	Terminy jarmarków	Terminy odpustów	Źródła
Zaborów	kaliskie	1664	Św. Michała Archanioła	Św. Michała Arch.-wezwanie kościoła	Sig. 8, k. 51; Zab.arch., t.VII, z. 12, s. 46.
Zduńska Wola	sieradzkie	1773	wigilie Wniebowzięcia NMP	Wniebowzięcie NMP-wezwanie kościoła	KK nr 51, cz. II, s. 210-211; St.G. XV, s. 546.
Złotoryja	inowrocławski	1787	czwartek po Św. Wojciechu	Św. Wojciecha-wezwanie kościoła	KK nr 83, cz. II, s. 74-75; Sł.G XIV, 644-645.
Żurawin	śląskie	1771	wigilie święt MB	Cudowny obraz MB - duży ośrodek kultu maryjnego	KK nr 49, cz. II, s. 118; KZ X, 23, s. 29.

Tabela nr 8

Przyklasztorne targowiska wiejskie

A	B	C	D	E
bracławskie Tywrów	1744	1740	dominikanie	dzieńdzic
inowrocławskie Markowice	1701	?	karmelici	dzieńdzic
kaliskie Biechów	1728	1718	filipini	starosta
Kościelna Wieś	1749 1758	1234	benedyktyni	dzieńdzic benedyktyni
krakowskie Alwernia	1778	XVII w.	bernardyni	dzieńdzic
Jasna Góra	1769	1382	paulini	paulini
Sucha	1742	1624	kanonicy regulární	dzieńdzic
Trzciana	1761 1746	?	kanonicy regulární	dzieńdzic kanonicy regulární
mazowieckie Myszyniec Poświętne	1718	1654	jezuici	jezuici
pomorskie Żuków	1750	1210	norbertanki	norbertanki
poznańskie Lubiń	1755	XIII w.	benedyktyni	benedyktyni
Rokitno	1760	1661	cystersi	cystersi
Woźniki	1729 1757	1660	reformaci	dzieńdzic dzieńdzic
rawskie Szczawin Kościelny	1731	1661	reformaci	dzieńdzic
ruskie Kutkurz	1756	1753	kapucyni	dzieńdzic
Podhorce	1748	?	bazylianie	dzieńdzic
Radziechów	1792	?	augustianie	dzieńdzic
sandomierskie Paradyż	1788	1686	bernardyni	dzieńdzic
sieradzkie Wielgomłyn	1720	1466	paulini	dzieńdzic?
wołyńskie Kustyń	1765	1732	bernardyni	dzieńdzic
Poddębne	1780	?	bazylianie	dzieńdzic

- A - województwo i wieś targowa
 B - rok wystawienia przywileju targowego
 C - rok lokacji klasztoru
 D - nazwa zgromadzenia
 E - odbiorca przywileju targowego

Tabela nr 9

Terminarz jarmarków we wsiach starostwa osieckiego, przewidzianych w przywilejach z 29 kwietnia 1765 r., w porównaniu z terminami zjazdów handlowych "na towary wszelakie" odbywających się w 1767 r.

1765 r. *	1767 r. **	Wieś	Uwagi
5.I. (wigilia Trzech Króli)	6.I. (Trzech Króli)	Grabowo	odpust
1.II. (wigilia Oczyszczenia NMP)	-----	Grabowo	
13.V. - 16.VI. (środa po Zielonych Świątkach)	12.V. - 15.VI. (ostatni dzień Zielonych Świątek)	Osiek	
7.V. (wigilia Św. Stanisława)	8.V. (Św. Stanisława)	Skórcz	
16.V. (Św. Jana Nepomucena)	16.V. (Św. Jana Nepomuce- na)	Barłożno	
13.VI. (Św. Antoniego Padewskiego)	13.VI. (Św. Antoniego Padewskiego)	Skórcz	
-----	22.VII. (Św. Marii Magdaleny)	Grabowo	
16.VIII. (Św. Rocha)	16.VIII-22.VIII. (niedziela po Św. Rochu)	Osiek	odpust
-----	1.XI. (Wszystkich Św.)	Skórcz	odpust
-----	11.XI. (Św. Marcina)	Barłożno	odpust
29.XI. (wigilia Św. Andrzeja)	-----	Barłożno	
12.XII. (wigilia Św. Łucji)	13.XII. (Św. Łucji)	Barłożno	

* KK nr 18, cz. II, s. 56-58.

** A.Pryłowski, op. cit., s. 138-139.

Tabela nr 10

Niedzielne terminy cotygodniowych targów w miastach
województwa podlaskiego w XVII-XVIII wieku

Miasto	Wzmianka z roku	Źródła	Uwagi
Białystok	1742	AP Białystok, Kopie praw miejskich m. Białegostoku, k. 7	W XVIII w. jeden z 2 targów tygodniowych
	1792	AGAD, Arch. Roskie (majątkowo-prawne) 74/47, k. 72.	
Boćki	1658	Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII-XIX w., t. I, Wrocław 1958, s. 339-342	
Ciechanowiec	XVIII w.	M. Baliński, T. Lipiński, Starożytna Polska, t. III, s. 421.	
Jasionówka	1642	KK nr 102, k. 66-66v.	W 1783 r. na prośbę dziedziczki król przeniósł na poniedziałek.
	1644	Tamże.	
	1671	Tamże.	
	1674	Tamże.	
	1742	Tamże.	
Miedźna	1690	M. Baliński, T. Lipiński, t. III, s. 417-419	W 1690 r. jeden z 2 targów tygodniowych.
Orla	1643	AGAD, Arch. Radziwiłłowskie, dz. XXIII, nr 105, cz. I, s. 5.	W 1618 dok. lokacyjny przewidywał środę. W 1643 r. dziedzic pisał: "zwyczaj... nie odmieniając pozwalam aby...w niedzielę odprawowane były".
Rajgród	1694	AGAD, Zbiór dok. perg. nr 4209.	
Rudka	1785	Arch. Par. Rz.-Kat. w Brańsku, Księga prot. sądu miejskiego.	
Siemiatycze	1581	AGAD, Księgi grodzkie mielnickie, t. III, k. 268.	1542 r. - przywilej lokacyjny wyznaczył targ w czwartek. W 1728 i 1775 r. ustawy dziedziców przywracają czwartek - por. A. Jabłonowska, t. VII, s. 94-97; Arch. Par. Rz.-Kat. w Siemiatyczach, Liber continens in se... s. 64-66.
	1667	Wyrok sądu rewizorskiego (w posiadaniu A. Nowickiego zam. w Siemiatyczach)	

Miasto	Wzmianka z roku	Źródła	Uwagi
Sokołów Podlaski	1752	AGAD, Arch. Roskie (kró- lewszczyzny) nr 82, k. 328.	Wówczas jeden z 3 targów tygodniowych. Odbywa się on jesz- cze w 1854 r. - por. W. Jemielity, Diece- zja..., s. 242.
Tykocin	1771	Tamże (majątkowo-praw- ne), nr 82, k. 328	
Wysokie Mazowieckie	XVIII w.	W. Jemielity, Diecezja ..., s. 242.	

Tabela nr 11

Rozmieszczenie geograficzne wsi targowych w Koronie
w drugiej połowie XVII i w XVIII w. (przed 1772 r.)

REGION Województwo	Liczba wsi uprzywile- jowanych	Powierzchnia województwa (w km ²)	Obszar przypadający na 1 wieś targową (w km ²)
WIELKOPOLSKA	89	57 912	650
brzesko-kujaw.	2	3 277	1 639
inowrocławskie	8	5 877	735
kaliskie	24	16 523	2 189
łęczyckie	2	4 379	2 189
poznańskie	39	16 167	411
sieradzkie	14	11 690	835
MAŁOPOLSKA	67	57 608	860
krakowskie	47	20 847	444
lubelskie	3	11 034	3 678
sandomierskie	17	25 027	1 513
MAZOWSZE	41	31 848	777
mazowieckie	32	22 572	705
płockie	2	4 203	2 102
rawskie	7	5 073	725
PODLASIE	28	9 566	342
INFLANTY	2	14 096	7 048
PRUSY KRÓLEWSKIE	64	19 657	307
chełmińskie	14	4 654	332
malborskie	3	2 096	699
pomorskie	47	12 907	275
ZIEMIE RUSKIE	32	216 483	6 765
bełzkie	-	9 167	-
bracławskie	1	34 592	34 592
kijowskie	-	60 000	-
podolskie	4	19 152	4 788
ruskie	24	55 248	2 302
wołyńskie	3	38 324	12 775
RAZEM W KORONIE	323	407 170	1 261

Uwaga:

Powierzchnię województw określono na podstawie prac: A.Jabłonowskiego i A.Pawińskiego opublikowanych w serii "Źródła dziejowe" - tomy: XII, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XXII i innych - por. przypis nr 33 rozdziału IV-go. Powierzchnię woj. kijowskiego obliczono na podstawie mapy: Rzeczypospolita Polska w latach 1648-1764 (podziałka 1:1 000 000), opr. Z.Rzepa, Warszawa 1963. Powierzchnie: ziemi dobrzyńskiej wliczono do woj. inowrocławskiego, woj. gnieźnieńskiego potraktowano łącznie z woj. kaliskim, ziemi wieluńskiej wliczono do woj. sieradzkiego, księstwa oświęcimskiego i zatorskiego razem z woj. krakowskim, ziemię chełmską z woj. ruskim. Pominęto Warmię (woj. malborskie), Niż Ukrainy i lewobrzeżną Ukrainę.

Tabela nr 12

Rozmieszczenie geograficzne nowo uprzywilejowanych wsi targowych
w Koronie w latach 1772-1792.

REGION Województwo	Liczba wsi uprzywile- jowanych	Powierzchnia województwa w km ²	Obszar przypadający na 1 wieś targową w km ²
WIELKOPOLSKA	27	47 186	1 748
brzesko-kujaws.	1	2 991	2 991
inowrocławskie	6	2 952	492
kaliskie	4	12 235	3 059
łęczyckie	2	4 378	2 189
poznańskie	11	12 940	1 176
sieradzkie	3	11 690	3 897
MAŁOPOLSKA	10	37 944	3 794
krakowskie	7	9 108	1 301
lubelskie	1	10 078	10 078
sandomierskie	2	18 758	9 379
MAZOWSZE	16	31 848	1 991
mazowieckie	12	22 572	1 881
płockie	3	4 203	1 401
rawskie	1	5 073	5 073
PODLASIE	2	9 566	4 783
ZIEMIE RUSKIE	21	157 692	7 509
braclawskie	9	34 592	3 844
kijowskie	3	60 000	20 000
podolskie	1	16 791	16 791
ruskie	2	8 971	4 486
wołyńskie	6	37 338	6 223
RAZEM W KORONIE	76	284 236	3 740

Uwaga:

Powierzchnię województw częściowo obliczono na podstawie prac A.Jabłonowskiego i A.Pawińskiego opublikowanych w serii: "Źródła dziejowych" - tomy XII, XIV, XVI, XVII, XVIII, XXII - por. przypis 33 rozdziału IV-go. Zmienione po I rozbiórce powierzchnie województw obliczono na podstawie mapy: Polska w okresie rozbiorów (podziałka 1:1 000 000), opr. J.Rzepa, Warszawa 1964.

Tabela nr 13

Zagęszczenie wsi targowych i stopień urbanizacji zachodnich
i centralnych województw Korony w 1772 r.

REGION Województwo	Liczba miast	Miasto/km ²	Liczba wsi targowych	Wieś targowa/km ²
WIELKOPOLSKA	286	203	89	650
brzesko-kujaws.	15	219	2	1 659
inowrocławskie	20	294	8	735
kaliskie	95	174	24	689
zęczyckie	34	129	2	2 189
poznańskie	73	215	39	411
sieradzkie	49	239	14	835
MAŁOPOLSKA	256	225	67	860
krakowskie	86	242	47	444
lubelskie	45	245	3	3 678
sandomierskie	125	206	17	1 513
MAZOWSZE	128	249	41	777
mazowieckie	86	263	32	705
piłockie	16	263	2	2 102
rawskie	26	195	7	725
PODLASIE	38	252	28	342
PRUSY KRÓLEWSKIE	41	479	64	307
chełmińskie	15	332	14	332
malborskie	6	349	3	699
pomorskie	20	645	47	275
ZACHODNIA I CENTRALNA KORONA	749	236	288	613

Uwaga:

Liczby miast istniejących na obszarze Korony ustalono w oparciu o: A.Borkiewicz, Skorowidz kartograficzny lokacji miejskich na terenie Polski (1:1 000 000), 1955 r. - odbitka ozalidowa w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie - w dawnych zbiorach Zakładu Architektury i Urbanistyki PAN oraz także przechowywany maszynopis tegoż autora: Wykaz miast, miasteczek i osad targowych w zachodniej części obszaru Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, oraz prace: J. Goldberg, Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w., Łódź 1960; Z.Kulejewska-Topolska, Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w., Poznań 1964; J.Maroszek, Rzemiosło w miastach podlaskich ..., s. 95-97; S.Pazyra, Geneza i rozwój miast mazowieckich, Warszawa 1959; H.Rutkowski, Mapa rozmieszczenia miast na ziemiach polskich ok. 1580 r. (odbitka ozalidowa w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie - dawnych zbiorach Zakładu Architektury i Urbanistyki PAN); W.Trzebiński, s. 12-24.

Powierzchnię województw określono jak w tabelach nr 11 i 12.

Tabela nr 14

Wsie targowe, które w następstwie handlowego rozwoju
stały się ośrodkami miejskimi

Wsie targowe później lokowane jako miasto			
Województwo Miejscowość	Rok wystawienia		Źródło
	Przywileju targowego	Przywileju lokacyjnego	
brzesko-kujaws. Osiećciny	1785 1786	1824	Miasta, t. I, s. 338
inflanckie Prażma	1750	1750	Sł.G., t.IX, s. 37-38.
kaliskie Wyrzysk	1720	1786	W.Trzebiński, s. 16
kijowskie Koziatyn	1783	1874	Sł.G., t.IV, s. 543.
krakowskie Andrychów	1704 1750	1767	Sig. nr 32, k. 2.
Modrzejów	1694	1706	W.Trzebiński, s. 13.
Trzebinia	1731	1818	Miasta, t. I, s. 672-3.
mazowieckie Kamionna	1757	1766	Miasta, t. II, s. 474, po 1766 występuje jako wieś.
Myszyniec	1718 1748 1782	1791	S.Pazyra, s. 128; Volu- mina legum, t. IX, s. 215.
podlaskie Skrzeszew	1660 1664	1724	Sig. nr 20, k. 75.
Sokoły	1750 1754 1776	1827	KRSW, nr 3134.
podolskie Zaleszczyki	1754	1766	Sł.G., t.XIV, s. 346.
pomorskie Szczytno	1729	1760	Sig. nr 29, s. 192.
poznańskie Trzcianka	1671	1731	Sig. nr 22, k. 73v.
sandomierskie Jedlicze	1727 1752	1768	W.Trzebiński, s. 12.
sieradzkie Zduńska Wola	1773	1825	Miasta, t. II, s. 93.

**Wsie targowe później noszące charakter
miasta - bez przywileju lokacyjnego**

Województwo Miejscowość	Rok przyw. targ.	Źródła i uwagi
bracławskie Ozygówka	1787	1868 r. - miasto liczące 680 domów - Sł.G., t. III, s. 532.
Julianopol Tywrów	1789 1744	1882 r. "małe miasto" - Sł.G., t.III, s. 624. 1892 r. "miasteczko" - Sł.G., t.XII, s.730-1.
krakowskie Alwernia	1778	XIX w. - miasteczko - H.E.Wyczawski; KZ, t.I, z. 4, s. 1-3.
Czarny Dunajec	1760	1880 r. - "miasteczko ma 6 jarmarków do roku, głównie na ocie i płótno, którym jest znaczny handel z Węgrami - Sł.G., t.I, s. 765.
Gdów	1744	XIX w. - uważany za "miasto" - Sł.G., t.II, s. 532-533; Miasta, t. I, s. 639.
Jeleń	1730	Już w końcu XVIII w. określano jako "miasto" - Sł.G., t.III, s. 554.
Jodłowa	1726	XIX w. - "miasteczko" - Sł.G., t.III, s. 595; Miasta, t.II, s. 359; W.Trzebiński, s. 20.
Maków Podhalański	1752	Od ok. 1840 r. "miasteczko" - Miasta, t.I, s. 649.
Niwki (Niwiec)	1775	W.Trzebiński, s. 13.
Sucha Beskidzka	1742	Miasta, t.I, s. 667-8; KZ, t.I, z. 15, s. 16-20.
lubelskie Zbuczyn	1658	1720, 1745, 1779-wzm. jako miasto, KZ, t.X, z. 22, s. 44.
mazowieckie Czyżew	1738	Miasta, t.I, s. 254; 1775 r. - "potwierdzenie targów i jarmarków w miasteczku Czyżewie" - Volumina legum, t. VIII, s. 175.
Śniadowo	1703	1775 r. - "miasteczko" - Volumina legum, t. VIII, s. 175.
podlaskie Jabłonka Kościelna	1739	XVIII w. była "miasteczkiem" - Sł.G., t.III, s. 342.
Rudka	1664	W latach 1775, 1785, 1795 występuje jako miasto - W.Trzebiński, s. 14.
Sterdynia	1728 1659	1717, 1765 - wzmiankowana jako miasto - W.Trzebiński, s.14; KZ, t.X, z.25, s. 22-23.
Topczewo	1659 1699	1744 - przywilej na targi i jarmarki w "miasteczku" - Sig. nr 26, k. 172v.
poznańskie Przytoczna	1748	Koniec XIX w. - miasteczko - Sł.G., t. IX, s. 238.

Województwo Miejscowość	Rok przyw. targ.	Źródła i uwagi
ruskie Bukowiec	1731	W XIX w. nazywane miasteczkiem - Miasta, t. II, s. 345.
Jasienica	1759	1882 r. - "miasteczko" - Sł.G., t. III, s. 471-472.
Sosnowica	1759	Ok. 1790-1802 r. występuje jako miasteczko, w początkach XIX w. utraciła tytuł miasteczka - Sł.G., t. XI, s. 90-91; Miasta, t. I, s. s. 731; W.Trzebiński, s. 14..
sandomierskie Majdan Królewski	1766	W XVIII w. uważany za miasto - Miasta, t. I, s. 370.
wołyńskie Białogródka	1783	1890 r. - "miasteczko", Sł.G., t. I, s. 190.

Tabela nr 15

Kalendarz jarmarków wsi targowych w Koronie w świetle
przywilejów królewskich z lat 1658-1792

Jarmarki w święta stałe					
Miesiąc	Dzień	Nazwa święta	Liczba przyw.	Razem w miesiącu	%
Styczeń	1	Nowy Rok	3	13	5,9
	6	Trzech Króli	7		
	21	Św. Agnieszki	2		
	30	Św. Aldegundy	1		
Luty	2	NMP Gromnicznej	6	9	4,0
	5	Św. Agaty	1		
	14	Św. Walentego	2		
Marzec	4	Św. Kazimierza	4	17	7,7
	19	Św. Józefa	9		
	25	Zwiastowanie NMP	4		
Kwiecień	23	Św. Wojciecha	4	4	1,8
Maj	1	Św. Filipa i Jakuba	1	17	7,7
	3	Znalezienie Krzyża Św.	5		
	8	Św. Stanisława bp	6		
	16	Św. Jana Nepomucena	5		
Czerwiec	6	Św. Norberta	1	16	7,2
	13	Św. Antoniego	7		
	21	Pocieszenia NMP	1		
	24	Św. Jana Chrzcziciela	5		
	29	Św. Piotra i Pawła	2		
Lipiec	2	Nawiedzenie NMP	5	25	11,3
	4	Św. Józefa Kalasantego	1		
	13	Św. Małgorzaty	5		
	15	NMP Szkaplernej	1		
	22	Św. Marii Magdaleny	3		
	26	Św. Anny	10		
Sierpień	4	Św. Dominika	1	15	6,7
	6	Przemienienie Pańskie	2		
	10	Św. Wawrzyńca	6		
	16	Św. Rocha	5		
	24	Św. Bartłomieja	1		
Wrzesień	1	Św. Idziego	2	23	10,4
	8	Narodzenia NMP	5		
	14	Podwyższenia Krzyża Św.	2		
	21	Św. Mateusza	5		
	23	Św. Tekli	1		
	29	Św. Michała Archanioła	8		

Miesiąc	Dzień	Nazwa święta	Liczba przyw.	Razem w miesiącu	%
Październik	4	Św. Franciszka	2	12	5,4
	7	NMP Różańcowej	2		
	15	Św. Jadwigi	3		
	18	Św. Łukasza	3		
	28	Św. Szymona i Judy	2		
Listopad	1	Wszystkich Św.	7	22	9,9
	9	Św. Teodora	1		
	11	Św. Marcina	7		
	13	Św. Stanisława Kostki	2		
	16	Św. Otomara	1		
	25	Św. Katarzyny	3		
	30	Św. Andrzeja	1		
Grudzień	4	Św. Barbary	3	14	6,3
	6	Św. Mikołaja	2		
	8	Niepokalane Poczęcie NMP	4		
	13	Św. Łucji	1		
	21	Św. Tomasza	3		
	27	Św. Jana Ewangelisty	1		

Razem w święta stałe - 187 jarmarków

Jarmarki w święta ruchome

Termin odbywania jarmarku	Nazwa święta	Liczba przyw.
18 stycznia - 21 luty	Niedziela starozapustna	1
1 luty - 8 marca	Poniedziałek zapustny	2
4 luty - 15 marca	Popielec	1
9 luty - 15 marca	Pierwszy poniedziałek Wiel. Postu	1
8 marca - 11 kwietnia	Niedziela środopustna	2
115 marca - 18 kwietnia	Niedziela Palmowa	2
24 marca - 27 kwietnia	Nazajutrz po Wielkanocy	3
29 marca - 2 maja	Niedziela przewodnia	4
5 kwietnia - 9 maja	Niedziela "Misericordis Domini"	2
31 kwietnia - 3 czerwca	Wniebowstąpienie	1
10 maja - 13 czerwca	Zielone Świątki	5
17 maja - 20 czerwca	Św. Trójcy	9
29 maja - 2 lipca	NMP Bolesnej	1
13 września - 17 października	Niedziela 18-ta po Zielonych Świątkach	1

Razem w święta ruchome 35 jarmarków - 15,7%

W sumie w święta ruchome i stałe 222 jarmarków - 100%

Uwaga: Uwzględniono tylko przywileje nadające najwyżej 6 terminów corocznych zjazdów handlowych.

Tabela nr 16

Liczby jarmarków przewidzianych w przywilejach
dla targowisk wiejskich z lat 1658-1791

L a t a	Liczba przywilejów zezwalających na jarmarki:					
	1 - 4	5 - 8	9 - 12	13--	Razem	Średnia arytmetycz.
-----1670	14	1	-	-	15	2,9
1671-1690	8	1	-	-	9	3,2
1691-1710	9	1	-	-	10	2,8
1711-1730	17	2	1	-	20	3,1
1731-1750	20	3	3	-	26	4,5
1751-1770	27	10	1	2	40	4,8
1771-----	16	14	19	5	54	8,3
Razem	111	32	24	7	174	5,3

Tabela nr 17

Żydzi wiejscy w niektórych regionach Korony w 1764-1765 r.

Województwo	Ogółem ludności żydowskiej	Żydzi we wsiach		Powierzchnia województwa w km ²	Stosunek liczby Żydów wiejskich do powierzchni w km ²
		Liczba	%		
mazowieckie	10 662	6 287	59,0	22 572	3,6
podlaskie	19 043	10 474	55,0	9 566	0,9
łęczyckie	2 903	977	33,7	4,378	4,5
lubelskie	20 191	6 320	31,3	11 034	1,7
krakowskie	17 677	5 766	30,9	20 847	3,7
sieradzkie	7 990	1 951	24,4	11 690	6,0
chełmińskie	577	132	22,9	4 654	335,3
poznańskie	19 913	1 394	7,0	16 167	11,6
kaliskie	12 995	181	1,4	16 523	91,3

Uwaga: Posłużono się danymi pochodzącymi z prac: J.Kleczyński, F.Kulczycki, Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf 1765, Kraków 1898; . Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb, (w:) Przeszłość Demograficzna Polski, t. I, 1967, s. 159; I.Schipper, Dzieje gospodarcze Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych, (w:) Żydzi w Polsce Odrodzonej, pod red. I.Schippera, t. I, Warszawa 1932, s. 111-1213.

Tabela nr 18

Żydzi we wsiach targowych województwa krakowskiego w 1787 r.
- według danych "Spisu ludności diecezji krakowskiej z 1787 r." ^x

Miejscowość	Rok wystawienia przywileju targowego	Ogólna liczba mieszkańców	Liczba Żydów
Alwernia	1778	921	8
Bolesław	1771	556	112
Czechło	1731, 1788	516	6
Dzierzgów	1750	448	7
Imielno	1752, 1754	114	5
Jeleń	1733, 1745	601	-
Koniusza	1757	157	4
Kościelec	1746	332	12
Krzcięcice	1732, 1778	270	8
Minoga	1772	211	-
Modlnica	1745	237	16
Modrzejów	1694	112	42
Prandocin	1733	902	11
Przegonia	1762, 1788, 1791	632	-
Sieciechowice	1698, 1732	457	5
Sułoszowa	1749	1797	224
Trzebinia	1731	457	81
Bątkowice	1786	227	15
Jerzmanowice	1787	489	17
Liszki	1791	594	-
Niwiec	1775	104	5
Paczułtówice	1788	535	-

^x wyd. J.Kleczyński, Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. VII, Kraków 1894, s. 269-478.

Aneks

TARGOWISKA WIEJSKIE ZYSKUJĄCE ZEZWOLENIA KRÓLEWSKIE NA PROWADZENIE HANDLU W XVII I XVIII WIEKU

Nazwa wsi targowej	Data przyw.	Przedmiot nadania	Źródło
A	B	C	D

WIELKOPOLSKA

WOJEWÓDZTWO BRZESKO-KUJAWSKIE:

Dobiegniewo	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 382.
Koneck	1720	jarmarki	Sig. nr 19, s. 261.
	1732	jarmarki	Sig. nr 22, k. 114v.
	1775	jarmarków 12	Sig. nr 32, k. 362; KK nr 55, cz. II, s. 411-413; AGAD, Ks. grodz. brzes.- -kuj. nr 6, k. 4v-5.
Osięciny	1785	jarmarków 6	Sig. nr 35, k. 217; KK nr 79, cz. II, s. 96-97.
	1786	jarmarków 6	Sig. nr 36, k. 40; KK nr Mn78, s. 193-194.

WOJEWÓDZTWO INOWROCŁAWSKIE:

Syszewo	1701	jarmark 1	Sig. nr 15, s. 238.
Branno	1719	jarmarki	Sig. nr 19, s. 153.
Markowice	1701	jarmarki	Sig. nr 15, s. 277.
Młyniec	1791	jarmarków 12	Sig. nr 37, k. 119v- -120; KK nr 96, s. 198-199.
Osiek Wielki	1786	jarmarków 13	Sig. nr 57, k. 257; KK nr 80, cz. II, s. 95-96.
Pęchowo	1748	jarmarki	Sig. nr 28, s. 12.
Siecień	1729	jarmarki, targi	Sig. nr 22, k. 34v.
Trąbin	1788	jarmarków 10	Sig. nr 38, k. 34; KK nr 38, cz. II, s. 27-28.

A	B	C	D
Tuczno	1745	jarmarków 6	Sig. nr 25, k. 194v; KK nr 102, k. 251-252.
Wielgie	1787	jarmarków 10	Sig. nr 38, k. 19; KK nr 83, cz. II, s. 75-76.
Wtelno	1701	jarmarków 1	Sig. nr 15, s. 238.
Zbyszewo	1787	jarmarków 7	Sig. nr 38, k. 1v; KK nr 83, cz. II, s. 1-3.
Złotoryja	1787	jarmarków 9	Sig. nr 38, k. 1; KK nr 83, cz. II, s. 74-75.
Żołędowo	1719	jarmarki	Sig. nr 19, s. 153.
	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 429.

WOJEWÓDZTWO KALISKIE:

Biechowo	1728	jarmarki	Sig. nr 20, k. 120v.
Borzęciczki	1781	jarmarków 4	Sig. nr 35, k. 33; KK nr 70, cz. II, s. 3.
Brzezcie	1745	jarmarki	Sig. nr 26, k. 189.
Cerekwica	1728	jarmarków 2	Sig. nr 21, s. 181.
Chojna	1719	jarmarki	Sig. nr 19, s. 208.
Dębowo	1720	jarmarki	Sig. nr 19, s. 350.
	1741	jarmarki	Sig. nr 25, s. 131v.
	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 216.
Dłusk	1717	jarmarki 3	Sig. nr 19, s. 39.
Głubczyn	1732	jarmarki	Sig. nr 23, k. 18v.
Gołuchów	1701	jarmarki	Sig. nr 15, k. 222.
Górzna	1732	jarmarki	Sig. nr 23, k. 1.
Gronowo	1719	jarmarków 4	Sig. nr 19, s. 208.
Jaktorowo	1663	jarmarków 3	Sig. nr 7, k. 34.
Kłonia			
Wielka	1720	jarmarków 3	Sig. nr 19, s. 332.
Kościelna			
Wież	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 129.
	1758	jarmarki	Sig. nr 27, s. 454.
Kramsk	1769	jarmarki 4	Sig. nr 32, k. 66; KK nr 47, s. 141-143.

A	B	C	D
Miastowice	1789	targ 1	Sig. nr 38, k. 64; KK nr 91, s. 226.
Popowo Kościelne	1665	jarmarki	Sig. nr 9, k. 10v.
Pruszcz	1720	jarmarki i targi	Sig. nr 19, s. 233
	1750	jarmarki	Sig. nr 27, s. 189.
Srebrnogóra	1702	jarmarków 4	Sig. nr 16, s. 5.
Szymanowice	1671	jarmarki 4 targ 1	Sig. nr 11, k. 146.
Świątkowa	1788	targ 1	Sig. nr 38, k. 54.
Tarnówka	1720	jarmarki	Sig. nr 19, s. 238.
Tursk	1791	jarmarki	Sig. nr 39, k. 19v.
Wałdowo	1766	jarmarki 2	Sig. nr 30, k. 121; KK nr 29, s. 59-60.
Werkowo	1727	jarmarki	Sig. nr 22, k. 1v.
Wyrzysk	1720	jarmarki	Sig. nr 19, s. 262.
Zborów	1664	jarmarki 1	Sig. nr 8, k. 51.

WOJEWÓDZTWO ŁĘCZYCKIE

Chojny (dziś Łódź-Chojny)	1788	jarmarków 12	Sig. nr 38, k. 51; KK nr 88, cz. II, s. 80-81.
Lubochnia	1714	targi	Sig. nr 18, s. 120.
Sobótka	1790	jarmarków 4	Sig. nr 38, k. 108; KK nr 93, s. 145-147.
Tur	1750		Sig. nr 20, s. 218; AGAD, Ks. grodz.łączyc.oblat, nr 31, k. 163-163v.

WOJEWÓDZTWO POZNAŃSKIE:

Białacz	1785	jarmarków 3	Sig. nr 35, k. 223; KK nr 79, cz. II, s. 114.
Brenno	1791	jarmarki	Sig. nr 39, k. 19v.
Bronikowo	1728	jarmarki	Sig. nr 20, k. 119v.
Ceradz Kośc.	1719	jarmarki 4	Sig. nr 13, s. 208.
Chojnica	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 138.

A	B	C	D
Czacz	1699	jarmarki	Sig. nr 15, s. 299.
Czerwonawieś	1735	jarmarki 2	Sig. nr 24, k. 35.
Dalewo	1767	jarmarki 4	Sig. nr 30, k. 150v.
Dobino	1718	jarmarki	Sig. nr 19, s. 115.
Gogolewo	1728	jarmark 1	Sig. nr 21, s. 181.
Golejewko	1776	jarmarki 4	Sig. nr 32, k. 388v; KK nr 56, cz. II, s. 82-83.
Grąbkowa	1785	jarmarki 2	Sig. nr 35, k. 223; KK nr 79, cz. II, s. 112-114.
Grońsko	1754	jarmarki 4	Sig. nr 27, s. 333.
Gryżyna	1788	jarmarków 10	Sig. nr 38, k. 48; KK nr 88, cz. II, s. 67-68.
Janopol	1763	jarmark 1	Sig. nr 29, s. 368.
Jurkowa	1782	jarmarki 4	Sig. nr 35, k. 64v; KK nr 73, cz. II, s. 9-10.
Kargowa	1630	jarmarków 6	Miasta I, s. 635.
Kiekrz	1732	jarmarków 4, targi 2	Sig. nr 22, k. 118; AP Poznań, Ks.grodz.poznańskie rel., nr 398, k. 51-52.
Konarzewo	1698	jarmarków 4	Ossolineum, rkps II, 136, k. 86v.
Kosieczyn	1719	jarmarki	Sig. nr 19, s. 175.
Kwilcz	1726	jarmarki 1 i targi	Sig. nr 21, s. 76.
Lubasz	1786	jarmarków 12, targi 2	Sig. nr 36, k. 40v; KK nr 78, s. 194-195.
Lubiń	1755	jarmarki	Sig. nr 28, s. 466.
Lubosz	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 137.
Ludomy	1718	jarmarki	Sig. nr 19, s. 133.
Łagowiec	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 223.
Machliny	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 127.
Modrze	1726	jarmarki, targi	Sig. nr 21, s. 64.

A	B	C	D
Niepart	1789	jarmarków 6	Sig. nr 38, k. 92; KK nr 91, s. 307-308.
Niepruszewo	1744	jarmarki	Sig. nr 25, k. 184v; KK nr 102, k. 182v.
	1771	targ 1	Sig. nr 32, k. 140; KK nr 45, cz. II, s. 389-390.
Nowy Kranski	1670	jarmarki 3, targ 1	Sig. nr 11, k. 96v.
Objezierze	1718	jarmarki, targi	Sig. nr 19, s. 86.
Parkowo	1720	jarmarki	AP Poznań, Ks.grodz.poznań., rel. nr 314, k. 314-315.
Piaskowo	1785	jarmarków 6	Sig. nr 35, k. 208v; KK nr 79, cz. II, s. 42-43.
Przytoczno	1748	jarmarki 2	Sig. nr 28, s. 71.
Ptaszkowo	1701	jarmarki	Sig. nr 15, s. 235.
Rebin	1671	jarmarki 2	Sig. 11, k. 129.
Rokitno	1760	jarmarki	Sig. nr 29, s. 236.
Romanowo	1736	jarmarki	Sig. nr 25, k. 42v.
Rosko	1649	?	AGAD, Kwerenda wiejska nr 31.
Roznowo	1748	jarmarki	Sig. nr 27, s. 114.
Ruchocice	1717	jarmarki	Sig. nr 19, s. 82.
Siedlisko	1720	jarmarki	Sig. nr 19, s. 238.
Słomowo	1782	jarmarków 7	Sig. nr 35, k. 86v; KK nr 73, cz. II, s. 60-62.
Świerczyna	1676	jarmarki	Sig. nr 13, s. 28.
Świniary	1699	jarmark 1	Ossolineum, rkps II,136, k. 141v.
Trzcianka	1671	jarmarki 4	Sig. nr 11, k. 179v.
Tuchorza	1728	jarmarków 2	Sig. nr 21, s. 181.
Wilkowo			
Polskie	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 147.
Włoszakowice	1780	jarmarki 4	Sig. nr 35, k. 19; KK nr 62, cz. II, s. 46-47; AP Poznań Ks.grodz.wschow.inscript., nr 98, k. 50 s/b.

A	B	C	D
Wozniki	1729	jarmarki	Sig. nr 22, k. 12v.
	1757	jarmarki	Sig. nr 27, s. 399.
Wysokoć	1758	jarmarki	Sig. nr 29, s. 102.
Zakrzewo	1726	jarmarki	Sig. nr 20, k. 102.
	1784	jarmarki 4	Sig. nr 35, k. 197v; KK nr 77, cz. II, s. 81-83.
Żabno	1760	jarmarki	Sig. nr 29, s. 233.

WOJEWÓDZTWO SIERADZKIE:

Bilew	1710	jarmarki	Sig. nr 17, s. 76.
Borzewisko	1788	jarmarków 6	Sig. nr 37, k. 40v; KK nr 89, cz. II, s. 74-75.
Brzeźno	1667	targi	Sig. nr 10, k. 37.
Chojne	1685	jarmarki	Sig. nr 14, k. 11.
Cieleśniki	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 141.
Dąbrowka	1788	jarmarków 5, targ 1	Sig. nr 37, k. 31v; KK nr 89, cz. II, s. 28-30.
Drużbice	1765	jarmarków 5, targ 1	Sig. nr 31, k. 44v; KK nr 27, s. 580-581.
Drużbin	1724	jarmarki, targi	Sig. nr 20, k. 65v.
Konopnica	1771	targ 1	Sig. nr 32, k. 135; KK nr 49, cz. II, s. 348-349.
Radziechowice	1730	jarmarki	Sig. nr 22, k. 53v.
Rząśnia	1732	jarmarków 6	Sig. nr 23, k. 22.
Skomlin	1789	jarmarków 8, targ 1	Sig. nr 37, k. 48; KK nr 90, s. 79-81.
Spędoszyn	1727	jarmarki	Sig. nr 21, s. 161.
Sulmierzyce	1671	jarmarków 3, targ 1	Sig. nr 11, s. 141.
Wielgomłyny	1720	targi	Sig. nr 19, s. 245.
Zadzim	1663	jarmarki 4, targ 1	Sig. nr 7, k. 39v.

A	B	C	D
Zduńska Wola	1773	jarmarków 12	Sig. nr 32, k. 228; KK nr 51, cz. II, s. 210-211.

MAŁOPOLSKA

WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE:

Alwernia	1778	jarmarków 12	Sig. nr 34, k. 88; KK nr 58, cz. II, s. 150-152.
Andrychów	1704	targi	Sig. nr 16, s. 145.
	1750	jarmarków 12	Sig. nr 27, s. 162.
Barcice	1714	targi	Sig. nr 18, s. 131.
Bączal Górny	1732	targi	Sig. nr 23, k. 29v.
Będkowice	1786	jarmarków 12	Sig. nr 35, k. 257; KK nr 80, cz. II, s. 92-93.
Bolesław	1771	jarmarków 12	KK nr 49, s. 425-426.
Chęchło	1731	jarmarki 4	Sig. nr 22, k. 93v.
	1788	jarmarków 12	Sig. nr 37, k. 21v; KK nr 89, cz. II, s. 3-5.
Czarny Dunajec	1760	jarmarki	Sig. nr 29, s. 240.
Droginia	1757	jarmarki,	Sig. nr 29, s. 43.
		targi	
Dzierzgów	1750	targi ?	Sig. nr 28, s. 211.
Gdów	1744	jarmarków 4, targi	Sig. nr 26, k. 174v.
Gromik	1689	targi	AP Kraków, Ks.grodz.bieckie, . nr 210, s. 247-248.
Imielno	1752	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 310.
	1754	jarmarki	
Jasna Góra	1769	jarmarków 6,	KK, nr 37, s. 206-207.
		targ i	
Jeleń	1730	jarmarki, targi	Sig. nr 20, k. 147v.

A	B	C	D
	1745	jarmarków 12	Sig. nr 26, k. 192.
Jerzmanowice	1787	jarmarków 12	Sig. nr 37, k. 19v; KK nr 81, cz. II, s. 45-46.
Jodłowa	1726	jarmarków 10, targi	Sig. nr 21, s. 71; Lustracja woj.krak. 1765, cz. I, s. 166-170.
Kamionka Mała	1726	jarmarków 8	Sig. 21, s. 65; AP Kraków, Ks.grodz.sądeckie nr 151, s. 1925-1926 i 2021-2023.
Knyszyn	1746	jarmarki	Sig. nr 28, s. 9.
Koniusza	1757	jarmarków 5	Sig. nr 29, s. 27.
Kościelec	1746	jarmarki	Sig. nr 28, s. 34.
Kozy	1760	jarmarki	Sig. nr 29, s. 223.
Krzcięcice	1732	jarmarki, targi	Sig. nr 23, k. 20.
	1778	targ 1	Sig. nr 34, k. 93; KK nr 58, cz. II, s. 120-121.
Liszki	1791	targi	Sig. nr 39, k. 14.
Łukowica	1758	jarmarków 6	Sig. nr 29, s. 108.
Maków Podhalański	1752	jarmarki	Sig. nr 28, s. 273.
Minoga	1772	jarmarków 6	Sig. nr 32, k. 169; KK nr 50, cz. II, s. 125.
Modlnica	1745	targ 1	Sig. nr 26, k. 188v; AP Kraków, Ks. grodz.krakowskie, nr 172, s. 549-552.
Modrzejów	1694	jarmarki	Sig. nr 15, s. 99.
Myscowa	1668	jarmarki, targi	AP Kraków, Ks.grodz.bieckie, nr 194, s. 630-632.
Niegowić	1698	jarmarki 4	Ossolineum, rkps II.136, k. 83.
Niwki	1775	targ 1	Sig. nr 32, k. 321; KK nr 55, cz. II, s. 16; AP Kraków, Ks. grodz.krakowskie, nr 207, s. 23-27.

A	B	C	D
Olcza	1724	targ 1	Sig. nr 20, k. 70v.
Paczątkowice	1788	targ 1	Sig. nr 38, k. 39v; KK nr 88, cz. II, s. 49-50; AP Kraków, Ks.grodz.krak.rel. nr 219, s. 1727-1729.
Palcza	1760	jarmark 1	Sig. nr 29, s. 220.
Podzamcze	1785	jarmarków 12	Sig. nr 35, k. 99; KK nr 79, cz. II, s. 1-3; AP Kraków, Ks.grodz.krak.rel., nr 216, s. 64-67.
Ojcowskie			
Prandocin	1731	targi	Sig. nr 22, k. 80.
Przebinia	1762	jarmarki	Sig. nr 29, s. 302.
	1788	jarmarków 6, targ 1	Sig. nr 37, k. 44; KK nr 89, cz. II, s. 83-85; AP Kraków, Ks.grodz.krak. rel., nr 220, s. 886-888.
	1791	targ 1	Sig. nr 39. k. 3v i nr 43, k. 5; AP Kraków, Ks.grodz.krak.rel., nr 222, s. 1115-1116.
Przemysłów	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 181.
Rychwałd	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 131.
	1760	jarmarków 6	Sig. nr 27, s. 509.
Sieciechowice	1698	jarmarków 2	Ossolineum rkps II.136, k. 83v; AP Kraków, Ks.grodz.krak.relac., nr 125 8, s. 3099-3101.
	1732	jarmarki, targi	Sig. nr 22, k. 114.
Siepraw	1745	targ 1	Sig. nr 26, k. 189v; AP Kraków, Ks.grodz.krak.relac., nr 172, s. 458-460.
Słupnice	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 383; AP Kraków, Ks.grodz.sądeckie nr 171, s. 1518-1521.

A	B	C	D
Sobolów	1753	jarmarków 12	Sig. nr 28, s. 371; AP Kraków, Ks.grodz.sądeckie nr 171, s. 1291-1294.
Sucha Beskidzka	1742	jarmarki	Sł.G. t. XI, s. 527.
	1761	jarmarki	Sig. nr 29, s. 257.
Sułoszowa	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 131.
Szalowa	1690	targ 1	AP Kraków, Ks.grodz.sądec., nr 140, s. 1447-1449.
Ślemień	1760	jarmarki	Sig. nr 29, s. 192.
Trzciana	1746	jarmarki	Sig. nr 28, s. 9.
Trzcinica	1725	jarmarków 12, targi	Sig. nr 21, s. 50
Trzebinia	1751	jarmarki	Sig. nr 22, k. 89v.
Ujanowice	1761	jarmarków 28	Sig. nr 27, s. 517 i nr 29, s. 261.
Uście Gorlickie	1736	jarmarki targi	Sig. nr 25, k. 41.
Wielogłowy	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 243.
Zdynia	1763	jarmarki	Sig. nr 29, s. 352.
Zielonka k/Brzeska	1766	targ 1	Sig. nr 31, k. 50v; KK nr 30, s. 33-35.
<u>WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE:</u>			
Domanice	1661	targi	Sig. nr 3, k. 228 i nr 6, k. 43v.
	1739	jarmarki,, targi	Sig. nr 26, k. 99.
Trzebieszów	1787	targi	KK nr 83, cz. II, s. 72; Sig. nr 38, k. 18v.
Ulan	1672	jarmark 1	Sig. nr 12, k. 138.
	1746	jarmarki	Sig. nr 27, s. 57.
Zbuczyn	1658	targ 1	Sig. nr 1, s. 29.

A	B	C	D
<u>WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE:</u>			
Brzózka	1781	targi 2	Sig. nr 35, k. 39; KK nr 70, cz. II, s. 19.
Fałkowa	1787	jarmarków 9	Sig. nr 38, k. 2v; KK nr 83, cz. II, s. 5-7.
Januszowice	1699	jarmarków 6	Sig. nr 15, s. 299.
Jedlicze	1727	jarmarków 3, targi	Sig. nr 21, s. 147.
	1752	jarmarków 5	Sig. nr 27, s. 265.
Kazimierza Mała	1731	jarmarki, targi	Sig. nr 22, k. 75.
Lubcza	1730	targi	Sig. nr 21, k. 148v.
	1730	jarmarki	Sig. nr 22, s. 56.
	1760	jarmarki	Sig. nr 29, s. 230.
Łęki Górne	1724	jarmarki, targi	Sig. nr 21, s. 25.
	1752	jarmarki	Sig. nr 28, s. 302.
	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 368.
Łopuszno	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 436.
Majdan Kró- lewski	1766	jarmarków 12	Sig. nr 31, k. 92v; KK nr 31, s. 262-264.
Mała	1746	jarmarków 6	Sig. nr 28, s. 4.
Paradyż	1788	jarmarków 12	Sig. nr 37, k. 35-35v; KK nr 89, cz. II, s. 45-47.
Piątkowice	1688	targi	Sig. nr 14, s. 46.
Promnik	1730	jarmarki	Sig. nr 22, k. 57.
Rogów	1757	jarmarki	Sig. nr 29, s. 49.
Studzianka	1672	jarmarki, targi	Sig. nr 12, k. 13.
Szczaworyż	1760	jarmarki, targi	Sig. nr 29, s. 213.
Szebnie	1732	jarmarki	Sig. nr 23, k. 4.
Wąsńów	1731	jarmarki, targi	Sig. nr 22, k. 96.
Wrzeszcz	1726	jarmarki	Sig. nr 20, k. 105.

A	B	C	D
MAZOWSZE			
WOJEWÓDZTWO MAZOWIECKIE:			
Baranowo	1786	jarmarków 4, targ 1	Sig. nr 35, cz. II, s. 260; KK nr 80, cz. II, s. 106- 107.
Borzejewo	1676	jarmarki 2	Sig. nr 13, s. 103.
Cieksyn	1758	jarmarków 6, targ 1	Sig. nr 27, s. 436.
Czerwin	1783	targ 1	Sig. nr 35, k. 127; KK nr 76, cz. II, s. 164-165.
Czyżewo	1738	jarmarki 4, targ 1	Sig. nr 26, k. 87; KRSW 4207 ^a , s. 180-182.
Dobrzyżańowo	1789	targ 1	Sig. nr 38, k. 69v; KK nr 91, s. 236.
Orgicz	1724	targi	Sig. nr 20, k. 57.
Faszcze Jabłoń	1789	targ 1	Sig. nr 38, k. 65v; KK nr 91, s. 228-229; AP Białystok, Kamera Wojenna i Domen, nr 155 ^a , k. 227v.
Jadów	1664	jarmarki 4	Sig. nr 8, k. 43.
	1702	jarmarki 2	Sig. nr 15, s. 193.
	1776	targ 1	Sig. nr 32, k. 378; KK nr 56, cz. II, s. 41-42.
Jasieniec	1780	targ 1	Sig. nr 33, s. 33, s. 122; KK nr 37, s. 874-875.
Kaczydół /dziś międzylesie/	1787	targ 1	Sig. nr 38, k. 5v; KK nr 83, cz. II, s. 22-24.
Kamionna	1757	targ 1	Sig. nr 29, s. 27.
Karniewo	1714	targi	Sig. nr 10, s. 131.
Kościelne			
Klembów	1727	jarmarki, targi	Sig. nr 22, k. 2v.
Kopcie	1724	targi	Sig. nr 20, k. 65v.

A	B	C	D
	1725	targi	Sig. nr 21, s. 43.
Korytnica	1663	targ 1	Sig. nr 7, k. 104.
Krasnosielec	1781	jarmarki 4	Miasta, t. II, s. 477.
Krzynowłoga Wielka	1757	jarmarki	Sig. nr 29, s. 24.
Łopacin	1727	jarmarki	Sig. nr 21, s. 152.
Łysakowo	1727	jarmarki	Sig. nr 21, s. 149.
Mężenin	1782	targ 1	KK nr 73, cz. II, s. 86-87; AP Białystok, Kamera... nr 155 ^a , k. 226v.
Myszyniec	1650	jarmarki 3	W. Jemielity, Parafir..., s. 16.
Poświętne	1718	targ 1	Sig. nr 19, s. 133.
Myszyniec-	1748	jarmarki	Sig. nr 28, s. 100.
Martuny	1782	jarmarki 3	KK nr 73, cz. II, s. 71-73;
		targ 1	Sig. nr 35, k. 89v.
Niegów	1754	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 446.
	1765	jarmarki 2	Sig. nr 31, k. 39v; KK nr 18, cz. II, s. 140.
Oleksin	1700	jarmarki 3, targ 1	MK nr 220, k. 138-138v; MK nr 242, k. 49v-50v.
Osuchowo	1664	jarmark 1	Sig. nr 8, k. 57v.
Popowo Kościel.	1779	targ 1	Sig. nr 34, k. 143; KK nr 59, cz. II, s. 111-113.
Poreba	1754	targi	Sig. nr 28, s. 372.
Radzikowo	1724	jarmarki	Sig. nr 20, k. 77v.
Raszyn	1783	targ 1	Sig. nr 35, k. 107; KK nr 76, cz. II, s. 44-46.
Ręczaje	1727	jarmarki	Sig. nr 21, s. 138.
Romany	1766	jarmarki 3, targ 1	Sig. nr 31, k. 95; KK nr 30, s. 1311-1312; AP Białystok, Kamera 155 ^a , k. 225 ^v .
Sadowne	1750	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 190.

A	B	C	D
Sokołowo	1730	jarmarki, targi	Sig. nr 20, k. 147.
Stoczek	1775	targi	Sig. nr 32, k. 356, KK nr 55, cz. II, s. 378.
Węgrowski			
Sulejów	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 235.
Szczepanków	1775	jarmarków 12	Sig. nr 32, k. 323; KK nr 55, cz. II, s. 25-26.
Szumowo	1731	targ 1	Sig. nr 20, k. 150.
Śniadowo	1703	jarmarki 4	Sig. nr 16, s. 101.
/Smłodowo/			
Tarchomin	1730	jarmarki 2, targi	Sig. nr 20, k. 149.
	1759	targi	Sig. nr 29, s. 146.
Troszyn	1752	jarmarków 6	Sig. nr 27, s. 253.
Wiśniewo	1672	targ 1	Sig. nr 12, k. 20.
Zawady	1699	targi	Sig. nr 15, s. 299.
Zegrze	1786	jarmarki 4, targ 1	Sig. nr 35, k. 260; KK nr 80, cz. II, s. 105-106.
Żeliszew	1720	targ 1	Sig. nr 19, s. 330.
	1776	targ 1	Sig. nr 32, k. 383; KK nr 56, cz. III, s. 172.
	1789	targ 1	Sig. nr 38, k. 95v; KK nr 91, s. 322-324.

WOJEWÓDZTWO PŁOCKIE:

Gozdowo	1773	targi	Sig. nr 32, k. 231.
Lubowicz	1786	jarmarków 15	Sig. nr 57, k. 257; KK nr 80, cz. II, s. 97-98.
Strzegowo	1733	jarmarki 3	Sig. nr 23, k. 39.
Zieluń	1738	targ 1	Sig. nr 34, k. 96v; KK nr 58, cz. II, s. 142-144.
Żurawin Wielki	1771	jarmarki 13, targ 1	Sig. nr 32, k. 115; KK nr 49, cz. II, s. 118.

A	B	C	D
---	---	---	---

WOJEWÓDZTWO RAWSKIE:

Łanięta	1671	jarmarki 3, targ 1	Sig. nr 11, k. 163.
Nieborów	1729	jarmarki, targi	Sig. nr 22, k. 19.
Ojrzanów	1724	targi	Sig. nr 21, s. 14.
Radziejowice	1786	jarmarki 4, targ 1	Sig. nr 35, k. 241v; KK nr 80, cz. II, s. 35-37.
Secemin	1727	jarmarki	Sig. nr 21, s. 138.
Szczawin Kośc.	1731	jarmarki	Sig. nr 22, k. 62.
Szymanów	1667	jarmarki 2	Sig. nr 10, k. 54.
Wilków	1673	jarmarki 4, targ 1	Sig. nr 12, k. 42.

----- P O D L A S I E -----

WOJEWÓDZTWO PODLASKIE:

Czarna Cer - kiewna	1744	jarmarki 4	Sig. nr 25, k. 171; nr 42, s. 263-264.
Dąbrówka Kościelna	1662	jarmarki 2, targ 1	Sig. nr 5, k. 60v; MK nr 203, k. 62-62v; AP Białystok, Kamera..., nr 155 ^a , k. 223v,
Dolistowo Stare	1724	jarmarki, targi	Sig. nr 20, k. 68.
Dołubowo	1662	jarmarki 3, targ 1	Sig. nr 5, k. 46v; MK nr 203, k. 29-30; AP Białystok, Kamera..., nr 155 ^a , k. 224.
	1729	targi	Sig. nr 22, k. 28v.
Dziatkowice	1661	targi	Sig. nr 3, k. 220v, nr 6, k. 38.
Górki	1712	targi	Sig. nr 17, s. 256.
Granne Kościelne	1789	targ 1	Sig. nr 37, k. 47; KK nr 90, s. 76-77; AP Białystok, Kamera ..., nr 155 ^a , k. 227.
Huszlew	1689	targi	Sig. nr 15, s. 11.
	1749	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 127.

A	B	C	D
Jabłonka Kościel.	1739	jarmarki 2, targi	Sig. nr 26, k. 93.
Jabłonna Lacka	1670	jarmarki 4, targ 1	Sig. nr 11, k. 98v.
	1695	targi	KK nr 76, cz. II, s. 146- -148.
	1727	jarmarki, targi	Sig. nr 21, s. 129.
	1783	jarmarków 12	Sig. nr 35, k. 124; KK nr 76, cz. II, s. 146-148.
Juchnowiec Kośc.	1667	jarmarków 4, targ 1	Sig. nr 10, k. 28; MK nr 206, k. 242; AP Białystok, Kamera..., nr 155 ^a , k. 224.
	1724	jarmarki, targi	Sig. nr 20, k. 69.
Kulesze Kośc.	1755	jarmarki, targi	Sig. nr 27, s. 353.
Kobylin Borzyny	1662	jarmarków 3	Sig. nr 5, k. 76v.
	1668	jarmarki 2, targ 1	Sig. nr 10, k. 95v.
Korczew	1748	targi	Sig. nr 28, s. 96.
Kożany	1759	jarmarków 8	Sig. nr 29, s. 175.
Łysów	1720	targi	Sig. nr 19, s. 247.
Nieciecz	1649	targi	MK 192, k. 58-58v; Kamera ..., nr 155 ^a , k. 223.
Włosciańska			
Niemirki	1762	targi	Sig. nr 29, s. 15.
Ostrożany	1713	targi	Sig. nr 18, s. 50.
Paprotnia	1636	targi	Arch.Diec.Siedlce, nr 253.
Pietkowo	1788	targ 1	Sig. nr 37, s. 39; KK nr 89, cz. II, s. 72-74; AP Bia- łystok, Kamera..., nr 3137, k. 13-14v.
Pobikry	1723	jarmarki 3, targi 2	Sig. nr 20, k. 45.

A	B	C	D
	1759	jarmarki 4, targi	Sig. nr 29, s. 171.
Prostyń	1754	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 365.
Przesmyki	1661	jarmarki 2, targi 2	Sig. nr 3, k. 276, nr 6, k. 82.
Rozbity Kamień	1769	targ 1	Sig. nr 32, k. 76v.
Rudka	1664	jarmarki 2, targ 1	Sig. nr 8, k. 44.
	1728	jarmarki, targi	Sig. nr 21, s. 178.
Ryboży	1737	targi	Sig. nr 26, k. 58.
Sarnaki	1716	jarmarki	F. Pułaski, Opis 815 rękopisów Bibl. Ordynacji Krasieńskich, nr 217.
Skrzeszew	1660	jarmarki	Sig. nr 3, k. 91, nr 4, k. 13.
	1664	jarmarki	Sig. nr 8, k. 57v.
Sokoły	1713	targ 1	Arch. Diec. w Łomży, sygn. 500.
	1776	jarmarków 6	Sig. nr 32, k. 371; KK nr 56, cz. II, s. 17-18,
	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 209.
	1754	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 422.
Sterdynia	1659	targi	Sig. nr 1, s. 237.
Tajno	1676	targi	AGAD, Kapliciana 42, s. 472.
Topczewo	1659	targi	Sig. nr 1, s. 214.
	1699	jarmarków 2	Sig. nr 15, s. 299.
Wyszonki Kościelne	1752	jarmarki, targi	Sig. nr 27, s. 279.

A	B	C	D
---	---	---	---

INFLANTY

WOJEWÓDZTWO INFLANKIE:

Potoczno	1701	jarmarki	Sig. nr 15, s. 237.
Prażma	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 224.

PRUSY KRÓLEWSKIE

WOJEWÓDZTWO CHEŁMIŃSKIE:

Będowo	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 144.
Bobrowo	1703	jarmarki	Sig. nr 16, s. 26.
Gostkowo	1732	jarmarki	Sig. nr 23, k. 21.
Jabłonowo	1757	jarmarków 3	Sig. nr 29, s. 18.
Linowo	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 138.
Mgowo	1731	jarmarki	Sig. nr 22, k. 97v.
	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 195.
Nawra	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 138.
Pluskowęsy	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 138.
Płużnica	1767	jarmarków 6	Sig. nr 31, k. 121; KK nr 32, cz. II, s. 132-133.
Pruszcz	1750	jarmarki	Sig. nr 27, s. 189.
Przeczn	1714	jarmarki	Sig. nr 18, s. 132.
Ryńsk	1727	jarmarków 4	Sig. nr 23, s. 2.
Rywaźd	1699	jarmarki	Ossolineum, rkps II.136, k. 138.
Samplawa	1769	jarmarków 4	Sig. nr 32, k. 66; KK nr 47, cz. II, s. 140-141.
Wabcz	1739	jarmarków 4	Sig. nr 25, k. 89v.

A	B	C	D
---	---	---	---

WOJEWÓDZTWO MALBORSKIE:

Szropy	1726	jarmarków 2 targi 2	Sig. nr 21, s. 79.
Sztumska Wieś	1739	jarmarki	Sig. nr 25, k. 92.
Tychnowy	1726	jarmarki, targi	Sig. nr 21, s. 80.

WOJEWÓDZTWO POMORSKIE:

Barłozno	1765	jarmarków 3	Sig. nr 31, k. 21v; KK nr 18, cz. II, s. 58.
Chmielno	1758	jarmark 1	Sig. nr 29, s. 76.
Chylonia (dziś: Gdynia -Chylonia)	1750	jarmarki	Sig. nr 28, k. 231.
Cisowa (dziś: -Gdynia- Cisowa)	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 231.
Czersk	1764	jarmarków 4	Sig. nr 30, k. 12; KK nr 20, s. 22-24.
Dużsk	1703	jarmarki	Sig. nr 16, s. 25-26.
Giemlice	1745	jarmarków 4	Sig. nr 25, k. 193; KK nr 102, k. 151-151v.
Goręczyno	1730	jarmarki	Sig. nr 22, k. 51v.
Grabowo Kościerskie	1730	jarmark 1	Sig. nr 22, k. 51v; Sł.G., t. II, s. 788.
Grabowo Osieckie	1765	jarmarki 2	Sig. nr 31, k. 21v; KK nr cz. II, s. 56.
Grabowo Pieniążnica	1731	jarmarki	Sig. nr 22, k. 101.
Gruczno	1748	jarmarki	Sig. nr 28, s. 100.
Kiełpino	1730	jarmarki	Sig. nr 22, k. 51v.
Kiszewa Stara	1744	jarmarki 2	Sig. nr 26, k. 180v.
Kolibki (dziś Gdynia -Kolibki)	1767	jarmarki 3	Sig. nr 31, k. 129v; KK nr 32, cz. II, s. 195-196.

A	B	C	D
Krokowo	1757	jarmarków 4	Sig. nr 27, s. 378.
Leszno	1772	jarmarki 3	Sig. nr 33, s. 47; KK nr 37, s. 416-418.
Lipusz	1731	jarmarki	Sig. nr 22, k. 62v.
Łączyn	1732	jarmarków 4	Sig. nr 23, k. 30; MK nr 225, k. 94v-95.
Małe Chełmy	1766	jarmarków 4	Sig. nr 31, k. 54; KK nr 31, cz. II, s. 45-46.
Mierzeszyn	1758	jarmark 1	Sig. nr 29, s. 76.
Niewieścín	1667	jarmarków 5	Sig. nr 10, k. 2.
Nowy Barkoczyn	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 406.
Obozin	1757	jarmarki	Sig. nr 29, s. 55.
Ogorzeliny	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 436.
Osiek	1765	jarmarki 2	Sig. nr 31, k. 21v; KK nr 18, cz. II, s. 57.
Parchowo	1752	jarmarki	Sig. nr 27, s. 265.
Płochocin	1720	jarmarki	Sig. nr 19, s. 262.
Pogódkí	1763	jarmarki	Sig. nr 29, s. 354.
Przyjaźń	1724	jarmarki	Sig. nr 20, k. 61.
Przywidz	1754	jarmarków 4	Sig. nr 27, s. 347.
Różyńy	1758	jarmark 1	Sig. nr 29, s. 76.
Serock	1740	jarmarki	Sig. nr 25, s. 115.
		targi	
Sierakowice	1758	jarmarki	Sig. nr 27, s. 421.
Skórcz	1765	jarmarki 3	Sig. nr 31, s. 21v; KK nr 18, cz. II, s. 56-57.
Soponin	1745	jarmarki	Sig. nr 26, k. 192v.
Stężyca	1757	jarmarki	Sig. nr 29, s. 27.
Szlachecka			
Suleczyno	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 406.
Szczytno	1729	jarmarki	Sig. nr 22, k. 29.
Szymbark	1754	jarmarki	Sig. nr 28, s. 406.
Topolno	1701	jarmarki	Sig. nr 15, s. 224.

A	B	C	D
Pinczyn	1765	jarmarków 5	Sig. nr 31, k. 14; KK nr 18, s. 30.
Trąbki Wielkie	1764	jarmarki 4	Sig. nr 30, k. 12; KK nr 20, s. 24-26.
Wrzeszcz (dziś: Gdańsk -Wrzeszcz)	1734	jarmarki	Sig. nr 24, k. 58.
Żeliszawki	1703	jarmarki	Sig. nr 16, s. 25.
Żuków	1750	jarmarki	Sig. nr 27, s. 186.
Żuławki	1758	jarmark 1	Sig. nr 29, s. 76.

ZIEMIE RUSKIE

WOJEWÓDZTWO BRACŁAWSKIE:

Czerniawka	1776	jarmarków 12	Sig. nr 32, k. 382v; KK nr 56, cz. II, s. 54-55.
Ozygówka	1787	jarmarków 11	Sig. nr 38, k. 12; KK nr 83, cz. II, s. 51-52.
Hożubecze	1791	jarmarków 12	Sig. nr 37, k. 123v; KK nr 96, s. 201-203.
Horoszkowa	1788	jarmarków 12, targów 2	Sig. nr 37, k. 45; KK nr 89, cz. II, s. 87-89.
Julianopol	1789	jarmarków 24	KK nr 90, s. 81-83.
Kniaźpol	1787	jarmarków 11	Sig. 38, k. 12; KK nr 83, cz. II, s. 52-54.
Nowe Skrzynno	1788	jarmarków 24	Sig. nr 37, k. 32; KK nr 89, cz. II, s. 55-56.
Pliszków	1783	jarmarków 24	Sig. nr 35, k. 119; KK nr 76, cz. II, s. 111-112.
Skała	1790	targ 1	Sig. nr 38, k. 116; KK nr 93, s. 170-171.
Tywrów	1744	jarmarków 3	Sig. nr 25, k. 175; KK nr 102, k. 51v-52.

A	B	C	D
WOJEWÓDZTWO KIJOWSKIE:			
Kozarowicze	1789	targów 2	Sig. nr 38, k. 90; KK nr 91, s. 296-298.
Koziatyn	1783	jarmarków 9	Sig. nr 35, k. 130; KK nr 76, cz. II, s. 202-204.
Krzywoszyńce	1775	jarmarków 12	Sig. nr 32, k. 360; KK nr 55, cz. II, s. 408-409.
WOJEWÓDZTWO PODOLSKIE:			
Bilcze	1761	jarmarków 14	Sig. nr 27, s. 525.
Iwcz	1744	jarmarki	Sig. nr 18, s. 106.
Jagielnica	1672	jarmarki	Sig. nr 12, k. 124.
Serebrzynia (Serebrzyńce)	1791	jarmarków 11	Sig. nr 37, k. 115; KK nr 96, s. 193-194.
Zaleszczyki	1754	jarmarki 4	Sig. nr 27, s. 312.
WOJEWÓDZTWO RUSKIE:			
Andrzejów	1717	jarmarki	Sig. nr 19, s. 49.
	1731	jarmarki, targi	Sig. nr 27, k. 69v.
Bukowsko	1731	jarmarki	Sig. nr 22, k. 98.
Cyców	1726	jarmarki 3, targ 1	Sig. nr 21, s. 84.
Czaszyn	1715	targi	Sig. nr 18, s. 175.
Dawidów	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 137; AGZ, t. X, s. 422.
Oymitrowice	1771	jarmarków 8	Sig. nr 32, k. 123v; KK nr 49, cz. II, s. 152-154.
Dzibuły	1748	jarmarki 2	Sig. nr 28, s. 114; AGZ, t. X, s. 422.
Jasienica Rosielna	1759	targi	Sig. nr 29, k. 58.
Kościejów	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 137; AGZ, t. X, s. 422.
Krotoszyn	1749	jarmarki	Sig. nr 28, s. 137; AGZ, t. X, s. 422.

A	B	C	D
Krzeszów	1663	jarmarki 3, targ 1	Sig. nr 7, k. 49.
Kumów	1787	targ 1	Sig. nr 38, k. 5v; KK nr 83, cz. II, s. 21-22; AP Lublin, Ks.grodz.chełm.relac., nr 187/20271, k.735v-736v.
Kutkurz	1756	jarmarki	Sig. nr 28, s. 510.
Malechów	1724	jarmarki 2	Sig. nr 20, k. 66v, 76v.
Niebysłów	1744	jarmarki 3	Sig. nr 25, k. 165v; KK nr 101, k. 278v-279.
Podhorce	1748	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 118.
Pohorylce	1735	jarmark 1	Sig. nr 24, k. 55.
Polana	1723	jarmarki 4, targi	Sig. nr 20, k. 45.
Radziechów	1792	targ 1	Sig. nr 40, k. 14v; KK nr 108, cz. II, s. 27-28.
Rogi	1747	jarmarki, targi	Sig. nr 28, s. 50.
Równo	1712	jarmarki	Sig. nr 17, s. 267.
Sobibór	1729	jarmarki 3	Sig. nr 22, k. 38v.
Sosnowica	1759	jarmarki	Sig. nr 27, s. 478.
Zubrza	1735	jarmarki 2,	Sig. nr 25, k. 11v; AGZ, t. X, s. 416.

WOJEWÓDZTWO WOŁYŃSKIE:

Białogrońska	1783	targ 1	Sig. nr 35, k. 135; KK nr 76, cz. II, s. 235.
Kołodno	1782	targ 1	Sig. nr 35, k. 97v; KK nr 73, cz. II, s. 98-99.
Kustyni	1765	jarmarków 6	Sig. nr 31, k. 17; KK nr 18, k. 42-43.
Nowy Staw	1750	jarmarki	Sig. nr 28, s. 238.

A	B	C	D
Podgębce	1788	jarmarków 4	Sig. nr 37, k. 43v; KK nr 89, cz. II, s. 78-80.
Podhajce	1790	targ 1	Sig. nr 38, k. 117; KK nr 93, s. 176-177,
Sarnów	1778	targ 1	Sig. nr 34, k. 98v; KK nr 58, s. 152-154.
Zabłotce	1774	jarmarki 2	Sig. nr 32, k. 282; KK nr 52, cz. II, s. 261-262.
Załuże	1771	jarmarków 3	Sig. nr 32, k. 111; KK nr 49, cz. II, s. 19.

Bibliografia

I. Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie

Księgi Pieczętne (Sigillata) Metryki Koronnej, t. 1-44,
Księgi Spraw Publicznych (Kanclerskie) Metryki Koronnej,
t. 1-108.

Księgi Wpisów (Libri Inscriptionum) Metryki Koronnej,
t. 201-235 i 238-271.

Zbiór dokumentów papierowych, nr 1877.

Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 4209.

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, nr 2164, 4206, 4762^a.

Akta grodzkie podlaskie: Księgi grodzkie mielnickie,
nr 3.

Akta grodzkie łączyckie oblat, nr 31.

Akta grodzkie brzesko-kujawskie oblat nr 6.

Archiwum Radziwiłłowskie, dz. XXIII, nr 195, cz. I;
dzi. XXV, nr 361.

Archiwum Roskie, dz. majątkowo-prawny, nr 74/47, 82;
dz. królewsczyzn, nr 82.

Kapiciana, nr 42.

Zbiór Kartograficzny, nr 92, 94, 96, 98, 100, 102, 108.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Zbiory specjalne, nr B.49/4.

Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu.

Zbiór rękopiśmienny, nr II.136.

Archiwum Diecezjalne w Łomży

Rękopis, nr 500.

Archiwum Diecezjalne w Siedlcach

Rękopis nr 150.

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Kamera Wojenna i Domen, nr 155^a i 3137.

Kopie praw miejskich m. Białegostoku.

Księga grodzka brańska 1638-1641 r.

Archiwum Państwowe w Krakowie

Księgi grodzkie bieckie, nr 194, 210.

Księgi grodzkie krakowskie relacyjne, nr 125 B, 172.

Księgi grodzkie sądeckie, nr 140, 151, 171.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Księgi grodzkie poznańskie relacyjne, nr 314, 398.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Księgi grodzkie chełmskie, nr 20238

Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Brańsku

Księga protokołów sądu miejskiego brańskiego 1779-1789 r.

Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Dolistowie Starym

Opisanie kościoła dolistowskiego przez Krzysztofa Kapicę
proboszcza dolistowskiego 1 lipca 1799 r.

Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Juchnowcu Kościelnym

Księga wizytacji biskupiej 1828 r.

Archiwum Parafii Rzymsko-Katolickiej w Siemiatyczach

Liber continens in se omnia Authentica documenta ...
erectionis Ecclesiae Siemiaticensis ... Cura et studio
Admodum Reverendi Antonij Wadowski Praeposito Ecclesiae.
1796 r.

II. Źródła drukowane

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. I-XXV, Lwów 1869-1935.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. II, fascykuł drugi 1649-1660, wyd. A.Przyboś, Wrocław-Kraków 1955.

Baczko B., Hinz H., Kalendarz półstuletni, Warszawa 1975.

Chrapowicki J.A., Diariusz, cz. I-II, wyd. J.Wasilewski, Warszawa 1978-1988.

Chrzanowski W., Karta dawnej Polski, Paryż 1860.

Echard, Dykcyonarzyk geograficzny, t. I-III, Warszawa 1782-1783.

Fredro A.M., Militaria (księga I, cz. 1 i 2), (w:) Merkantylistyczna myśl ekonomiczna w Polsce XVI-XVII w. Wybór pism, wyd. J.Górski, E.Lipiński, Warszawa 1958, s. 397-475.

Gawarecki H., Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów polskich udzielone miastom województwa płockiego, Warszawa 1828.

- Gostomski A., Gospodarstwo, wyd. S.Inglot, Wrocław 1951.
- Haur J.K., Ziemiańska generalna oekonomia, Kraków 1675.
- Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII-XIX w., t. I, Wrocław 1958.
- Jabłonowska A. Jstawy powszechne dla dóbr moich rzędców, podług egzemplarza drukowanego tego roku w Siemiatyczach za rozkazem J.O.Księżny Jabłonowskiej wojewodziny bracławskiej, t. I, Warszawa 1786, t. II-VIII, Warszawa 1787.
- Kodeks dyplomatyczny Polski obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieskie jako też wszystkie nadania prywatne od najdawniejszych czasów aż do r. 1506, wyd. L.Rzyszczeński, A.Muczkowski, J.Bartoszewicz, t. III, Warszawa 1858.
- Kromer M., Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie, wyd. R.Marchwiński, Olsztyn 1977.
- Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf 1765 r., wyd. J.Kleczyński, F.Kułczycki, Kraków 1898.
- Lustracje województwa krakowskiego 1765, cz. I, wyd. A.Falniowska-Gradowska, Warszawa-Kraków 1973.
- Lustracje województwa krakowskiego 1789, cz. I, wyd. A.Falniowska-Gradowska, I.Rychlikowa, Wrocław 1962, cz. II, wyd. A.Falniowska-Gradowska, I.Rychlikowa, Wrocław 1963.
- Lustracja województwa lubelskiego 1661, wyd. H.Oprawko, K.Schuster, Warszawa 1962.
- Lustracja województwa mazowieckiego 1565, cz. II, wyd. I.Gieysztorowa, A.Żaboklicka, Warszawa 1968.

Lustracje województwa płockiego 1565-1787, wyd. A.Sucheni-Grabowska, S.M.Szacherska, Warszawa 1965.

Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, wyd. J.Topolski, J.Wisniewski, Wrocław-Warszawa 1959.

Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570, wyd. Z.Kędzierska, Warszawa 1959.

Lustracje województwa rawskiego XVII wieku, wyd. Z.Kędzierska, Wrocław 1965.

Lustracja województwa rawskiego 1789, wyd. Z.Kędzierska, Wrocław 1971.

Lustracja województwa ruskiego 1661-1665, cz. I, wyd. K.Arłamowski, W.Kaput, Wrocław 1970, cz. II, wyd. E. i K. Arłamowscy, W.Kaput, Wrocław 1976, cz. III, wyd. E. i K. Arłamowski, W.Kaput, Wrocław 1976.

Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565, wyd. H.Ochmański, Wrocław-Warszawa 1960.

Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664, wyd. H.Oprawko, K.Schuster, cz. I, Kraków 1971, cz. II, Wrocław-Warszawa 1977.

Lustracja województwa sandomierskiego 1789, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, cz. I, Wrocław-Warszawa 1965, cz. II, Wrocław-Warszawa 1967, cz. III, Wrocław-Warszawa 1968, cz. IV, Wrocław-Warszawa 1971.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659, cz. I, wyd. C.Ohryzko-Włodarska, Wrocław-Warszawa 1978.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789, cz. III, wyd. A.Tomczak, Warszawa-Poznań 1977.

Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego, wyd. J.Wo-
liński, J.Michalski, E.Rostworowski, Wrocław 1960.

Mitzler de Koluf W., O sposobach ustanowienia handlów
w Polsce i przyprowadzeniu ich do doskonałości, "Nowe
Wiadomości Ekonomiczne i Uczone albo Magazyn Nauk do
Szczęśliwego Życia Ludzkiego Potrzebnych", t. I, cz. II,
1758, s. 75-106.

O związkach i przystosowaniu wzajemnym rolnictwa, ręko-
dzieł i handlu, Warszawa 1786.

Puławski F., Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji
Kraśińskich, (w:) Biblioteka Ordynacji Kraśińskich, Muzeum
Konstantego Świdzińskiego, t. 23-29, Warszawa 1915.

Skwarczyński S., Synod prowincjonalny ruski w mieście
Zamoysciu roku 1720 odprawiony, Wilno 1785.

Spis ludności diecezji krakowskiej z 1787 r., wyd. J.
Kłeczczyński, (w:) Archiwum Komisji Historycznej Akademii
Umiejętności w Krakowie, t. VII, Kraków 1894, s. 269-478.

Starowolski S., Polska albo opisanie Królestwa Polskie-
go, wyd. A.Piskadło, Kraków 1976.

Volumina legum, t. I-VIII, wyd. J.Ohryzko, Petersburg
1859-1861, t. IX, wyd. A.Bojarski, Z.Kniaziołucki, Kraków
1889.

Zasady o rolnictwie rękodziełach i handlu poprzedza-
jące Projekta ekonomiczne stosowane do Konstytucji Komisji
Cywilno-Wojskowej pożyteczne dla osób komisyjnych jako
i dla innych właścicieli dóbr, Supraśl 1790.

III. Opracowania

Alexandrowicz S., Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, "Rocznik Białostocki" t. I, 1961, s. 63-130.

Baliński M., Lipiński T., Starożytna Polska, t. I-IV, Warszawa 1885-1886.

Bałaaban M., Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304-1868, t. I, Kraków 1931.

Bałaaban M., Ustrój gminy żydowskiej w XV-XX w., "Głos Gminy Żydowskiej" nr 6-7, 1938.

Baranowski B., Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku, Warszawa 1975.

Baranowski B., Libiszowska Z., Stan i potrzeby badań nad historią hodowli w Polsce w XVI-XVIII wieku, "Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego" pod red. J. Laskiewiczowej, t. II, Wrocław 1959, s. 341-374.

Bardach S., Leśnodorski B., Pietrzak M., Historia państwa i prawa Polski, Warszawa 1976.

Baszanowski J., Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w., Handel wołami, Gdańsk 1977.

Bergerówna J., Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach (Działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej), Lwów 1936.

Bieńkowski L., Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce, (w:) Kościoły w Polsce, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, Kraków 1969, s. 781-1049.

Biskup M., Tomczak A., Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w., Kraków 1955.

Bobiński S., Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych, Warszawa 1975.

Bojanowska-Ziemska B., Lokalizacja karczem wiejskich w Polsce od końca XVIII do połowy XIX wieku, (w:) Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Budownictwo, z. 59, 1978, Warszawa 1978.

Borkiewicz A., Skorowidz Kartograficzny lokacji miejskich na terenie Polski (1:1 000 000), b.m. 1955, odbitka ozalidowa w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie - w dawnych zbiorach Zakładu Historii Architektury i Urbanistyki PAN.

Borkiewicz A., Wykaz miast, miasteczek i osad targowych w zachodnich częściach obszaru Rzeczypospolitej przedrozbiorowej (w granicach dzisiejszej Polski) 1709-1795 (maszynopis), Instytut Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie - w dawnych zbiorach Zakładu Historii Architektury i Urbanistyki PAN.

Braun J., Częstochowa - Rozwój urbanistyczny i architektoniczny, Warszawa 1959.

Buczek K., Targi i miasta na prawie polskim. Okres wczesnośredniowieczny, Wrocław 1964.

Fridrich A., Historie cudownych obrazów Najświętszej Marii Panny, t. I-III, Kraków 1900-1908.

Gawurin A., Dzieje Żydów w Tykocinie 1522-1795. Praca magisterska z zakresu filozofii, (maszynopis) w Archiwum

Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, nr 37.

Gierszewski S., Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII wieku, Gdańsk 1966.

Goldberg J., Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w., Łódź 1960.

Górski K., Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego, Wrocław 1977.

Grochulska B., Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku, "Przegląd Historyczny" t. LXIV, 1973, s. 793-821.

Grodecki R., Targi w Polsce przed kolonizacją na prawie niemieckim, (w:) Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, nr 4, 1922.

Haubrichówna M., Wolnice czyli wolne targi w miastach polskich do początku XVII w., "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. IV, 1935, s. 21-69.

Herbst S., Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego, (w:) Odrodzenie w Polsce, t. I, Historia, pod red. S. Arnolda, Warszawa 1955, s. 336-361.

Jabłonowski A., Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu XVI na XVII-sty. Dział II. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej, Warszawa-Wiedeń 1899-1904.

Jabłonowski A., Podlasie, (w:) Źródła dziejowe, t. XVII, cz. I-III, Warszawa 1908-1910.

Jaroszewski T.S., Kowalczyk J., Puławy - Zarys historyczny rozwoju przestrzennego, "Kwartalnik Architektury

i Urbanistyki" t. II, 1957, z. 3/4, s. 217-234.

Jemielity W., Diecezja Augustowska czyli Sejneńska w latach 1818-1872, Lublin 1972.

Jemielity W., Parafie Puszczy Kurpiowskiej, Łomża b.d.

Jemielity W., Schematyzm jubileuszowy diecezji łomżyńskiej 1925-1975, b.m., b.d.

Karty zabytków ruchomych znajdujących się w wyposażeniach kościołów na terenie PRL, (w:) Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie (maszynopisy).

Katalog zabytków sztuki w Polsce, red. nacz. J.Z.Łoziński, B.Wolff-Łozińska, t. I-XI, Warszawa 1951-1980.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, red. nacz. J.Z.Łoziński, B.Wolff-Łozińska. Seria nowa, t. I-IX, Warszawa 1977-1988.

Kersten A., Warstwa magnacka - kryteria przynależności, (w:) Magnateria polska jako warstwa społeczna, Toruń 1974, s. 8-12.

Kiełczewska-Zapolska M., Geografia osadnictwa, Warszawa 1976, wyd. III.

Kiryk F., Zarys dziejów latyfundiów starosądeckiego, (w:) Historia Starego Sącza, pod red. H.Barycza, Kraków 1979.

Korzon T., Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794), wyd. II, t. 1-4, Kraków-Warszawa 1897.

Krakowski S., Dzieje Częstochowy od wieku XII do początków XIX, (w:) Dzieje Częstochowy od zarania do czasów

współczesnych, Katowice 1964.

Krakowski S., Powiat wołkowyski w końcu w. XVII (Próba odtworzenia stosunków administracyjnych, ludnościowych na podstawie taryfy podymnego z r. 1690), "Ateneum Wileńskie", t. XIV, 1939.

Kulejewska-Topolska Z., Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku, Poznań 1964.

Kulejewska-Topolska Z., Oznaczenia i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII w.), "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. VIII, 1956, z. 2, s. 253-268.

Kurczewski J., Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, Wilno 1912.

Kurczewski J., Kościół zamkowy czyli Katedra wileńska, t. I-III, Wilno 1916.

Kutrzeba S., Historia ustroju Polski w zarysie, Lwów 1905.

Kuźnar S., Święty Andrzej Bobola Towarzystwa Jezusowego Męczennik i Patron Polski, Kraków 1937.

Kwerenda wiejska materiałów do dziejów wsi przeprowadzona przez archiwa państwowe w latach 50-tych XX w. - kartoteki przechowywane w AGAD w Warszawie.

Lalik T., Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej, (w:) Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa 1976, s. 113-136.

Łaszczenko E.P., Historia gospodarcza ZSRR, t. I, Warszawa 1954.

Leszczyński A., Handel Żydów ziemi bielskiej od XVI do 1795 r., "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 2/110, 1979, s. 33-51.

Leszczyński A., Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV do 1795 r., "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 4/96, 1975, s. 3-36.

Leszczyński A., Żydowski ruch osadniczy na ziemi bielskiej do 1795 r., "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 4/92, 1974, s. 31-58.

Liczbicki A., Góra Kalwaria - lokacja i układ przestrzenny miasta (1660-1690), "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1957, z. 3/4, s. 199-216.

Łukaszewicz J., Krótki opis historyczny kościołów parafialnych, kościołów, kaplic, klasztorów, szkółek parafialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej, t. I-III, Poznań 1858-1859.

Marciszewski J., Szlachta polska i jej państwo, Warszawa 1969.

Małdurowicz H., Podraza A., Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku, Wrocław 1958.

Mahler R., Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w., (w:) "Przeszłość Demograficzna Polski", 1967, s. 131-180.

Małczyński K., Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast na prawie niemieckim, Lwów 1926.

Maroszek J., Osadnictwo drobnoszlacheckie w miastach podlaskich w XVI-XVIII wieku. Problem konkurencji gospodarczej, (w:) Zeszyty Naukowe Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, z. 19. Humanistyka, t. IV, dz. H. - Prace historyczne, Białystok 1977, s. 203-217.

Maroszek J., Rola kulturalna Drohiczyzna w ciągu dziejów, (w:) Drohiczyn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu, pod red. A.Dobrońskiego, A.Izydorczyk, Białystok 1980.

Maroszek J., Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w., (w:) M.Kwapień, J.Maroszek, A.Wyrobisz, Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.), "Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej" t. II, pod red. Z.Kamieńskiej, Wrocław 1976, s. 86-195.

Maroszek J., Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Praca doktorska, Białystok 1980, (maszynopis w: Instytucie Historycznym UW w Warszawie).

Maroszek J., Wyrobisz A., Małe miasto jako ośrodek rynku lokalnego i regionalnego na Pomorzu Gdańskim w XVII-XVIII w. Przykład Nowego nad Wisłą (w związku z książką A.Pryłowskiego, Gospodarka Nowego n. Wisłą w latach 1662-1772. Problemy produkcji i wymiany, Bydgoszcz 1978, s. 246). "Przegląd Historyczny", t. LXXI, 1980, z. 1, s. 273-288.

Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego, pod red. W.Semkowicza, z. 1, Kraków 1939, z. II, Kraków 1960.

Mączak A., Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku, Warszawa 1962.

Miasta polskie w Tysiącleciu, pod red. S.Pazyry, t. I, Wrocław 1965, t. II, Wrocław 1967.

Muller W., Diecezje w okresie potrydenckim, (w:) Kościoł w Polsce, pod red. J.Kłoczковского, t. II, Kraków 1969, s. 57-258.

Nowakowski W., O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej, Kraków 1902.

Niesiecki K., Herbarz polski, t. VII, Lipsk 1841.

Pawiński A., Małopolska, (w:) Źródła dziejowe, t. XIV-XV, Warszawa 1886.

Pawiński A., Mazowsze, (w:) Źródła dziejowe, t. XVI, Warszawa 1875.

Pawiński A., Wielkopolska, (w:) Źródła dziejowe, t. XII, Warszawa 1883.

Pazyra S., Geneza i rozwój miast mazowieckich, Warszawa 1958.

Pryłowski A., Gospodarka Nowego n. Wisłą w latach 1662-1772. Problemy produkcji i wymiany, Bydgoszcz 1978.

Ringelblum E., Dzieje wewnętrzne Żydów w dawnej Rzeczypospolitej, (w:) Żydzi w Polsce Odrodzonej, pod red. I.Schippera, Warszawa 1932, t. I.

Rocznik Archidiecezji Warszawskiej zawierający spis duchowieństwa i parafii w roku 1958, Warszawa 1958.

Rusiński W., O rynku wewnętrznym w Polsce w drugiej połowie XVIII w., "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodar-

czych" t. XVI, 1954, s. 113-149.

Russocki S., Uwagi o polityce targowej książąt mazowieckich, "Przegląd Historyczny" t. II, 1960, z. 2, s. 275-284.

Rutkowski H., Mapa rozmieszczenia miast na ziemiach polskich ok. 1580 r. (odbitka ozalidowa) w: Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie - dawne zbiory Zakładu Historii Architektury i Urbanistyki PAN w Warszawie.

Rzepa Z., Polska w okresie rozbiorów. Mapa (1:1 000 000), Warszawa 1972.

Rzepa Z., Rzeczypospolita Polska w latach 1648-1764. Mapa (1:1 000 000), Warszawa 1971.

Schipper I., Dzieje gospodarcze Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych, (w:) Żydzi w Polsce Odrodzonej, pod red. I.Schippera, t. I, Warszawa 1932, s. 11-20.

Schipper I., Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, (w:) Żydzi w Polsce Odrodzonej, pod red. I.Schippera, t. I, Warszawa 1932, s. 21-36.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I-XV, Warszawa 1880-1904:

Stańczewski J., Przyszli święci polscy - Berbard z Wąbrzeźna, "Przewodnik Katolicki" nr 38, 1929, s. 3.

Sułkowska-Kurasiowa I., Woźniakowa M., Inwentarz Metryki Koronnej, Warszawa 1975.

Surowiecki W., O upadku przemysłu i miast w Polsce, Warszawa 1918.

Szczepaniak M., Karczma. Wieś. Dwór. Rola propinacji na wsi wielkopolskiej od połowy XVII do schyłku XVIII wieku, Warszawa 1977.

Szczepaniak M., Przemysł i rzemiosło wiejskie w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII wieku, Poznań 1971.

Szczyпка J., Kalendarz polski, Warszawa 1979.

Topolski J., Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII wieku, Poznań 1977.

Topolski J., Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia, (w:) Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego, Warszawa 1958, s. 309-349.

Topolski J., Walka chłopów podlaskich w przededniu i w czasie Insurekcji Kościuszkowskiej, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" t. XVIII, 1956.

Trzebiński W., Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII w., Warszawa 1962.

Tymieniecki K., Początki Kielc w związku z pierwotnym osadnictwem Łysogór, (w:) Pamiętnik Świętokrzyski, Warszawa 1930-1931, s. 64-75.

Wiśniewski J., Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim, Marjówka 1930.

Wiśniewski J., Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim, Marjówka Opoczyńska 1933.

Wiśniewski J., Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskim, Skalmierskim i Wiślickim, Marjówka 1927.

Wiśniewski J., Historyczny opis kościołów, miast, ...
bytków i pamiątek w Stopnickiem, Marjówka 1929.

Wiśniewski J., Historyczny opis kościołów, miast
i pamiątek w powiecie włoszczowskim, Marjówka Opoczyńska
1932.

Wiśniewski J., Monografie dekanatu koneckiego, Radom
1913.

Wiśniewski J., Monografie dekanatu koziennickiego, Ra-
dom 1913.

Wiśniewski J., Monografie dekanatu miechowskiego, Radom
1916.

Wiśniewski J., Monografie dekanatu opoczyńskiego, Radom
1913.

Wiśniewski J., Monografie dekanatu sandomierskiego,
Radom 1915.

Wiśniewski J., Monografie kościołów w dekanacie opa-
towskim, Radom 1907.

Wojciechowski Z., Najstarsze targi w Polsce, (w:) Pa-
miętnik 30-lecia pracy naukowej P. Dąbkowskiego, Lwów 1927.

Wróblewska G., Rozplanowanie nowożytnych miast w Wiel-
kopolsce od XVI do końca XVIII wieku, Warszawa-Poznań
1977.

Wyczawski H.E., Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej, Kraków
1947.

Wyrobisz A., Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w., (w:)
Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Prze-
miany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa 1976,

s. 177-187.

Wyrobisz A., Polityka Firlejów wobec miast. Założenie Janowca nad Wisłą. "Przegląd Historyczny", t. LXI, 1970, z. 4, s. 577-608.

Wyrobisz A., Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku, "Przegląd Historyczny", t. LXV, 1974, z. 1, s. 19-46.

Wyrobisz A., (recenzja pracy:) G.Wrōblewskiej, Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku, Warszawa-Poznań 1977, (w:) "Przegląd Historyczny", t. LXVIII, 1977, z. 4, s. 759-763.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, seria A, t. VII, z. 1-17, Warszawa 1971-1973.

Zarebska T., Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku, (w:) Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa 1976, s. 217-252.

Zielińska T., Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej, Warszawa 1977.

Zientara B., Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże "weichbildów" w arcybiskupstwie magdeburskim i na Śląsku w XII-XIII wieku, "Przegląd Historyczny", t. LXIV, 1973, z. 4, s. 681-696.

Wykaz skrótów stosowanych w przypisach:

- AGAD - Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- AGZ - Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. I-XXV, Lwów 1868-1935.
- KK - Księgi Spraw Publicznych (Kancleńskich) Metryki Koronnej, t. 1-108 (w:) Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- KZ - Katalog zabytków sztuki w Polsce, red. nacz. J.Z.Łoziński, B.Wolff-Łozińska, t. I-XI, Warszawa 1951-1989.
- MK - Księgi Wpisów (Libri Inscriptionum) Metryki Koronnej, t. 201-235 i t. 238-271.
- Miasta - Miasta polskie w Tysiącleciu, pod red. S.Pazyry, t. I, Wrocław 1967.
- "PH" - "Przegląd Historyczny".
- Sig. Księgi Pieczętne (Sigillata) Metryki Koronnej, t. 1-44.
- AP - Archiwum Państwowe.

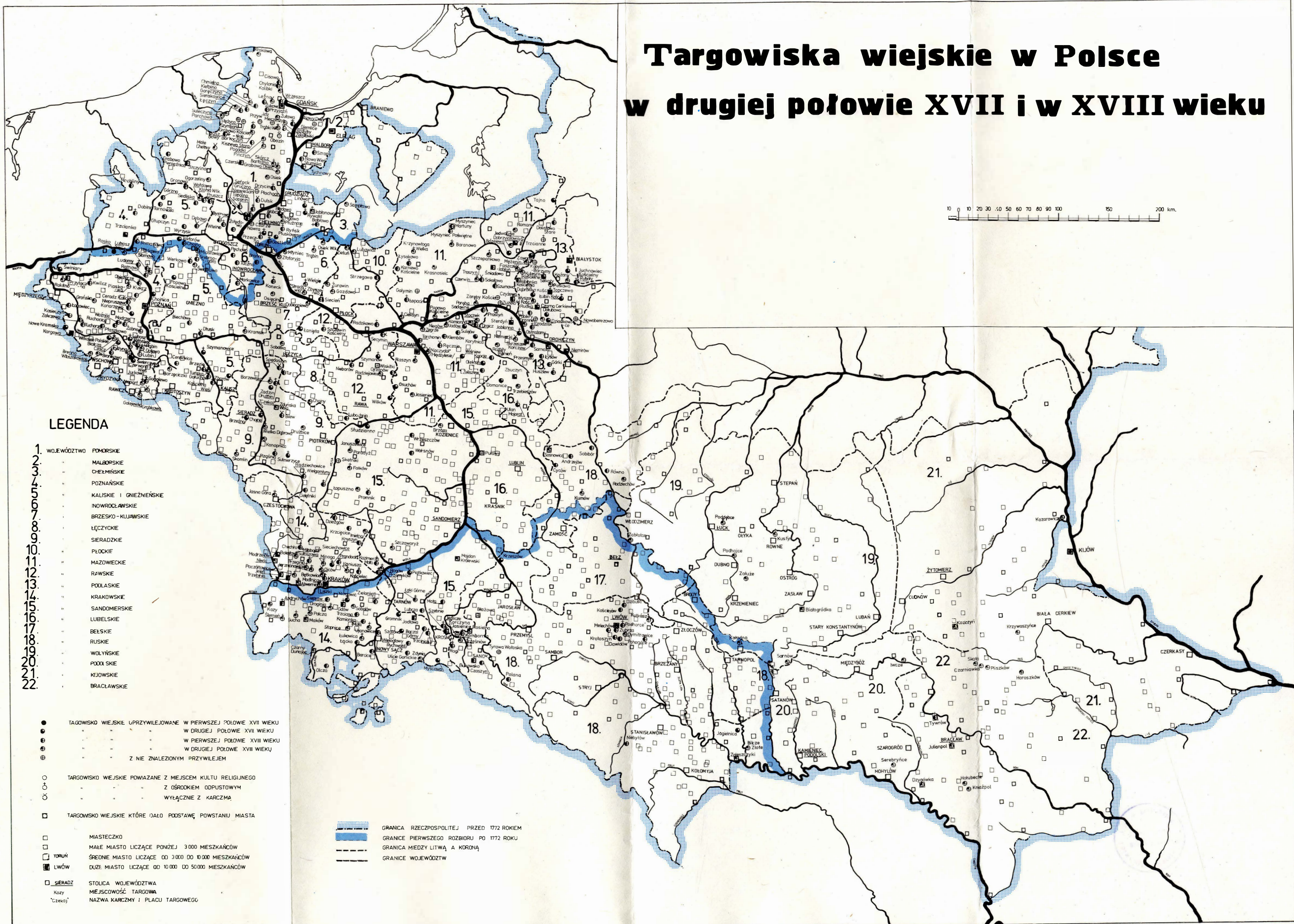

6338/1p

SPIS TREŚCI

	str.
Wstęp.....	5
Rozdział I. Targi wiejskie przed połową XVII wieku...	31
Rozdział II. Odbiorcy przywilejów targowych.....	47
Rozdział III. Wsie targowe a ośrodki kultu religijnego.	63
Rozdział IV. Miejsce wsi targowych w strukturze handlu wewnętrznego.....	109
Rozdział V. Ludność zajmująca się handlem w wiejskich osadach targowych.....	163
Zakończenie.....	185
Tabele.....	191
Aneks - Targowiska wiejskie zyskujące zezwolenie królewskie na prowadzenie handlu w XVII i XVIII wieku.....	221
Bibliografia.....	245
Wykaz skrótów.....	263
Mapy: 1. Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej poło- wie XVII i w XVIII wieku.....	265
2. Koncentracja wsi targowych w rejonach dużych miast.....	266

Targowiska wiejskie w Polsce w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku

Koncentracja wsi targowych w rejonach dużych miast w XVII i XVIII wieku

